

TÜRKMENIŇ GÖRNÜKLI LIDERI
KIÝAT HANYŇ GÖREŞI WE ONUŇ AJY TÄLEÝI

(1755 Kümüşdepe—1843 Tbilisi)

ÝAZAN:
ARNE GOLI

Türkmeni Öwreniş Merkez
SWEDEN 2018

***BU IŞIŇ ZÄHMETI ERKANA TÜRKMEN DÖWLETINI GURMAK
UGRUNDA ŞIRIN JANLARYNY PYDA EDEN KYÝAT HANYŇ WE
ÝAGŞYMÄMET HANYŇ ÝAGTY HATYRALARYNA BAGYŞLANÝAR.***

Kitabyň ady:

**TÜRKMENIŇ GÖRNÜKLI LIDERI KIÝAT HANYŇ GÖREŞI WE ONUŇ AJY
TÄLEÝI**

ISBN:

Title of book on english:

The well-known Leader of Turkmens, Kiyat khan and his tragic destiny

MAZMUNY:

GIRIŞ-----	7
KÝYAH HANYŇ MÄMET ŞA GARŞY GÖREŞI -----	10
KÝYAH HANYŇ ORSYETDEN HARAY GÖZLEÝŞY. -----	16
ORSÝET BILEN SÖWDA GATNAŞYKLAR ÖSÝÄR.-----	28
TÜRKMEN—WELEÝAT ARAÇÄGI. -----	34
ÇELEKENDE ÝAGDAÝ ÇYLŞYRYMLAŞÝAR.-----	40
TEBILISDÄKI BENDILIKDE, AJY GÜNLER. -----	42
AŞYRDA; APRIL HÜJÜMI. -----	49
GOŞMAÇA1:	
TÜRKMENLER WE HAZAR KENARY SYÝASATY -----	51
GOŞMAÇA2:	
KYÝAT HAN WE ÝAGŞYMÄMET HAN BARADA BELLIKLER -----	57
GOŞMAÇA3:	
KYÝAT HANYŇ MEŞHUR NEBIRELERI -----	89
GOŞMAÇA4:	
ÝAGŞYMÄMET HANYŇ BENDILIKDE ÝAZAN GOŞGULARY -----	104
GOŞMAÇA5:	
KYÝAT HANYŇ GÖREŞI HAKYNDÄ ÝAZYLAN PIESSE-----	151
KRONOLOGIK BELLIKLER-----	220
PEÝDALANYLAN ÇEŞMELER-----	222

GIRIŞ

Kyýat hanyň ýaşan we göreşen döwri örän çylşyrymly bolupdyr. Ol öz halkynyň agysyny aglap, il-ulusy asuda durmuşa ýetirmek ugrunda bar jany-teni bilen gaýrat edipdir.

Kyýat han, başda gajarlaryň zulmuna baş göterip olar bilen diş-dyrnak göreşipdir, soň, erkin toprak gözläp, özüne berk baza gurmak maksady bilen Çeleken adasynda ýerleşipdir. Han bu ýerde halkyň ykdysadyýetini, syýasy we harby ukybyny güýçlendirip, hem Hywa hanyň hem-de Astrabat-Mazenderan häkimleriniň dynygsyz hüjümlerine berk gaýtawul berip, olaryň haýbatlaryna boýun egmändir.

Kyýat han Türkmen milli döwletini esaslandyrmagyň ilkinjileri bolupdyr. Ol bu ugurda ähli diplomatik, syýasy we ykdysady taýdan her dürli göçümler edipdir, ahyry gelen netijesi, ümzügi Günbatara öwürmek bolupdyr. Şeýlelik bilen Han, Deňiz aşyry gelýän rus diplomatlary, täçirleri we söwdigärleri bilen duşuşyp, öz halkynyň geljegi dogrusynda gepleşikler geçiripdir.

Kyýat hanyň gelen şol kararyna gowy düşünmeli, oňa ruslary ada çagyran lider hökmünde baha kesmeli däl. Sebäbi birinjiden ruslar Kyýat handan has öň öz ilçilerini şol sandan Çerkaski Bekewiçi we beýleki diplomatlaryny Orta Aziýa iberip, ýagdaýy barladypdyrlar, Abdal türkmenlerinden Hojanepes eýýäm ruslaryň sebte gelmegine Amy-deýada altyn çeşmeleriniň bardygyny Petrburga ýetiripdir.

Ikinjiden, Aziýanyň yza galak, reaksiýon sistemaly Eýrandan ýa-da Orta Aziýadaky hanlyk düzgünlerinden ýüz öwürüp onuň Günbatar medeniýetine ymytlmagy şol döwürde ösüş hasaplamaly, elbetde ol döwrüň syýasy gapma-garşylyklaryna onçakly düýpli göz ýetirip bilmän, Türkanalyk edip, ömrüniň ahyrynda tragiki ýagdaýa duçar bolupdyr.

Biz bu işimizde ilkinjiler bolup Türkmen döwletiniň düýbünü tutujysy hökmünde Kyýat hanyň durmuş we göreş ýoluna nazar aýlap, käbir faktlary okyjylarymyz bilen paýlaşýarys.

Eseriň göwnüňizden turjagyna ynanýarys.

A.Goli

Taryh ylmylaryň kandidary

Türkmeni Öwreniş Merkeziň Müdiri.

KÝYAH HANYŇ MÄMET ŞA GAJARA GARŞY GÖREŞI WE ÇELEKENE GELIŞI

*«...Türkmen döwletini guramak hakynda
pikirlenemgiň edil wagty ýetdi diýen karara
geldik.»*

“Kyýat han ogly Ýagşymämet”

19-njy asyrdaky türkmen halkynyň taryhynda möhüm wakalar bolup geçýär. Rus we Eýran döwletleriniň Hazar deňziniň kenarlaryna aralaşmagy we olaryň bu ýerde harby baza gurmaklary, şondan soňra türkmenleriň deňiz üsti söwdalaryna gözegçilik etmeleri, halkmyzyň erkinliginiň gysylmagyna sebäp bolýar.

1797-nji ýylda Eýranyň patyşasy Agamuhammet han gajar, Gürjüstana eden ikinji harby ýörişinde, şuşa galasynda öldürilýär. Onuň ýerne geçen Muhammet şa, Azerbaýjanda we Kawkazdaöňki basybaljlyk syýasaty dowam etdirýär. Şonuň netijesinde iki gezek Orsýetiň berk gaýtawulyna duçar bolýar. Her iki urşda-da, Eýran ýeňilýär we taraplar “Gülüstan-1813” we “Türkmençäý-1828” diýen şertnamalara gol çekilýär. Türkmençäý şertnamasynyň gol çekiliş dabarasyna Kyýat hanyň hem gatnaşandygy aýdylýar. Şonda Kyýat hanyň aýak diremgi bilen Eýranyň gämileriniň deňze girmegi gadagan edilýär (3-nji madda). Sebäbi Eýran, gämileri bilen Kümüş

depäni, Hojanepesiwe Aşyradany top okuna tutup, türkmenleri horlaýardy.

Etrek-Gürgen, esasan Hazar deňziniň ýakasynda ýaşayan türkmenleri baş egdirip öz golastynda saklap olardan paç-salgyt almak gajar şalarynyň uly isleg-arzuwy bolupdy. Agamuhemmet şa we Muhammet şa birnäçe gezek türkmenleriň üstüne goşun ýollap, olary gyrgyna berip, obalary talap, mal-garalary we adamlary sürüp alyp gidýärler. Halkyň gozgalaňlaryndan heder eden gajar patyşalary, Türkmen han-begleriniň özlerini ýa-da olaryň baş ogullaryny, Tahrande zamun saklaýardy. Tahranyň 20 km gündogarynda ýerleşýän “Türkmen_deh” obasy şol türkmenler tarapyndan esaslandyrylypdyr. Bu oba henizem bar.

Gajar şalarynyň hüjümleri dogrusynda Eýranly taryhçy Lesan ul_molkSepeher “Naseh ul tewarih” diýen kitabynda şeýle maglumat beripdir:

“1821-nji ýylda Kyýat han Kümüşdepe-de gozgalaň turuzýar. Çarşenbe güni “mered” aýynyň 22-sinde sat 8.45 -de, ruslaryň 2 sany harby gämisi Aşyr_ada,dan Kümüşdepä ýola düşýär. Astrabatyň häkimi Bedi ul_zman mirza we goşun başlygy Muhammet_tagy han Hezar_jeribi, Kyýadyň garşysyna söweşe girýärler. Penşenbe güni mered aýynyň 19-ynda goşunumyz köp

***sanly jafarbaýy öldürip, aýal we çagalary olja alyp,
Astrabada dolanyp geldi”.***

Eýranyň dokumentler arhywy merkezi, “Sazman esnad milli” merkezinde ýene-de bu hüjümler barda şeýle dokumet saklanýar:

***“1830-njy ýylynda şazade Erdeşir mirza Tahrandan
ýörite goşun bilen Gürgen we Astrabata tarap iberilýär.
Ol özi bilen Tahrán, Damgan, Semnan, Şah_sewen we
kürtlerden ybart goşun birliklerini hem alyp gelýär.
Türkmenler ýeňilýar. Ýesir düşenler Tahrane alnyp
gaýdylýar. Rus döwleti bu ýeňiş bilen Eýrany gutlaýar”.***
(Serediň goşmaça dokumente)

Kyýat han, Eýranyň günsaýyn artýan bu hüjümlerinden bizar bolup, öz tiredşleri bilen Kümüşdepeden Çelekene göçüp gidýär. Ol Orsýet patyşasyna ýazan hatynda, özlerini raýatlyga almagyny haýys edipdir. Ýöne Petrburg bu işde ikiýüzlülük edipdir.

Soldan: Karelin—Kapitan Muraowýew- Erdeşir mirza

1813-nji ýyldaky urşda Eýran, Orsýetden ýeňlenden soňra, ruslar dura-bara, Hazar deňzine aralasyarlar. Olar Türkmen topragyna-da eýeçilik etmek maksady bilen başda içalylaryny iberip, ilatyň hal-ýagdaýny öwrenýärler.

1819-1820-nji ýyllar aralygynda Orsýet hökümetiniň tabşyrygy boýunça “Nikolaý Murawýew” Şagadam aýlagyna ugraýar. Ol “Sary baba” dagyň üstünden geçip, Hywa hanlygyna barýar. Onuň syýahatynyň maksady Hywa hany bilen gatnaw açyp, iň esasy hem türkmenleriň içki ýagdaýny öwrenmek bolupdyr. Murawýewiň ýene bir maksady bolsa türkmenleri Orsýet bilen gatnaşyk etmäge meýillendirmekden ybarat bolupdyr. Murawýew 1819- nji ýylyň iýuyn aýynda Kümüşdepäniň golaýynda, soňra Çelekende bolup, Kyýat han bilen duşuşupdyr.

“Bu ýerde 40 müň öýli türkmen ýaşaýar, olar Eýran şasy we Astrabaldyň häkminiň zulmyndan bizar bolup, Orsýediň raýety bolmaga razydyklaryny dile getirýärler.” diýip Murawýew ýörite belläpdir.

(Murawýewiň Hywa syýahaty kitabýndan)

KYÝAT KIM BOLUPDYR?

Ýomut türkmenleriniň Jafarbaý tiresiniň *Nuraly* şahasynyň *Esenguly kör* urugyndan bolan Kyýat, takmýn 1750-nji ýyllarda Kümüşdepe-de demirçi Nyýaz ustanyň maşgalasynda dünýä inýär. Ýaşlykda Kyýatýň özi-de demirçilik edipdir. Onuň dädesine **Sada han** diýlýär diýip, *Orenburgiň Samara* şäheriniň harby gubernatory “Prowskiý” ýazan bir hatynda belläpdir.

Kyýat ýaş wagtynda Kümüşdepede, Astrabatýň häkiminiň boýun egdirmek hereketine garşy göreşipdir. Soňra öz tiredeşleri bilen Çelekene göçüp barmaga mejbur bolupdyr.

Hazar ýakalarynda ýaşayan türkmenleriň ählisi Kyýadyň öz howandary hem durmuşlarynyň parahat bolmagynyň gamyny iýýän adamdygyny bilip, oňa öz ykballaryny ynanypdylar.

Kyýat han, Kümüşdepeden başlap, Balkan aýlagyna çenli aralygynda ýerleşen tutuş taýpalaryň wekili hökmünde 1828-nji ýylda «Türkmençaý» şertnamasy bolan maslahata-da gatnaşypdyr.

Eýranyň patyşasy, Hazar deňziniň ýakalarynda ýaşayan türkmenleriň arasynda Kyýadyň uly abraýynyň bardygyny aňyp, 1820-nji ýylda ony öz tarapyna çekmäge synaşypdyr. Gajar patyşasy, Kyýada hanlyk derejesini hem wade berip, eger ol özüniň Orsýete bar bolan garaýşyny üýtgedip, türkmenleriň arasynda Orsýetiň täsiriniň ýaýramagynyň önüni almaga ýardam etse, özüniň (şanyň) oňa arka durjakdygyny aýdýpdyr hem-de egr Kyýat şu

teklibi kabul etmese ölüm jezasyny berjekdigi bilen oňa haýbat atypdyr. Emma Kyýat, Eýran şasynyň bu wadalaryna aldanmandyr, onuň haýbatlaryndan çekinmändir.

Mämet şa gajaryň haýbatlarý artyp başlansoň Kyýat özüniň Kümüşdepedäki emlägini, balykçylyk desgalaryny, ýerini hem sürülerini taşlap Çeleken adasyna göçmäge mejbur bolupdyr. Strategiki taýdan bu ada örän möhümdi we duşmanyň gapyllykda ol ýere hüjüm etmegine mümkinçilik bermeýärdi.

Kyýat han bu ýerde ilatyň parahat ýaşamaklarynyň hem söwda etmekleriniň aladasyny edipdir. Ol şeýle-de Bakuly söwdagärleriň öz nebit gurlaryndan hem duz magdanlaryndan ýeterlik mukdarda peýdalanmaýandyklaryndan habarly bolupdyr. Çelekende bolsa şol baýlyklary çykaryp almaga ýaltanmasaň, basan ýeriňde bardy. Şoňa göre dogumly hem pähimli adm bolan Kyýat öz ähli tagallasyny şol baýlyklaryň çykarylyşyny artdyrmaga gönükdiripdir. Adanyň ilaty hem onuň göreldesine eýeripdir. Şeýlelik bilen adanyň baýlyklary diňe bir ýerli ilatyň hajtlary üçin däl-de olary Eýranyň iň golaýdaky welaýatlaryna-Mazenderan we Gilan- we başga ýerlere satmak üçin hem çykarylyp başlanypdyr.

KYÝAT HANYŇ ORSÝETDEN HARAÝ GÖZLEÝŞI

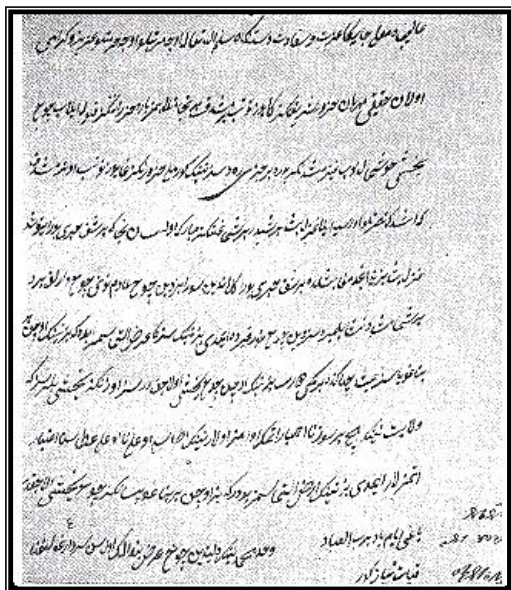

Рис. 4. Письмо Княят-хана Дипломатической канцелярии при главнокомандующем на Кавказе о сооружении русского укрепления на Челекене и защите туркмен от притеснений иранских властей.

Kyýat han we beýleki ýaşuylaryň, Orsýetiň Kawkazdaky gubernatoryna ýazan bilelikdäki haty¹

“...Imdi biziň sizlerge haýuşymyz budur ki, biziň üçin bir gubernator Çelekene berseňiz, biziň üçin ýagşy olajakdyr. Siz özüňiz ýagşy bilersiňiz welaýatyn/parsyň hiç bir sözüne ygtybar etmek olmaz. Olaryň atasy, ogluna, ogly atasyna ygtybar/ ynam etmezler. Imdi biziň arz etmegimiz budur ki biz üçin bir bina/karargäh goýsaňyz, çoh ýagşy olajakdyr. Baky eýýam berkarar baad. Be reb- el ebad. Kyýat Nyýjaz kör.”

¹ Halym Ağaýew. Vazymoothosheniya Prikaspiskih Turkmen S Rossiya V 19 veka. Ashgabat. ANT. 1965. S.49

Kyýat han Çeleken adasyna göçüp barandan soň, Eýran şasynyň türkmen halkyna we hut özüne görkezen zorluklary üçin ondan ar almak hyýalyndan hem el çekmändir. Ýöne hemaýt beren bolmasa, diňe bir adanyň adamlary bilen Eýrana garşy göreşmegiň kyn boljakdygyny Kyýat han bilipdir. Onda näme üçin ol Orsýete bil baglaldyka?

Şol döwürde Rus patyşasy, Eýranyň pendini berip bilýän güýçli döwlet hökmünde ýakasyny tanaldypdy. Şeýle-de Orsýet, Hazar deňziniň gündogaryndaky ýer-ýurt bilen barha gyzyklanyp, oňa yzly-yzyna barlagçy iberip başlapdyr. Kyýat han hem dünýäniň şol wagtky güýçli döwleti bolan Orsýete öz topragy bilen şeýle gaty gyzyklanýarka, türkmenleri duşmandan (Eýrandan) gorap biljek ynamly arkadaýanç bolmakdan boýun gaçyrmaz diýip oýlanypdyr.

Ýöne Kyýat han Orsýetiň düýp maksadyna göz ýetirip bilmändir. Rus wekilleriniň bu ýerlere gelmekleriniň ýagşy niýet bilen edilýän syýahat dældigine, tersine olaryň öz harýt mallaryny satar ýaly bazar we ösüp barýan senagatlary üçin çyýg mal agtarýandygyna düşünmändir. Kyýat han şeýle-de Hazar deňziniň kenarlarynda mümkin kadar köp gala/baza salmaga çalyşýan tzaryň düýp maksadyna göz ýetirip bilmändir.

Türkmenler baryp 1713-nji ýylda öz wekili ***“Hojanpes hany”*** petrburge ýollap, Orsýetden howandarlyk sorapdyrlar. Soňra türkmenler şeýle haýyş bilen Astrahanyň, Orneburgiň

häkimiýetlerine ençeme gezek hat ýollap, ol ýere wekillerini iberipdirler.

Gelýän täjirler ozaly bilen öz bähbitlerine kowalasyň, Çeleken adasyny Orsýete birikdirilmegiň amatlydygyny agyzlaryndan düşürmändirler. Peterburge hat ýollan toparlar bu adanyň we türkmen ülkesiniň üç sany bähbitli tarapyň bardygyny aýdýpdylar. Ol söwda üçin, köp balyk senagaty üçin we bardy-geldi Eýran bilen urş bolaýsa, mugyt goşun berip biljegi üçin bähbitli diýip belläpdirler.

19-njy asrýň başlarynda syýasy taýdan Hazar ýakasyndaky türkmenleriň ýagdaýy gaty agyrlasypdyr. Hywa hany we Gajar şasy dynygsyz çozup, olary talap, ýurtlaryny tozduryp gelipdir. Şeýle ýagdaýda Kyýat han Orsýete özleriniň halasgäri hökmünde garap, onuň Kawkazdaky harby gubernatoryna ençeme gezek hat ýollapdyr. Hatlaryň birsinde şeýle diýilipdir:

” Siziň jenabyňza uşbu arz bilen ýüzlenýärim, ýagny Astrabatlylar bilen Hywalýlar Çelekenli, Gürgenli, Etrekli ýomutlary gysyp, gorky astyna salýarlar. Özlerine tabyn etjek bolup hergün azar berýärler. Gepiň gysgasy, olar şu halklary öz penjelerine saljak bolýarlar. Biziň bolsa sizden başga umydymyz, howandarymyz ýok. Hiý, bir başlyk (gubernator) gelmezmiä diýip gije-gündiz sabysyzlyk bilen

garaşýarys. Şunda bir başlygyň goragy astynda duşmandan heder edmän, parahat hem asuda ýaşap biljek”.

Hatynda Kyýat han, Eýran şasy bilen duşmandygyny we Orsýete wepalydygyny, hatta ogullaryny okatmak üçin Tibilise iberendigi mälim edipdir.

Çeleken adasyna gelip giden her bir adam rus häkimiýtlerine berýän hasabatynda Kyýat barada jikme-jik maglumat bermäge borçly edilipdir. Orsýetiň daşarý işler ministrliginiň Aziýa bölüminiň baştutaný, Orenburgiň harby gubernatoryna ýazan hatýnda Kyýat han barada şeýle diýipdyr:

” Kyýat beg türkmenleriň ýomut taýpasynyň bir bölginiň aksakgaly hasap edilýär. Ol şu türkmenler bilen birlikde nebitli çeşmesiniň köplügi bilen Çeleken adasyny (başgaçh aýdylande nebitli adany) tutuşlygyna eýelýär. Gury ýerde ýaşayan kowmdaşlarynyň arasynda-da onuň abraýy uly”.

1821-nji ýylda bir rus gämisi Hazar deňzinde heläkçilige uçraýar. Şonda Kyýat han gämidäkileri gutarmaga ýardam edipdir. 1822-nji ýylyň iýun aýynyň birinde Kyýat hana minnetdarlyk haty gowşurylýar. Onda şeýle diýilipdir:

“Şaýatnama

Uşbu şaýatname Çelekeniň häkimi Kyýat hana berildi. Ýagný men öten 1821-nji ýylda patyşalyk azyklary daşamak boýunça Astrahandaky edaralar komitesinden, başlyklaryň buýruklary boýunça Eýranly täjr “Hajý Abdullaýewiň” özüme ynanylan “Svetoy Lýonn” atly gämisi bilen gury ýer goşunlary üçin Derbent galasyna, deňiz üsti azyk alyp barýardym. Şo mahal garşydan güýçli gaý turup gämini türkmen kenarlaryna bakan alyp gaýtdy. Şol ýerde “Gara bogaz” aýlagy bilen Şagadam aýlagynyň arasynda güýçli gaý we gomlar zerarly gämi weýran boldy. Gämi kenaryň golaýynda ýalpak ýere zyňlyp döwüldi. Uşbu ahwal 1821-nji ýylyň 30-njy noýabrinde boldy.

Şonuň ýaly bet_bagytylykly ýagdaýda, gaýyň gämini ýalpak ýere zyňyp, döwen ýeriniň töwereklerinde halklaryň ýaşayandygy onçakly daş däl ýerde nebitli adada (Çelekende) Orsýetiň başlyklaryna wepaly Kyýat hanyň ýaşayandygy maňa mälim bolansoň, men bir ofisser hem bir işçi bilen gämä ýüklenip getirilen iki kürekli gaýyga münüp 10-njy dekabrdede deňize ýola düşdüm we allnyň garaşygy saýasynda şol aýyň 19-ynda Çelekene sag- aman ýetip, gäminiň hyzmatkärlerini halas edişmäge kömek etmgini sorap Kyýat hanyň huzuryna bardym.

Kyýat han meniň arzymy eşiden badyna öz raýatyndaky türkmenlerden ýaragly admlaryň 60 sy bilen 4 gaýyk jemläp, ogy Kadyrmuhammeti, hälki agzan admlarym bilen meni hem ýanýna alyp, hut özi gäminiň heläk bolan ýerine ugrady, baryp görsek... ol ýerde Hywada ýaşaýan 500 den köp ýaragly türkmen bar eken, olar gämidäki ähli azygy talap alypdyrlar, ýedi işçi bilen Derbentdäki injineri hem esir alypdyrlar.

Kyýat han beýle köp mählläni görüp, olaryň talap alan zatlaryny güýç bilen ellerinden alyp bolmajakdygyny bilensoň, şol zatlary aljak bolup köp tagalla etdi, jany-teni bilen ýalbardy. Hatta haýbat hem atyp gördi. Has bolmanda esirleri bermeklerini sorady. Olar 8 admdan diňe iki işçini berdiler. Olary alyp Çelekene gaýdyp geldik. Şol ýerde biz gäminiň kapitaniniň heläkçilik we esirlikden halas bolan 4 adamsy bilen bilelikde 1821-nji ýylyň 26-njy dekabryndan tä 1822-nji ýylyň 1-nji iýulyna çenli Kyýat hanyň howandarlygy we hemaýeti astynda bolduk. Bizi onuň hut özi ekläp-saklap, azygymyzy hem geým-eşiğimizi berdi. Hossarlyk etdi. Ol bize hemme zatda kömek etdi. Men sowuklap, agyr syrkawladym, Kyýat hanyň özi maňa şeýle em etdi:

1- Şerebeli buga tutdy 2- göknil bolup çişen aýaklarymyň agyrlý ýerlerini päki bilen dilip, gan aldy, endamyma külke duz

sürtdi, 3- agyrly ýerlerimi gyzdyrlan demir bilen daglaldy. Şu emler eldilenen soň men derrew ganymatlaşyp ugradym. Başda alla, galyberse-de Kyýat han garaşyk edip, ölüm howply agyr keselden kemsiz gutuldym. Şondan soň ol meni ýanymdaky ofisser we 3 işçi bile şol töwerekde balyk tutup ýören gämä mündürüp, Baku galasyna ugratdy.

Şeýlelik bilen Kyýat hanyň çäksiz ýagsylyk hem hossarlyk etmegi arkaly wagşyçylykly esirlige düşmekden we ölüm howply keselden aman-esen gutuldym, şoňa görä men şu zatlaryň hemmesini şaýatnamada düşündirip, golumy çekip, şuny Kyýat hana bermegi öz borjum diýip hasap edýärim”.

Çeleken obasy 1822-nji ýylyň 1-nji iýun aýy
Kapitan Wasiliý feodrow Baranow

Kyýat hanyň daşky duşmanlaryndan başga-da içki han-begleriň özi bilen edýän bäsdeşliginden ejir çekipdir. Onuň Çeleken we umuman Hazar ýaka türkmenleriniň kethudasydygyna garamazdan, birnäçe aksakgal, Kyýat hana we beýleki adamlara sala-maslahat salman, Astrahanyň harby gubernatorynyň ýanyna baryp, özlerini ykrar etdirmäge, hatta türkmenleriň adyndan Orsýet raýtlygyna geçmegi hem orta atypdyrlar. Olar diňe öz at- şöhratleriniň yzynda kowlaşypdyrlar.

Orsýet hökümetiniň Çelekende öz pozisýasyny berkitmäge we Kyýat hanyň öz kowmdaşlarynyň arasyndaky abraýyny saklamaga çalşandygyny köp sanly arhiw dokumentler subut edýär. Mysal üçin 1821-nji ýylda Çelekene baran kapitan Murawýew, Kyýat hany Orsýetiň ynamyna giren adam hasap edip, adamlary onuň daşyna jebisleşmäge çagyryp, ähli ýomut aksakgallaryna ýüz tutupdyr.

1826-27-nji ýyllardaky Orsýet-Eýran urşy döwründe, Orsýet hökümeti tarapyndan öjükdürilen türkmenler 800 atly bolup Eýrana çozupdyrlar we Tahrana golaý barypdyrlar. Şonda türkmenler, Eýranyň patyşasynyň gylýal (at we ýaby) sürüsinden bir topar maly hem olja alypdyrlar. Şol şowly ýörişe Kyýat han ýolbaşçylyk edipdir. Türkmenler, Eýranlylaryň müňden bir talaňçylykly ýörişine jogap bermäge synanşypdyrlar.

Muňa jogap hökmünde Eýranyň serbazlary haýal edmän türkmen obalaryna çozýar. Ýöne olar, türkmenleriň hereketiniň önüni alyp bilmändirler. Eýran hökümeti, hem gury ýerden hem deňizden olaryň söwdasyna böwet döredip, türkmenlere agyr salgyt salypdyrlar, ýöne türkmenler buýun bolmandyrlar. Türkmenleri öz penjesine salyp bilmedik Eýran hökümeti, kámahal olar bilen ylalaşmaga razy bolupdyr. Mysal üçin 1835-nji ýylda Eýranlylar özleri üçin masgaçylykly şertlere razy bolup, egr türkmenler Astrabady we Mazanderany hüjümlerden gorasalar ulara ýylda 10 müň harwar şaly bermegi wada edipdirler. Türkmenler muny kabul etmändirler.

Şol döwürde teke, ýomut we gökleň türkmenleri birleşip, Eýranyň garşysyna göreşipdirler. Mysal üçin gökleňler bilen ýomutlar, ***Magumkuly han ýomudyň*** baştutanlygynda Gürgen akarynyň boýunda Eýranyň goşunyny ýeňipdirler.

1837-nji ýylda Muhammet şa, Mazanderanyň häkimi Erdeşir mirzany Hazar ýaka türkmenleriň üstüne ýöriş etmäge ýollapdyr. Hujumçileriň maksady Esengulydaky türkmen gämilerini ýakmak we Çelekeniň portlaryny talamakdy. Ýöne 1828-nji ýylda baglaşylan “Türkmençäý” şertnamasy esasynda Eýranyň Hazar deňzine harby gämini salmagy gadagan eldilipdi. Şoňa görä Eýran 1836-nji ýylyň sentýabrinda “gozgalaňçy türkmenlere” jeza bermek üçin iki sany gämi karz bermegini sorap, Orsýete ýüz tutupdyr. Eýranyň bu haýyşy Orsýet hökümetini kyn ýagdaýa salypdyr. Sebäbi şol ýyllarda Orsýet-Eýran gatnaşygy biraz ganymatlaşyp ugrapdy. Eýranyň harby gämileriniň Hazara girmezligi üçin, Orsýet öz harby gämilerini bermäge razy bolupdyr. Şol bir wagtyň özünde Orsýet, türkmenleri öz garşysyna öjukdirmek islemändir. Şoňa görä Orsýetiň daşary işler ministerligi, Eýranyň haýşyny ret etmän, türkmenleriň Eýran bilen bu saparky çaknaşygyny, Orsýet goşulmasa-de geçer gider diýen tama bilen işi uzaga çekdirmäge sýnansypdyr. Ýöne Eýranyň patyşasy, Çelekende ýaşayan türkmenleri ujdantutma gymmagy ýüregine düwüp, işiň tedärigini görüpdir. Rus hökümeti 1837-nji ýylyň awgust aýynyň aýaklarynda türkmen ýakalaryna iki sany ýaragly gämisini ibermegi planlaşdyr. Ýöne türkmenleriň

Peterburga ynamyny gaçyrmazlyk üçin gämileriň kapitanlaryna: “Eýranyň goşunlaryna Etrek akarynyň diňe sol kenaryna çenli, olam diňe deňizde kömek bermeli we türkmenleriň garşysyna hiç hili çynlakaý hereket etmeli däl” diýip buýruk berilipdir.

Eýran goşunyň deňiz üsti Çelekene eden bu saparky ýörişi üstünliki gutarypdyr. Adanyň uly-kiçi hemmesi 4 müňe-de ýetmeýän, gapylykda üsti basylan ilaty, boýdan- başa ýaragly müňlerçe atyjynyň garşysyna näme alaç edip bilsin! Adanyň ilatynyň şu jezalandyrylyşyny Eýran taryhçysy Lesan ul_Molk Sepher jikme-jik beýan edipdir:

“Türkmenler biziň goşunumyzy görenlerinde onuň garşysyna söweşe girmäge milt edip bilmändir. Gaçyp bilenleriň hersi bir ýana gaçypdyr, köpüsi bolsa gilyçdan geçirilipdir. Olaryň öýleriniň, gaýyk we balykçylyk abzallarynyň hem goş- golamlarynyň birentegi ýakylpdyr, ýene birentegi deňze gark edilipdir.”

Eýran hökümeti, Çelekenli türkmenlerden ine şeýdip, öç alypdyr!

Eýranly tarýhçy Ismaýil Mehjuri “Taryh Mazenderan” kitabynda Mazenderanyň häkimi Erdeşir mirzanyň 1837- nji ýyldaky deňiz üsti bu ýörişine hamana, öz halkynyň parahatçylygyny goraýan” ýagşy niýetli missiýa” hökmünde baha berip, şeýle ýazypdyr:

"Türkmenleriň jafrbaý tiresinden Kyýat diýen biri nebit hem duz çykýan ýeri bolan Çelekeni eýeläpdir... onuň daşyna üýşen bir topar türkmen bolsa amatly ýagdaý bolan wagty, Mazenderanlylary esir alyp, olary türkmen obalarynda hem şäherlerinde satýanmys. Şonuň üçin çölde şir, suwda aňdarha gylyç syýryp topulýan edermen şazadamyz Erdeşir mirza, galtamanlary boýun egdirmek üçin müň sany atýjý bilen ilki Aşyr_ada soň bolsa Çelekene bardy..."

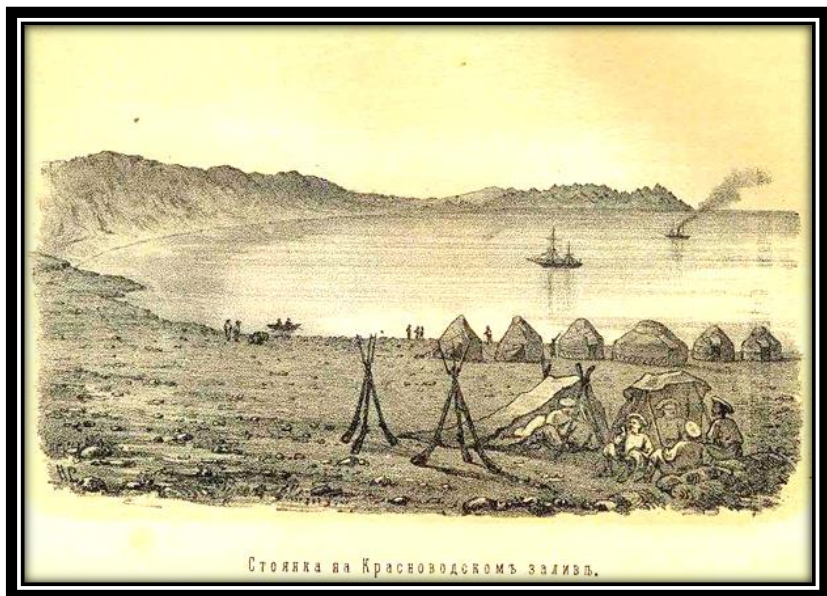
Elbette kimiň galtamandygy, kim kimiň üstüne çozup, halky gyrandygyny ensabyny ýuwtmadyk taryhçylar oňat nygtapdyrlar. Olar türkmenleriň özlerini goramak üçin eden göreşlerini suratlandyran mahaly Eýran ýa-de rus döwletiniň basybaljylykly ýörişlerini-de beýan ediydirler.

Eýran hökümetiniň, türkmenleriň üstüne çozman mahaly Orsýet, Mämet şanyň serbazlaryna diňe ýol bermek bilen çäklenmän, eýsem Eýranyň haýyşy boýunça Hazar deňzine öz harby gämilerini iberip, Tahrana kömek hem edipdir.

Eýsem Orsýet hökümetiniň türkmen halkyny nähili "gorandygyna!" şondan soň hem Kyýat hanyň gözi ýetmedimikä? Orsýet hökümetine wepaly hyzmat etmegi we öz halkyny Orsýetiň raýaty bolamaga yrjak bolmagyny nädip düşündirmeli?

Rus kapitanlarynyň Eýrana kömek bermgine we oňa Kyýat hanyň sabyrlylyk bilen çydam etmeginiň sebäbi ozaly bilen olaryň şu işleri

Orsýet patyşasynyň buýrugý bilen amala aşyrylandyr diýen pikir, ýatsa-tursa Kyýat hanyň düýşüne-de girmändir. Rus harby kapitanlar, patyşadan habarsyz Eýrana kömek berendir diýip ol hyýal edipdir.

ORSÝET BILEN GATNAŞYKLAR ÖSÝÄR

Rus hökümeti Kyýat hany goldamagy ýerlikli hasap edip, ony Çelekeniň doly ygtyýarly hojaýynyň diýip belläpdir, hatta ony «**Wladimir**» medaly bilen sylaglandyrypdyr. Ol adanyň aksakgaly hökmünde resmi taýdan ykrar edilipdir. Adanyň balyk tutmak we balyk, işbil söwda işi hem onuň eline geçipdir. Muňa şu aşakdaky ýagdaýlar kömek edipdir:

Ozal türkmenler tutan balyklaryny şertname esasynda **äzrbajjanly Mir Bagyrowa** satýardylar, ol bolsa Çelekenli balykçylary bi_ensaplyk bilen talap, söwdadan ummasyz köp gazanç edipdir. Onuň üstesine-de wagty gelende ol adanyň ähli söwdasyny öz eline almagy arzu edipdir. Bu zandy ýaman äzeri täjiriň türkmenleri çürkäp, alan harýtlarynyň bahasyny şertnama esasynda hasaplaşmanlygy mälim bolandan soňra, türkmenler onuň bilen iş salyşmagy bes edip, balyk söwdasyny etmek üçin, rus täjiri **Matewi Grasimow** bilen şertnama baglaşypdyrlar.

Grasimow sypaýçylykly adam bolupdyr. Şonuň üçin türkmen balykçylary hem ony sylapdyrlar we oňa türkmençeläp “Mäti beg” diýip at dakypdyrlar. Kyýat hanyň özi bilen oglý Ýagsýmämet hem Grasimow bilen dostlukly gatnaşykda bolup, balyk almak-satmak işinde onuň bilen ysnaşykly aragatnaşyk saklapdyrlar.

Orsýet hökümeti her hil sylag-serpaýlar bilen türkmen aksakgallarynyň göwünlerini awlap, olaryň üsti bilen Hazaryň

kenar ýakalarynda ýaşayan türkmenleri öz tabýnlygynda saklapdyr. 1838-nji ýylda türkmen ýaşulylaryna iberiljek zatlaryň sanawunda 4 parça ýüpk mata, 3 parça nah mahmal, 4 sany altýn ýüzük, 7 sany altýn medal, Kümüş çayylan buýnuzlaryň 9 sanysy, süňk tüýdükleriň 22 sanysy, 4 parça mahmal, 4 sany samyr derisi, 2 sany kümüş medal agzalypdyr.

Orsýet wekilleri, türkmenleriň öz aksakgallarynyň sözünden çykyp bilmez ýaly, bu sowgatlary meýdanyň ortasynda olara gowşurypdyrlar. Kyýat han bolsa şular ýaly sowgatlardan başga, kä mahal öz adyna ibrilen sowgatlary hem alypdyr. Mysal üçin Kawkaz häkiminiň syýasy geňeşçisiň 1938-nji ýylyň 7-nji iýunynda Bakuwyň komitet başlygyna türkmen aksakgaly Kyýat hana bir samyr derisi bilen 14 arşin (her arşin 17cm) mahmal sowgat iberimli diýip buýruk beripdir. Bu ýagdaý rus patyşasy tarapyndan aýratýn hatýrasy tutulýan adam hökmünde, Kyýat hanyň ilet arasyndaky abraýny görkezipdir.

Ýöne Hazaryň kenar ýakalarynda ýaşayan türkmenleri öz raýatlygyna kabul etmegini welin Orsýet islemändir. Sebäbi türkmenleri öz raýatlygyňa alsaň olary gorap, boýun alan borçlaryny ýerne ýetirmeli boljak, diýp olar pikir edipdirler.

Şeýlelik bilen Çeleken we bütin Hazar ýakasynda ýaşayan türkmenler goragsyz galypdyrlar. Bu türkmenlere Eýran şalarynyň we Hywa hanlarynyň berýän azarlary hem günsaýyn artypdyr.

Mazenderanyň häkmi Erdeşir mirzanyň 1837-nji ýyldaky talaňçylygyndan birnäçe ýyl soňra, Kyýat hanyň oglý Ýagsýmämet Orsýetden kömek sorap, Kawkazdaky komitet başlygynyň adyna hat iberipdir. Onuň bu işi, eýranlylaryň şol saparky talaňçylyklardan soňra, ilatyň nähili agyr ýagdaýa düşendigini görkezýär. Hatda şeýle diýlipdyr:

” Ýokary basyklaryň buýrugy boýunça Orsýetiň ministerler şurasý tarapyndan biziň ýanymza iberilen “G.S. Karelin” ähli ilatymyzy öz ýanyna çagryp, biziň ýagdaýmyzyň nähildigini we islegmiziň hut nämedigini soranda, biz tutuş ýomut halky Orsýet emperaturine wepalyraýat boljakdygymyzy mälim etdik. Emma Karelin ugrandan soň wagt geçmänkä, Eýranyň patyşasy Muhammet şa bizi öz topragymyzdan kowmak üçin, biziň ilatymyzdan hem has köp goşun bilen üstümize döküldi, şol sebäpli olar bilen söweş etdik, ýöne ol güýçli bolansoň üstün çykdy, bizi doly talaldy.

Şonuň bilen siziň Alyjenabyňyzdan bizi ýarag hem top bilen üpjün etmek üçin hemme taraplaýyn kömek edilmgi barda buýruk bermeňizi we şu iş barada degişli ýere habar etmeňizi sorayarys.

Muhammet şanyň şu talaňçylygynda 4 müňe golaý öý, ondan başga-da 4 müň gämiş, 60 müň sygyr, 40 müň ýylky, 500 müň dowar, 20 müň düýe gidiren digimizi habar

berýäris. Bulardan başga-de şol näkes şa, biziň daýhançylyk edýän admlarymyzyň ähli emlägini otlap, olaryň barça zatlaryny talap aldy. Indi biziň iýer-içer ýaly bir zadymyz hem ýok, Astrabat hanlarynyň görkezmesi boýunça Muhammet şa bizden bir topar aýaly hem çagany esir alyp gitdi.

Siziň Alyjenabýňyzdan bize bahasy bilen ilata paýlar ýaly azyk bermeňizi towakga edýäris, biz onuň bahasyny soňra, birnäçe ýyldan bellän möhletiňizde doly tölemäge borç edýäris. Ondan başga-de biziň Orsýet raýatlygyna geçmek arzumyzdan habarly bolan Hywa hanynyň “Garry gala” gelendigini ýatlamagy zerur hasap etdim. Wagyt ýitirmän bize kömek ediň”.

Şu talaňçylykdan birnäçe ýyl soňra ýazylan şol hatda Ýagsymämet öz atasynyň isleýşi ýaly, öz wadalarynda tapylyp, şeýle kynçylykly pursatda adanyň ilatyna kömek etmäge Orsýet häkimiýetlerini çagrypdyr.

Orsýet hökümeti bu gezek türkmenleriň haýyşlaryny jogapsyz galdyрман, Hazar deňziniň kenar ýakasy hem Çelekeniň ähli ilaty üçin 6 müň put uwn iberipdyr. Emma şonça ilat üçin agyz dolduryp aýdar ýaly kömek bolandygy düşnüklidir.

Şeýle talaňçylyklar soňraky ýyllarda-da dowam edipdir. Eýranly gündelik ýazrlaryň habar bermeklerine görä 1857-nji ýylda Jafarguly han-da Garry gala we Gürgen türkmenlerini talapdyr:

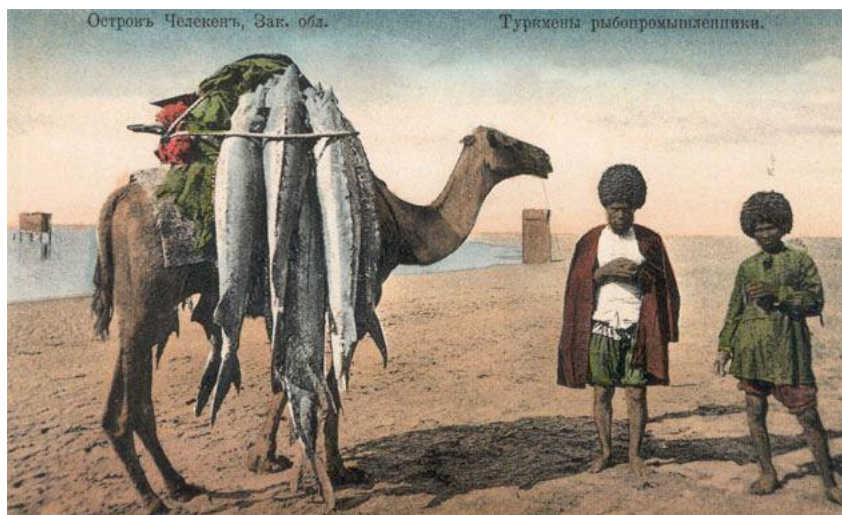
«...و عالیجاه جعفرقلیخان ایلیخانی که حاکم استرآباد است...در ۲۷ شهر محرم الحرام سنه ۱۲۷۴ (۱۷ سپتامبر ۱۸۵۷) با جمعی از سواره و پیاده بجنوردی و جاجرمی و نردینی و سواره بسطامی و کوداری و فوج صارم الدوله و دو عراده توپ عدو کوب از بسطام به عزم تاخت یموت [از بجنور به] استرآباد حرکت نموده شب را در چمن هفت چشمه شاهکو اقامت نموده اول طلوع صبح سوار شده از راه قوزلق به استرآباد آمد.

در بین راه آنچه مترددین که به شاهرود می رفتند و از شاهرود به استرآباد می آمدند، تماماً را نگهداشت که خبر به استرآباد نرسد و بموت آگاه نگردد. یک ساعت از شب ۲۹ شهر مزبور گذشته پشت دروازه بسطام با جمعیت خود وارد گردید و هیچ یک از اهل استرآباد و محالات و ترکمان، آگاه نگردیدند. در همان شب بلافاصله با مشعل بسیار و فانوس زیاد از دروازه سبزه مشهد به طرف ترکمان روانه گردید. نصف از شب گذشته به آب سیاه (قاراسو- نزدیک آق قلعه) رسید که دو فرسخ به شهر است. در آنجا بقیه از شب را اقامت داشت که آخر قشون برسد.

اول طلوع صبح از آنجا ایلغار کرده اوبه های دریا قلیخان که خان کل طوایف جعفربای است [را] احاطه کرد. چون قبل از رسیدن ایلیخانی به آن مکان، مردان اوبه خبردار شده فرار کردند. آنهایی که توانستند عیال خود را بردند و آنهایی که نتوانستند جریده جان خود را از میان در بردند. و لشکر بنای غارت و گرفتن اسیر گذاشتند. قریب چهارصد زن و بچه و مرد دستگیر شد و اموال زیاد به دست آمد. بقرار بیست نفر از طوایف ترکمان

مقتول و پانزده نفر از لشکر اعلیحضرت پادشاهی زخم‌دار شد. مقرب الخاقان ایلیخانی به قدر یک ساعت نجومی، در آن مکان استاد که خلق از گرفتن مال و دستگیر نمودن اسیر فارغ البال گردیدند، از آنجا با مال و اسیر و اسباب، پنج ساعت از روز گذشته وارد شهر استرآباد گردیدند. اسرا را در خانه های اهالی بلد، سپردند و مال و اسباب که لشکریان در دست داشتند، تماماً را هیچ کس از آنها مطالبه نکرد مگر اسیرها را. بعد از آن خوانین جعفربای واسطه ها تعیین کرده که در عوض اسیرهای خود اسرائی که از اهالی استرآباد در اوایل حکومت ایلیخانی برده بودند، الا مراجعت ایلیخانی از

طهران بدهند و اسیرهای خود را بگیرند. مقرب الخاقان معظم الیه قبول این معنی نکرده و خوانین جعفریای مایوسانه به طرف اوبه های خود رفتند. و آنچه را که منظور داشتند از خرابی استرآباد بعد از تشریف فرمائی ایلخانی به قاری قلعه ، به عمل آوردند. به قریب شصت و سه ده آتش زدند. از زن و مرد دویست نفر اسیر بردند تا بعد از مراجعت ایلخانی از قاری قلعه، اسیرهای خود را از ایلخانی گرفتند. و قلیل اسیری از اسرای ولایت رد نمودند. هر گاه میرزا آقاخان صدر اعظم او را متهم در نزد اولیای دولت نمی ساخت، ایلخانی تلاحی مافات را از ترکمان می کرد. و بعد از آن از روی رغبت قلب در دفع ترکمان بر نیامد.

ARAÇÄK GARASUW

Türkmen, welaýet araçägi

*«Gara-suw arnasynyň uzboýunda
serhedimizi bellemesek, onda geljekki
neslimiz bizi ýedi arka çenli näetläär.»*

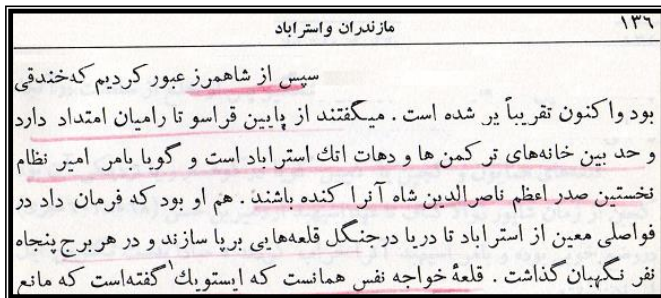
Ýagşymämet han

16-njy asyrdä Şa Apbas Sefewiniň permany esasynda, türkmenleriň ş;wda ýollary eýelemegine böwet döretmek maksady bilen Mazenderan tokaýynyň gutarýan ýerinden Hazar deňzine çenli aralyga käl/ýap/jar çekdirýärler. Onuň başlangyjy “Kolbad” diýen ýerden bolany üçin ol, Eýranyň jeografiýa kitaplarynda «Jar-e Kolbad» ady bilen meşhur boldy. Şol nokat-da türkmen-pars araçägi bolupdyr.

و تحقیق این عبارت این است که در ایام شاه عباس ماضی در انتظام امر مازندران و استراباد اهتمام تمام داشت. به ملاحظه ساختن سواہب تر کمانہ مقرر فرمود کہ از حوالی کوه متصل بہ اشرف البلاد تا ساحل لب دریای خزر کہ طولاً چهار فرسنگ است، خندق عمیق کنند کہ سوار از آن نتواند گذشت. و راه عبور مازندران بہ استراباد منحصر بہ آن مہر است. و ہر گاہ کسی در آن مہر می نشست راه دیگر از استراباد بہ مازندران نبود. چون جرّ بہ معنی شکاف است، و این جرّ در حوالی کلباد واقع است، بہ حرّ کلباد مشہور شدہ، لیکن در این زمان خراب شدہ است.

Türkmen-pars araçäğine Nasertdin şanyň döwründe üns berilip, Garasuw-Hajylara/ Ramiýan aralygynda uly depe/diwar galdyrylyp,

oňa «**Şamerz**» adyny beripdirler. Bu nokat, türkmen-pars araçägi bellenipdir. Şol diwaryň, Akgalanyň ilersinden geçýän ýerini gören Britaniýanyň Reşet şäherindäki konsuly H.L.Rabino şeýle ýazypdyr:

«...Soňra Şamerzden ötdük. Ozal händek ýaly gazylan bu käl gumdan dolupdyr. Aýdyşlaryna görä ol Garasuwdan tä Ramiýana çenli dowam edip, türkmenler bilen Astrabatlylaryň arasyň bellemek üçin Nasertdin şanyň baş weziriniň permani bilen gazylypdyr. Astrabatdan deňize çenli aralykdaky tokaýda galalar dikilip, hersinde 50 sany garawul ýerleşdirilipdir...»²

Kyýat hanyň öz halkynyň ykbaly baradaky aladasy onuň rus resmleri bilen alşan hatlarynyň hemmesinde-de aýdyň görünýär. Onuň 1837-nji ýylda Kawkazyň komitet başlygyna iberen hatyny mysal alaýlyň. Kyýat han öz hatynda şeýle ýazypdyr:

² H. Rabino. Mazenderan we Astrabat. Parsça terjime: G.W. Mazenderany. BTNK. Tahrán 1336. S. 136

” Orsýetiň Eýranda işleri ynanylan ilçisi, patyşasynyň köşgünde biziň Etrekdäki we Gürgendäki obalarymyz Eýranyňkydyr- diýip nygtandygyny eşitdik. Ol ilçä düýn öz işine başlap, bugün hem eýýam ýüzlerçe ýyllyk işleri ap-aňsat bilýänmiş! Şu agzalan ýerlerde kimleriň mazarlary ýatyrka: türkmenleriňkimi ýa-da parslaryňky? Şuný soramaňzy siziň Alyjenabyňzdan towkga edýäris. Siziň ýaly jenaplar beýle pikirler bilen ylalaşmasa gerek. Ilçiniň pikrine göre biz atabalarymyzyň topragyndan mahrum bolýalmymyşyn. Türkmen topragyna hiç bir pars aralaşan däldir meger boýny ýüply bolmasa”.

Kyýat hanyň “Türkmençäý” ylalaşygy maslahatynda, Eýran gämileriniň Hazar deňzinde ýüzmeginiň gadagan edilmegi hakyndak bir maddanyň girizilmeginde aýak dirmegi we onuň kabul edilmegi, Eýran häkimiýetleriniň we deňizde Tahrana daýanyp balyk we işbil söwdasynyň ummasyz bölegini öz erkinde saklap gelýän äzeri täjirlerine gaty agyr degýär we elmydama Kyýat handan oç almagyň kül-külünde bolupdyrlar.

Türkmenler köpden bäri Eýran bilen aralykdäki serhet diýip hasaplap gelen Garasuw akaryndan tä Şagadama çenli, balyk tutmak üçin, şertnama esasynda Grasimowa rugsat beripdirler. “Bu ýerler Eýranyň topragy” diýip, **äzrbajjanly Mirbagirow** Kawkazyň harby gubernatoryna we Tahrana zzygiderli arza ýazyp

durupdyr. Ýöne onuň sözi çigit ýaly-da dogry däl. Sebäbi **türkmenler şoňa çenli hiç haçan resmi hem ýuridiki-hukuky taýdan özlerini Eýranyň raýaty hasaplaman gelipdirler, hem beýle meseläni boýun almandyrlar.** Esasan häzirkä Bender_türkmeniň 4-5 km günortalygyndan, Hazara guýýan Garasuw akary, türkmenler bilen Eýranlylaryň araçägi hasaplanyp gelýärdi.

1836-njy ýylda Çeleken adasyna baran “Karelin”den türkmenler, Orsýet patyşasynyň adyna ýazan hatlaryny iberipdyrlar. Olar şol hatda öz agyr durmuşlary, parslaryň, adanyň ilatyny tozduryp, talaňçylykly çozuşlary barda, ýene indi näçinji gezek Orsýet hökümetiniň öz arzalaryny diňläp, öz rýatlýgyna kabul etmegini we goňşylaryň çozuşlaryndan goramagyny sorapdyrlar. Şol arzanyň özüne göwşyrlşy, Karelin şeýle suratlandyrypdyr:

” Kazylar, hanlar, begler we aksakgallar haty dabara bilen elime berip, tiz hem aýgytly jogabyň ugruna çykaweri, diýip, maňa ýalbardylar. Hormatly goja Kyýat han bolsa ony maňa berende, gözleriniň ýaşyny döküp öz mähriban halkynyň ykbalyny maňa ynanyandygyny aýtdy. Geçen iýul aýynyň 2-sinde meniň adyma ýazylyp berilen hat, 40 müň öýli ýomudýň Orsýetiň howandarlygyna girmek isländigini aňlaldýar...”

Ýomutlar rus patyşasyna bu haty tüýs janlaryndan syzdyryp ýazypdyrlar. Çeleken ilatynyň rus patyşasyna öz raýatyna almagyny sorap, şeýle ýalbamaklarynyň durmuşlaryndan göwünleri hoş bolup, edilen zat dældigi aýdyň ahryn! Ertir, başlarynda nägowga turjagy näbellikä, şol adamlar asla nädip ýaşap bildilerkä? Bu mesele barda oýlanman geçmek mümkin däl. Kyýat han hem şeýle agyr ýagdaýda öz ildeşleriniň ykbalyna ulý jogapkärdigini bilýärdi.

Ruslar bu gezek hem ýomutlaryň huahşlaryny ret edipdirler.

Eýran patyşasynyň, Kyýat hany öz bähbitlerine hyzmat etdirmäge synanşygy bolsa puça çykýar. Patyşah onda-da pälinden gaýtman, hilegärlige baş goşup, Kyýat hana “Türkmen hem ýomut halkynyň hany” diýen mertebesini ikinji gezek bagyş edýär.

1837-nji ýylda Kyýat han Hazaryň kenaryndaky türkmenleri öz raýatyna Kabul edip, olary Eýranly emeldarlaryň zorlugyndan goramagyny sorap, şol türkmenleriň adyndan ýene bir gezek Orsýet hökümetine ýüz tutýar.

Kyýat han şol gezek general “Prowskiý”-e, Eýran şasynyň özüne dakan hanlyk mertebesine guwanmaýandygyny belläp, öz halkynyň ykbalyna peýdasy bolmadyk şeýle mertebeden geçýändigini nygtapdyr:

“Men hanlyk mertebeden geçip, rus ýolbaşçylarynyň belleýşine göre ýöne beg bolup galmaga we öz neslim hem öz raýtym bilen rus empraturlygynyň howandarlygy astynda ömürbaký bolaga razý”.

Orsýet hökümeti ýene-de sapalak atyp, Kyýat hanyň hatyna açyk jogap bermändir.

Kapitan Murawýewiň «Türkmen gelini» diýen portreti. Çeleken

ÇELEKEN ADASYNDA ÝAGDAÝ ÇYLŞYRYMLAŞÝAR

1826-27-nji ýyllardaky Eýran-rus urşy wagtynda, Çeleken adasynyň söwdasynyň ösmegi netijesinde Kyýat hanyň at-abraýy hasam artypdyr. Eýran hökümeti Kyýadyň howpundan çekinip, onuň kellesini getirene islänini berjekdigini wade beripdir. Ýöne rus hökümeti Kyýadyň janyny goramak üçin hiç bir çäre görmändir.

Kyýat han ömrüniň soňlarynda, takmyn 1842-nji ýyldan başlap, rus hökümetiniň onuň eden hyzmatlaryny ýatdan çykaryp, indi ýaşy ötüşen özüniň kän bir peýdasynyň degmejekdigine göz ýetiripdir. Rus söwdigärleri bolsa epesli wagtlap, satyn alan mallarynyň bahasyny türkmenlere tölemekden boýun gaçyrypdyrlar.

Türkmenleriň garşysyna zygiderli ýalan-ýaşryk habarlary ýaýraldyp, Eýyanyň köşgündäki admiral dogany bilen bilelikde türkmenleriň söwdasyna böwet döredip gelýän äzerbaýjanly söwdigär Mir_Bagyrow, Orsýetli täjir Grasimowyň bu ýerden gitmegi üçin oňa haýbat atýar. Biraz soňra gümürtik ýagdaýda rus täjri öldürilýär. Mirbagyrow bir gezek rusbaýdagy asylan gämisi bilen gelip Çelekenli balykçylaryň gämilerini otlap, olara agyr zyýan berýär. Şeýle pitneçilikli hereketi alyp barýan bu äzrebaýjanly, Kyýat hanyň duşmanlary tarapyndan öldürilýär. Bu jenaýat Kyýat we Çelekenli türkmenleriň üstüne atylýar. Rus hökümeti bu işde eliniň barlygy bilen Kyýat hany aýplapdyr. Kyýat han günäsiniň ýokdugyna jan etse-de Kawkaz hökümeti ynanmandyr. Soňra Çelekenli

türkmenleriň gaýyk we gämileri uçdan tutma ýakylypdyr. Kyýat han bu işiň, Çelekende ýaşayan ruslaryň eden-etdiligi netijesinde bolandygyna düşünişip, birgün hakygatyň aýdyňlaşjagyna bil baglapdyr.

1842-nji ýylyň sentýabrinda Kawkaz häkmine ýazan hatynda ruslaryň Çelekenli türkmenlere rehimsiz jeza berişlerini jikme-jik Kyýat han habar beripdir we olary adalatly bolmaga çagyrypdyr. Emma rus hökümeti ozalam aýdyp geçişimiz ýaly şu işiň hakyky ýagdaýny biljigem bolandyr. Üstesine Kawkaz bölüminiň başlyklary, Kyýat hanyň ogly Ýagşymämet, “türkmenleriň talaňçylyklarynyň baştutany bolup, diňe Eýrana däl-de, rus raýatlaryna hem zorluk edipdir” diýip, Eýran ilçisiniň beren ýalan habaryna esaslanyp, üstesine rus söwdigäri Grasimowyň öldürilmegini gurnan hem Ýagşymämediň özi edenlikde şüphelnipdir we şondan soň rus patyşasy hem berk gözdagyny görkezmek üçin, hem türkmenleriň arasynda “asudalygy berkarar etmek üçin!!” Ýagşymämedi tutup, Orsýet hökümetiniň gözastynda saklamaly diýip buýruk çykarýar.

TEBILISDE; BENDILIKDÄKI AJY GÜNLER

Kawkazyň harby häkimi Ýewgeni Golowin Orsýet patyşasynyň Ýagsýmämedi tussag etmk barasyndaky buýrugyny ýerne ýetiripdir. Ýagsýmämet tussag edilip Bakuwa getirilýär. 1842-nji ýylyň 16-njy desambrinde Gürjüstanyň gubernatoryna beren tabşyrygynda, Bakuwdan Teblise getirilen Ýagsýmämede berk gözgeçilik edilmgini we şüpheli ýagdaý görülen wagtynda çaltlyk bilen habar berilmgini höküm edýär. Ýagsýmämediň tussag edilmgi ýersizdäldi. Ol gojalan atasynyň ýerine adanyň erkini öz eline alypdy. Bu barada 1838-nji ýylda Kyýat hanyň Kawkaz häkimine ýazan hatynda özüniň gojalandygyny we adanyň erkini ogly Ýagsýmämede geçirendigini habar beripdir. ***1821-nji ýylda Kyýat han Ýagsýmämedi Tibilisdäki Aziýalyklar üçin ýörite açylan mekdebe okuwa iberipdi we ony geljekde öz ýerine geçmäge taýýarlapdy. Ýagsýmämediň, azrbaýjanyň görnükli şahyry Mirza Feth_aly Ahundzade bilen sapakdaş bolandygy ahmal.***

Orsýet hökümeti Kyýat hana eden bu adalatsyzlygy bilen çäklenmän, onuň özüne hem jeza bermegini niýet edýär. Şol neýet bilen bir mekir hile gurlupdyr. Kawkazyň harby häkimi iki ýüzlülük edip, Kyýat hany myhmançylyga çagyrypdyr. Kyýat han bu mekri aňman, şol çakylyga begenip, ony kbul edipdir. Oglunyň ýalňyşlyk bilen tussag edilendigini we ony esirlikden boşatmagy ýüregine düwen Kyýat han, Bakuwa barýar. Ýöne ol hem bendilikde saklanýar.

Şeýlelik bilen 1842- nji ýylyň12- nji desembrinde Kyýat han, Ýagyşýmämet we hyzmatkärleri (Durdymuhammet) Bakuwdan Tiblise gönderilýär.

Kyýat han Teblise baranda uly tutum bilen dabarly garşylanypdyr. Oňa öz başyna aýratyn bir haşamly jaý berilip, hormatlanypdyr. Ýöne onuň daşyna “hormat” garwul hem goýulypdyr.

Soldan: Putýatin— Golowin

Ýaşy ötüşen, syrkaw Kyýat hanyň öz ýurduna gaýtmaga rugsat sorap ençeme gezek ýüz tutandygyna garamazdan, oňa öýüne gaýtmagy rus täjiriniň öldürilmegi baradaky işiň derňew gutarýança gadagan edilipdir.

Çelekenli türkmenler öz aksakgallarynyň daşy garwully ýatandygyny eşdenlerinde, rus patyşasynyň emldarlarynyň bu edişlerine geň galyp, Kyýat hanyň öz öýüne goýberilmegini sorap, Orsýet hökümetine arz edip başlapdyrlar. Patyşa hökümeti olaryň arz-şykaýatlaryna sowukganlyk bilen garap, eger türkmenler Kyýadyň ýerine iki admy zamune iberseler, şonda ol öýüne

goýberýiler diýp, jogap beripdr. Çelekenlileriň bir topary öz aksakgallarynyň işi çözülýänça, onuň ýerine tussaglykda oturmaga göwünjeň bolupdyr, onda-da Kyýat öýüne ibrilmändir.

Işiň derňewi 3 ýyllap uzaga çekipdir. Munuň üçin şonça wagt sarp edilip, ençeme kagz karalanypdyr, ýöne hakgatyň üsti açylmandyr.

Şeýlelik bilen 90 ýaşyň içinde, Kyýat han arassa wyždanyna ýöňkelen garany aýryp bilmän, **1843-nji ýylyň mart aýynyň ortalarynde 89 ýasynda, öz eziz wtanyndan uzakda, şirin janyndan aýrylypdyr.**

Kyýat hanyň kiçi ogly Annamuhammet (Garaş han) hem Tiblise öz atasynyň ýerine zamuna gaýdypdyr. Ol “Kamnts-pudusk” diýen şäheriň serbaz_hanasyna iberilipdir.

1844-nji ýylyň17-nji oktýabrinde Kyýat hanyň ogly Kadyrmuhammet 3 sany oglan bilen Tebilise barýar. Bu oglanlardan ikisi Ýagşýmämediň 12 ýaşly ekizleri; **Esenmämet we Annamuhammet, üçünjisi bolsa Kadyrmuhammediň ogly Nazarmuhammetdi.** Kadyrmuhammet atalarynyň mazaryny zyýart edip,1845-nji ýylyň iýun aýynda oglanlar bilen Çelekene dolanyp gelýär.

Zyndanda oturmaly diýilip iş kesilen Ýagşymämet bolsa gaçyp sypdyr. Ýöne 1845-nji ýylda ony ýene Hazar deňzinde rus gämisiniň esgerleri tutupdyr. Şondan soň ol “Warunež” diýen

şähere sürgün edilipdir. Ol jemaı 7 ýyl zyndanda otrupdyr. Ýazan arzalarynda oglanlarynyň Orsýete getirilip okaldylmagyny Ýagşymämet sorapdyr. Onuň 3 sany ogly 1845-nji ýylyň ýazynda Sankt-petrburge getirilýär we şol ýylyň12- nji maýynda bu şäheriň harby mekdebinde okuwa alynýar.

Bu oglanlaryň ikisiniň ömür tanaby ir gyrylypdyr. 1845-nji ýylyň desembrinde Ýagşymämet oglanlaryny görmek üçin Peterburge gitmäge rugsat sorayär. Ýöne haýyşy kabul edilmändir. 1847- nji ýylyň 22-nji martynda ogly Esenmämediň agyr syrkawlandygyny eşidip, onuň okuwny dowam etdirip bilmejekdigi hakda we keselini bejertmek üçin öz ýanyna (Waruneže) ibirmegini haýyş edip arza ýazýar. Bu hem kabul edilmeýär. Soňra1847-nji ýylyň 9-njy aprelinde Esenmämediň ölendigi habar berilýär.

Oglanlardan Nazarmuhammet bilen Annamuhammet harby mekdebi tamamlaýarlar. Olar “Belgrad” şäherine gulluga iberilýär. Emma Nazarmuhammet 1856-njy ýylyň iýuyn aýynda şol ýerde aradan çykýar. Üç oglandan **diňe Annamuhammet galýar**. Şol hem Kyýat hanyň nesillerinden şaha ýaýradan ýomudskileriň düýbünü tutýar, özi hem 1886-njy ýylda polkownik derejesinde Şagadamda aradan çykýar.

Ýagşymämet bolsa1849-njy ýylyň 16-njy iýun aýynde, 43 ýaşynyň içinde gümürtik ýagdaýda zyndanda aradan çykýar.

Kyýat hanyň beýleki ogly Kadyrmuhammet bolsa ata we doganlarynyň beýle agyr güne düşmegine çýdaman, soňabaka täsirli içgilere ýüz urupdyr. Ol Aşyr adadaky rus harby-deňiz krargähinde derýabegi gullugynda gezipdir we köplenç Çeleken adasynda ýaşapdyr. Kadyrmuhammet 1868-nji ýylda 61 ýaşda dünýäden ötüpdir.

Britaniýanyň, Eýranyň Gilan şäherine iberen konsuly kapitan J.F. Mekenzi 50 ýaşan Kadyrmuhammet bilen Aşyr adade duşuşypdyr. Ol bu barada şeýle ýatlama galdyrypdyr:

“Kadyrmuhammet, deňizde garakçylyk edýän türkmenleriň önüny almak üçin ruslara ýardam berýär. Türkmenler birini esir alsalar, Kadyrmuhammet, ruslara jerime bermäge mejbur edilipdir. Şoňa göre bu puly tapmak üçin, ruslar bilen söwda etmäge haky bolan her türkmen gaýykçysyndan 6 bilen 16 gyran arasynda salgyt almaga oňa rugsat berilipdir. Ýöne ol gury ýerde esir bolýanlara jogapkär däl. Onuň birnäçe ogly bar. köp arak içýär. Kadyrmuhammet Jeriku” diýen adanyň hem salgydyny ýygnamaga hukuk gazanypdyr. Ol ýerden

Kadyrmuhammet ruslara nebit we duwz getirýär”.
(kitapda onuň ady Hydyr diýilipdir.³

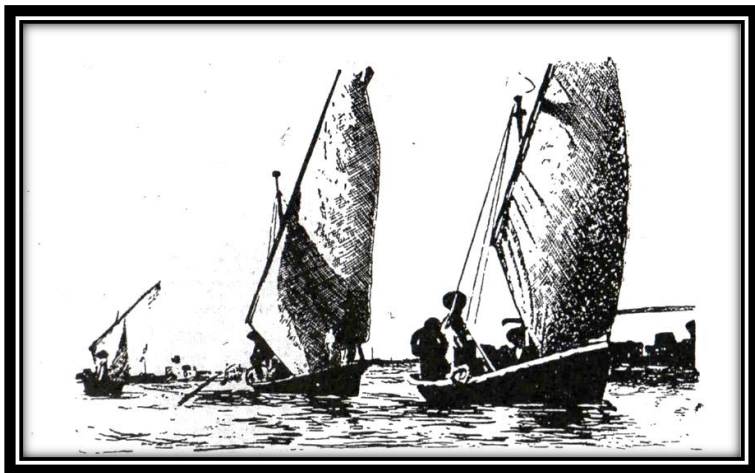
Orsýet hökümeti, Kyýat hanyň bitiren hyzmatlaryny tiz ýatdan çykaryp, hatta Çelekenli türkmenleri Eýrana tabýn bolaga yrjak bolupdyr.

Şol döwürüň öňde baryjy admlary Kyýat hanyň pähim-paýhasyna, gujyr-gaýratyna hem dogumlylygyna mynasyp baha beripdirler. Rus syýahatçysy Nikolaý Murawýew öz işdeş-kärdeş ýoldaşlaryna gezek gelende agzyndan öwgüli söz eşidip bolmaýan adamdy, emma şolam Kyýat hany, başarjaň, türkmen halkyňa arzularyny ýerine ýetirmekde biçak gujyrly hem akylly adam hökmünde suratlandyrypdyr. Ol Kyýat han barada: "sährade önüp-ösen şu admyň akyl-paýhasyna hem ukubyna haýran galaýmaly" diýip ýazyypdyr.

Kyýat hanyň Hazarýaka türkmenleriň durmuşynda oýnan jemagyyetçilik-syýasy gaýratyna baha berilnde, onuň hakyky progressiw adam bolandygyny ykrar etmk gerek, ol öz halkyny gyrgynçlykdan gutarmakda we olaryň maddy hal- ýagdaýyny sazlaşdyrmakda ägirt iş bitiripdir.

³ سفرنامه شمال. ج. ف. مکتزی. ترجمه منصوره اتحادیه. نشر گستره. تهران ۱۳۵۹

Kyýat han aradan çykandansoň Çeleken adasyny onuň kiçi ogly Kadyrmuhammet dolandyrypdyr. Ýöne 1865- nji ýylda rus hökümeti adanyň kotrolyný öz eline geçiripdir.

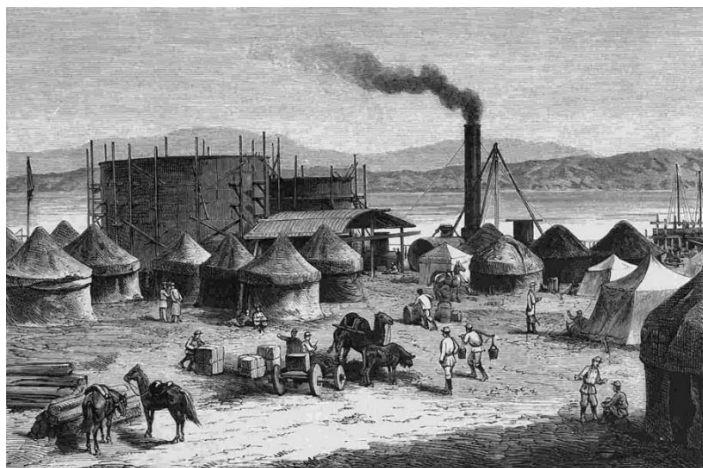

Ýelkenli naw bilen Türkmenler

Türkmenleriň rus bazasyna hüjümi, april 1851

Hazarýaka türkmenler öz liderleriniň şeýle ähdi ýalanlyk bilen töhmete pyda bolandygyna gaty gazaplanyp, rus bazalaryna we harby karargählerine ýiti zarba urýalarlar. Olardan iň möhümi we şol wagtky metbugatda we sebite gelen Britan diplomatlarynyň nazaryndan-Merry Sheil we kapitan F.Maçkeinzi- gaçmandyr.

1851-nji ýylyň april aýynda hyrystiýanlaryň paskaliýa baýramçylygyna gabatlap birnäçe batyr türkmen ýigidi, partizanlyk herekete baş goşýarlar. Olar bir gaýyga münüp, gije ýary Aşyr-ada baryp, rus gämilerini we bazalaryna zarba urýarlar. Şonda birnäçe rus ofiseri ölüp, binäçesi bolsa ýaralanýar, 10-15 sany aýal-erkek bolsa esir alynýar we olar türkmen obларыna alnyp gidilýar.

GOŞMAÇA 1

RUSLARYŇ HAZARYŇ GÜNDOGARYNA ARALAŞMAGY; KYÝAT HAN, KADYR HAN, ASTRABAT HÖKÜMETI, Eýran çeşmelerinde

ایران و روس: از کتاب امیرکبیر و ایران- فریدون آدمیت.

ماجرای انزلی و آشوراده

سال ۱۸۵۰: «چریانف» کنسول روس در استراباد -- محمد ولی خان بیگربییگی حاکم استراباد.

میرزا محمد علی خان نایب وزارت خارجه ایران- دالگوروی سفیر روسیه در ایران.

تسلطی که روس بنا بر فصل پنجم پیمان گلستان و فصل هشتم عهدنامه ترکمانچای، بر دریای خزر بدست آورد- زمینه پیشرفت نفوذ آن دولت را در ولایت های ساحلی ایران فراهم ساخت. سستی و ناتوانی دولت، دست اندازی ترکمنان منطقه گرگان به شهرهای اطراف، و تحریکات روسها در میان ترکمن ها، همگی عوامل افزایش نفوذ روس در ناحیه جنوبی دریای خزر بود. درحقیقت از حقوق حاکمیت ایران بر دریای خزر چیزی باقی نمانده بود. در مورد قایقها و کشتیهای ایرانی و ترکمن تبعه ایران که میخواستند در دریا رفت و آمد کنند، گرچه بیگربییگی استراباد تذکره مخصوص می داد، اما اجازه عبور را دریا بیگی روس [خدر خان] صادر می کرد.

در ۱۲۵۳ق/۱۸۳۷ قیات نام رئیس جماعت ترکمن کرانه استراباد، به جزیره چرکن [چلکن] دستبردی زد و گروهی را اسیر کرد که برده و ار بفروشد[!!] (در واقع علیه ستم حکام ایرانی به مبارزه پرداخت- آ.گ). دولت به دفع او پرداخت - و در ضمن از دولت روس دو کشتی خواست چند سال بعد در ۱۲۵۸ه/۱۸۴۲ چند کشتی روس به دستاویز جلوگیری از تاخت و تاز ترکمنان در کنار جزیره آشوراده لنگر انداختند. و به دنبال آن به اشغال جزیره پرداختند؛ چند عمارت، مریضخانه، سربازخانه، و لنگرگاه بنا نمودند. و پنج کشتی جنگی در آنجا قرار دادند. اعتراضهای ایران بیحاصل ماند. استدلال روس این بود که: ما برحسب دعوت شاه آمده ایم، و حضور آن کشتیها در آشوراده برای دفع شر ترکمنان و حفظ امنیت آن منطقه ضرورت دارد.

خرابه سربازخانه روسها در آشوراده (عکس از آ.گ)

با اشغال آشوراده تسلط مستقیم روسیه بر خلیج گرگان و کرانه جنوب شرق دریای خزر قطعی گردید. قریب آن مرداب انزلی بود، و روسیه در ۱۲۶۲ از محمد شاه تقاضا کرد که اجازه ورود کشتیهای جنگی روسی به آنجا داده شود. چون شاه و صدر اعظم ایستادگی کردند، وزیر خارجه روسیه نسلرود نامه بلندی در سوم سپتامبر ۱۸۴۶ (شوال ۱۲۶۲) به حاجی میرزا آقاسی صدراعظم ایران نگاشت و سیاست روسیه را توضیح داد. این نامه مهم تاریخی را می آوریم:

«آن جناب از همه کس بهتر میداند جسارت آن اشرار را. و اگر در سواحل گیلان و مازندران و استراباد در این اوقات بالاخره آه و ناله و زاری که نتیجه چپاول سارقین ترکمانیه ساکت شده، باید این نعمتهای بیکران را به حمایت کشتی دولت بهیه روسیه حمل نمایند... بعد از آنکه ترکمانیه اهالی سفاین دولت بهیه روسیه را دیدند، بنای طغیان و عصیان را پیش گذاشتند، و چندین دفعه بر سر بیگربیگی استراباد هجوم آوردند که اولیای دولت قاهره (ایران) را لایب کرده اند به مخارج کثیره که لشکرکشی [بر سر تراکه] و خونریزیها نمایند. و آنها را تنبیه و تادیب کنند...»

از زمانی که روسها قدم به آشوراده نهادند، به توسعه نفوذ خود در میان ترکمنان پرداختند و برای پیشرفت سیاست خود دستیارانی جست وجو میکردند. یکی از آنان خدر خان [قادیمرمحمد] نام ترکمن بود که روسها می خواستند تجارت نفت و نمک استراباد و مازندران

را به دست او سپارند. خدر خان اسم و رسمی پیدا کرد، نیروی گرفت و همه این کارها را به پشتیبانی چریانف کنسول روس در استرآباد بعنوان دریابگی روس در آشوراده می کرد.

مخالفت ایران با انتخاب پسر قیات خان، قادیرمحمد بعنوان دریابگی تورکمنها

پس از خیانت ناجوانمردانه حکومت روسیه در به اسارت کشیدن قیات خان و مرگ وی در زندان تفلیس و کشتن فرزند برومندش یاغشی مأموت در زندان وارونژ، حکومت روسیه به منظور دلجوئی و رفع خطاهایش دریابگی مناطق تورکمن را به قادیرمحمد [در متون فارسی خدر آمده است] پسر قیات می سپارد. این انتصاب مورد نارضایتی حکومت ایران شده، صدراعظم وقت میرزا تقی خان فراهانی ملقب به امیرکبیر طی نامه ای به سفیر روس پرس دالگورکی پشتیبانی مقامات روسی از خدر خان [قادیرمحمد] و همدستانش را مایه ناامنی و بر هم خوردن تجارت آن ناحیه شمرده، رسماً خواسته که از این کار دست بردارند. صدراعظم به ارسال قشون به منظور سرکوبی تورکمنها نیز اشاره می کند... «تا سپاهی که برای ایجاد نظم آن ناحیه روانه گشته، تورکمنهای «فتنه جو» را بتواند سرکوب نماید».

تاریخ نامه ۹ رجب ۱۲۶۷ برابر با ۱۰ می ۱۸۵۱

«عالیجاه دریابگی آن دولت بهیه خدر نام ترکمان را حمایت و نگاهداری نموده و مداخله در امور ترکمان می نماید، و بدین جهت راه معاملات آمد و شد ترکمانان تبعه استرآباد از دریا به مازندران و استرآباد مسدود شده، و از آوردن نפט و نمک که محتاج الیه عمده اهالی دارالمرز است، و بردن شالی که متاع مازندران و مایه گذران ترکمانان مزبور است، ممانعت و چند لنگای ترکمانان مزبور را ضبط نموده اند. و همچنین چند نفر از مفسده جوین ترکمانها را خدر نام با خود همدست نموده به اسیر بردن و حرکات ناهنجار مشغولند، و آدم بسیاری هم به اسیری برده اند. به ملاحظه کمال اتحاد دولتین بهیترین از آن جناب خواهش نمود که رفع این غوائل را بکنند و شرحی به عالیجاه دریابگی مرقوم دارند که حمایت و جانبداری خدر را متروک، و راه معاملات و آمد و شد ترکمانان را به اهالی مازندران و استرآباد مفتوح سازد، تا به این واسطه هم آنها مشغول کسب و رعیتی شده دست از تطاول و هرزگی باز دارند، و هم اهالی دارالمرز از این زحمت نایابی نפט و نمک فارغ شوند.

پنج روز قبل از این هم که پاره‌های نوشتجات دیگر مبنی بر همین مطلب و کمال وحشت اهالی مازندران از این مراتب و قحطی نפט و نمک و بردن اسیر زیاد از اهالی آنجا رسید دوستدار آنها را نزد مقرب الخاقان میرزا محمدعلیخان نایب الوزاره دول خارجه فرستاده که آن جناب را از مراتب استیصال و وحشت اهالی مازندران مطلع سازد. جواب فقرات مزبور هنوز از آن جناب نرسیده، و قراری در دفع این

اطوار و حصول رفاه و آسودگی اهالی مازندران نشده که عالیجاه همراه موسیو گراف وارد اردوی همایون شد، و پاره ای پیغامات از آن جناب تبلیغ نمود که تأسف و حیرت دوستدار آمد. زیرا که در صورتی که عالیجاه دریابییگی تقویت از خدر نام نماید، و مداخله در امور ترکمانان کند، و سایر اهالی ایل که برحسب و نسب و اعتبار او از او بیشترند تمکین به این معنی که مایه تعصب آنها می شود نمایند، و سد راه معامله آمد و شد آنها از راه دریا نشده و این مردم صحرائی بدطبیعت (!) اقدام به جسارتی کنند، آیا نتیجه این عمل در عهده عالیجاه دریابییگی خواهد بود یا حکام این طرف؟ بالجمله اگرچه تنبیه ترکمانان ممکن و اسباب این عمل بحمدالله تعالی مهیاست، و مرتکبین به سزای اعمال خود خواهند رسید چنانکه بعد از استماع این اخبار احکام مؤکده به عالیجاه مقرب الخاقان محمد ولیخان بیگربیگی استرآباد مرقوم شد، و عالیجاه جعفرقلی خان میرپنجه با افواج و سواره و توپخانه مامور است که زیاده از دو سه روز در دار الخلافه معطل نشده در کمال تعجیل - خود را به صحرای گرگان رسانیده، لازمه تنبیه را از طایفه ترکمان بعمل آورد، ولی آن جناب را نیز زحمت میدهد که شرحی به عالیجاه دریابییگی مرقوم دارند که پس از سخت گرفتن و بنای تنبیه نمودن جعفرقلی خان و بیگربیگی استرآباد اگر از راه دریا باز متوسل به عالیجاه مشارالیه بشوند، آنها را به مامورین این دولت بسپارید که تنبیه کامل بعمل آید و طوری نماید که خدر مزبور ترك این حرکات را کرده، دست از افساد و هرزگی بکشد، و راه معامله ترکمانان را از راه دریا مفتوح سازد تا انشاء الله تعالی این غوایل بکلی رفع شود.

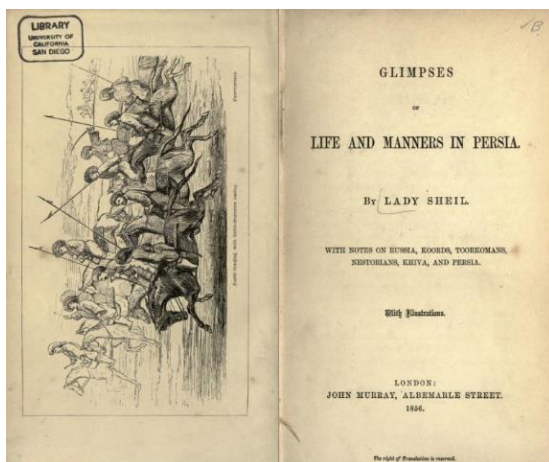
با اینکه به نواب شاهزاده مهدیقلی میرزا در این خصوصیات بحثی و ایرادی مقرون به حساب وارد نمیشود، زیرا که همین اوقات به واسطه خدر و سایرین اسیر زیاد از فرضات مازندران برده شده و صاحبان اسیر هرروزه در آه و ناله هستند، با این احوال باز برای رفع مایقال و دفع اتهام معزی الیه را از مداخله در امر [بندر] «گز» و گمرک آنجا و فرضه متعلقه به استرآباد و سؤال و جواب این امور ممنوع و بیدخل کردند، و حکم شد که هیچ رجوع نداشته باشد و اصلاح این کار و رفع غائله و تنبیه طایفه ترکمان جمیعاً به عهده مقرب الخاقان محمد ولیخان بیگربیگی استرآباد محول و موکول شد. البته آن جناب هم عالیجاه دریابییگی را از مراتب مزبوره استحضار خواهند داد. و این معنی هم بر آن جناب معلوم است که اگر عالیجاه مشارالیه مداخله در کار ترکمان تبعه این دولت و خدر و امثال او نماید، چقدر باعث اختلال و هرج و مرج در میان آن طوایف وحشی (!) و صحرائی خواهد شد. بعید نیست که اینطورها زیاده باعث بینظمی امور آنها گردد. بدیهی است که آن جناب قراری خواهند داد که عالیجاه دریابییگی در رفع موانع تجارت ترکمانها با اهالی استرآباد و مازندران از سمت دریا بطوری که مفصلاً اظهار شد، مضایقه نمایند تا اختلالی که

حالا در کار ترکمانها رو داده است به واسطهٔ تنبیه مامورین این دولت علیه، و اهتمام دریابگی در رفع موانع دریائی آنها بکلی مرتفع شود»^۴

ماجرای شب عید پاک ۱۲۶۷/آوریل ۱۸۵۱

کارکنان بحریهٔ روسی در آشوراده در شب عید فطر به شادی و میخواری مشغول بودند، ناگهان گروهی از ترکمنان یموت بر آشوراده حمله بردند، چند تن از نگهبانان را کشتند، نزدیک به بیست نفر از روسها از جمله دو زن را، ربوده به دشت ترکمان گریختند.

شرح ماجرا از زبان همسر سفیر انگلستان در ایران مری شل:

Part.14 page 215

On Easter eve, or Easter night, when every Muscovite is supposed to be engaged in libations of thanksgiving for release from his rigorous fast, they landed in a creek of the small island, and immediately made their onslaught on the Russians living on shore. No resistance was made—perhaps the advanced stage to which their festivities had been carried admitted of none—so, at least, it was currently said at Tehran. Some Russians were killed and wounded, and ten or fifteen persons, men and women, were carried into slavery by the Toorkomans, who returned without delay to the mainland. But the amazing and amusing part of the affair was the conduct of the war-

^۴ فریدون آدمیت- امیرکبیر و ایران. نشر خوارزمی. چاپ هفتم ۱۳۶۲

steamer lying in the harbour. Not the least attempt was made to succour the beleaguered party on shore. She got up her steam and rushed about the harbour, firing her guns at everything and nothing. The Persians said that she, too, was evidently as drunk as the crew. This humiliating blow from a few half-armed barbarians has made the Russian Mission look very grave, dignified, and menacing. The occurrence is alarming, too; for no one thinks it will remain long without a sequel, as these Yemoot Toorkomans are nominally Persian subjects, or at least claimed as such. In their lively, bantering manner, the Persians protest that the whole transaction—attack, slaughter, and capture—was got up and instigated by the Russians themselves, as a prelude to further encroachments. But we must commence our journey to Ispahan and leave Prince — to decide the matter with his "auguste maître."

ترجمه

در شب عیدپاک و هنگامی که تمام روسها دور هم جمع شده بودند و به خاطر پایان روزهای طولانی «لنت» به نوشیدن سرگرم بودند، ترکمانان با قایقهای خود در جزیره آشوراده پیاده شدند و چنان به روسها یورش بردند که آنها بکلی غافلگیر شدند و آنقدر مست و خراب و سرگرم برنامه‌های خود بودند که حتی از عهده مقابله با آنها هم برنیامدند. در نتیجه این حمله، عده‌ای از روسها کشته و زخمی و در حدود ده یا پانزده نفر زن و مردشان هم به اسارت ترکمانان درآمدند. که بلافاصله این عده را با قایق به ساحل منتقل کردند و به صورت اسیر در اختیار خود گرفتند.

جالبترین و حیرت‌انگیزترین قسمت این ماجرا نقشی است که کشتیهای جنگی روس پس از وقوع حادثه به عهده گرفتند، چرا که روسها یکی از کشتیهای توپدار خود را در کنار ساحل ایران آوردند و به جای آنکه درصد تعقیب و دستگیری مهاجمین برآیند، لوله توپ آن را به سوی ساحل گرفتند و بدون در نظر داشتن هدف معینی به تیراندازی در خشکی پرداختند و هرچه در آنجا وجود داشت درهم کوبیدند به طوری که ایرانیها تصور کردند کشتی روسها هم مثل خودشان در شب عیدپاک، بر اثر افراط در نوشیدن مست شده است.

«مزل خدرخان نیز در آشوراده است و دو آلاچیق در جلوی منزلش قرار دارد.»

«Kadyr hanyň öyi-de Aşyrada-da we öýnüň ýanynda iki sany agaç öý-de gurugly»

GOŞMAÇA 2

KYÝAT HAN WE ÝAGŞYMÄMET HAN HAKDA

KÄBIR TARYHY BELLIKLER⁵

Kyýat hanyň ömri — hakyky roman.

G. S. Karelin

Syýahatçy alym G. S. Kareliniň 1836-njy ýylda ýazan bu sözleriniň epigraf hökmünde goýulmagy ýöne ýerden däl. Kyýat hanyň, onuň ogullary Ýagşymämetdir Kadyrmämediň atlary, olaryň Türkmenrus aragatnaşyklaryny ösdürmekde bitiren hyzmatlary we alyp baran göreşi hakykatdan hem taryhy romana öwürüldi. Kyýat hanyň ömrüne we hyzmatlaryna bagyşlap W. Rybin «Ylalaşyk deňzi», «Hökümdarlar we çarwalar» romanlaryny ýazdy.

Kyýat hanyň türkmenleri Orsýetiň raýatyna geçirmek ugundaky tagallalary barada okyjylar prof. A. Garryýewiň, A. A. Roslýakowyň, H. Agaýewiň we şu kitapçanyň awtorynyň çap edilen işlerinde köp maglumatlar tapyp bilerler⁶. Bulardan başga-da, 1963-nji ýylda Moskwanyň Leningradyň, Tebilisiniň, Orenburgyň, Astrahanyň,

⁵ M. Annanepesow. Bendilikde ýazylan setirler.

⁶ Aga Garryýew. Türkmenleriň Eýran şalarynyň agressiýasyna garşy göreşi. «Sowet edebiyaty», 1949, № 2, 3, 10, 11; A. Каррыев, А. А. Росляков. Краткий очерк истории Туркменистана (1868 — 1917). Ашхабад, 1957; X. Агаев. Взаимоотношения при- каспийских туркмен с Россией в XIX в. Ашхабад, 1965; М. Аннанепесов, А. Каррыев. Кият-хан в конкурентной борьбе астраханских купцов. «Ученые записки» ТГУ, вып. 69, Ашхабад, 1971

Stawropolyň dürli merkezi we ýerli arhiwlerinden toplanan dokumentleriň ýörite ýygyndysy çap edilipdi⁷. Bu ýygynyda Kyýat hanyň, Ýagşymämediň, Kadyrmämediň ençeme hatlary, arzalary, şikâýatlary ýerleşdirildi. Bu arhiw materiallary hem Kyýat hanyň we onuň ogullarynyň Russiýa bilen nähili aragatnaşyk saklandygy, kimler bilen iş salyşandygy, haýsy döwürde nähili bähbitlerden ugur alandygy barada giňişleýin maglumatlary berýär.

Bu kitapçany ýazmaga, hususan-da, Ýagşymämediň bendilikde döreden diwanynyň tapylmagy itergi boldy. Şeýle diwanyň bolmalydygyny öňräkden bäri bilýärdik. Soňky 15 — 20 ýylyň içinde ony Moskwanyň, Leningradyň, Tebilisiniň, Kazanyň hem-de Woronežniň arhiwlerinden agtaryp tapmadyk. «Gökdäki dilegim ýerde gowuşdy» diýen ýaly, bu diwan gel-gel Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň golýazmalar fondundan çykdy⁸.

Türkmenleriň Orsýet bilen söwda, syýasy-ykdysady aragatnaşyklary gadymdan bäri Maňgyslakda ýaşayan ilatyň üsti bilen amala aşyrylýardy. Hywadan, Buharadan gelýän kerwenler şol ýerde ýüküni ýazdyryp, Astrahandan gelýän gämilere daşýardylar.

⁷ Русско-туркменские отношения в XVIII—XIX вв. (до при- соединения Туркмении к России). Сб. арх. док-ов. Ответ. составители Х. А г а е в, М. Аннанепесов. Ашхабад, 1963.

⁸ Gürrüňden gürrüň çykyр, Ýagşymämediň goşgy goşandygy barada agzanymyzda, TSSR-iň ylymda at gazanan işgäri **3. B. Muhammedowa** TSSR YAnyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň golýazmalar fondupda şonuň ady bilen ýazylan bir diwanyň bardygyny habar berdi. Biz oňa tüýs ýürekden minnetdarlyk bildirýäris.

Türkmenler kerwen ýollaryny gorap, gelen täjirlerden gümrük puly ýygnaýardylar.

Emma XIX (19-njy) asyryň başlarynda Gürjüstany hem-de Äzerbaýjany özüne birikdirenden soň Russiýa, Hazar deňziniň günbatar kenarlarynda mäkäm ornaşyp, türkmenler bilen syýasy-ykdysady aragatnaşyklary ösdürmekde Kawkazyň üsti bilen täze ýol açýar. Bu täze ýol bolsa Maňgyslakdan sowa düşüp, esasan, Günorta-Günbatar Türkmenistanyň ilatyny (ýomutlar bilen gökleňleri) kapitalistik taýdan ösüş ýoluna düşen Russiýanyň söwda ykdysady we syýasy bähbitleriniň orbitasyna/halkasyna ymykly çekdi.

Birinji rus-eýran urşy döwründe Etrek-Gürgen türkmenleriniň **Fataly** şanyň zulmuna garşy 1813-nji ýylda eden gozgalaňy şowsuz gutardy. Patyşa Russiýasy türkmenleriň maksadyny bilmek üçin harby kreýserler/gämi iberdi, olara Eýran bilen uruşda olja düşen iňlis toplaryny bereris, ok-däri bilen üpjün ederis, şol toplary atmany öwreder ýaly ofiserleri ibereris diýip wada berdi. **Emma Eýran bilen “Gülüstan” şertnamasyna gol çekilenden soň, patyşa hökümeti türkmenlerden ýüz öwürdi.** Kawkaza wekil bolup giden Türkmen serdarlary nägile bolup yzlaryna gaýtdylar. Sebäbi olary harby kömege derek diňe sypaýyçylykly boş sözler bilen yzyna gaýtardylar. Şundan soň ep-esli wagtlaý Rus-Türkmen aragatnaşyklary kesilýär.

Orsýetiň Kawkazdaky häkimi, 1812-nji ýylyň Watançylyk urşunş gahrymany general **A. P. Ýermolowyň** tagallasy bilen 1819-njy ýylda bu gatnaşyklar ýene-de dikeldilýär. Ol kansler **K. W. Nesselrod**'a ýazan hatynda türkmenleriň batyr halkdygyny belleýär, olaryň «Russiýa deržawasyna /hökümdarlygyna bolan yhlasyny gowşatmaly däl» — diýýär. Şundan soň A. P. Ýermolow, Kyýat han bilep arasyňy sazlaýar, ony öz ýanyňa çagyryýar, Türkmenistana **M. I. Ponomarýowyň**, **N. N. Murawýowyň** ekspedisiýalaryny iberýär. Kyýat han şol ekspedisiýalara hyzmat edýär, ýygy-ýygydan Kawkaza gatnap başlaýar, deňizde heläk bolan rus matroslaryny/kapitan halas edip, yzyna ugradýar, 30-njy ýyllarda bolsa ýasawul **Lalajewiň**, alym syýahatçy **G. S. Kareliniň** ekspedisiýalarynyň üstünlikli geçmegine köp ýardam edýär. Şu döwürde Kyýat hanyň hyzmatlary netijesinde Rus- Türkmen aragatnaşyklary has çuňlaşypdy.

Kyýat hanyň uzak ömrüniň (1754 — 1843) birinji döwri bize belli däl. Omuň ady ilkinji gezek 1813-nji ýylda rus-eýran urşy gutaryp, Gülüstan şertnamasyna gol çekilende peýda bolýar.

Kyýat han we onuň egindeşleri şol ýerdediler. Olar Kawkaza patyşa generallary bilen gepleşik geçirmek üçin wekil edilip iberilipdir. Eýrany haýal etmän şertnama gol çekmäge mejbur etmek üçin general I.F. Rtişew, çagyrylyp getirilen Türkmen ýaşulularyny gepleşikler gidýän stoluň başynda oturdyp, diplomatik haýbat

serişdesi hökmünde ulandy. Şundan soň Kyýat hanyň ady tä ölýänçä taryhy arenasyndan düşmedi.

Kyýat han garamaýak halkdan saýlanyp çykan demirçi ussanyň ogly, özi hem ilki ussaçylyk, 1813-nji ýyldan soň bolsa söwda bilen meşgul bolan adam. Öňüp-ösen we ýaşan ýerleri Kümüşdepe, Esenguly, Çeleken etraplary. 1819-njy ýylda N. N. Murawýowy Hywa ugradyp, onuň ekspedisiýalaryna ýardam edeni üçin Russiýa bilen has hem ysnyşýar. General A. P. Ýermolowyň gol ýapmagy netijesinde Kyýat han Eýrana we Russiýa duz, balyk, Buhara baganasyny, haly, tohum atlary, soňabaka nebit, nebitdakyl, boýag, ýelim satmak boýunça söwdany öz eline alýar. Russiýadan bolsa mata, un, öý esbaplaryny getirýär. Astrahanda özi üçin agaçdan ýasalan jaýlar, kiçeňräk gämiler gurdurýar. 19-njy asyryň 30-njy ýyllarynda Kyýat han Russiýanyň, Eýranyň, Hywanyň arasynda ösüp barýan söwda gatnaşyklarynda hem uly rol oýnaýar. Ol Astrahan söwdagärleriniň bäsdeşi bolýar we olar bilen aldymberdimli göreş alyp barýar, Kyýat hanyň özi-de, ogullary Ýagşymämet bilen Kadyrmämet-de⁹, beýleki ýakyn garyndaşlary-da häli-şindi Baku, Tbilisi, Astrahan şäherlerine baryp gaýdýardylar. **1837-nji ýylyň iýul-oktýabr aýlarynda Kadyrmämet Peterburgda bolup, patyşa hökümetinden kenar ýakasynda ýaşaýan türkmenleri öz raýatyna almaklygy haýyş edipdir.**

⁹Kadyrmämediň galdyran awtografalarynda onuň ady Hydyrmuhammet (خدرمحمد) diýlip ýazylypdyr.

Russiýanyň önünde bitiren hyzmatlary üçin Kyýat han bilen Kadyrmämet altyn medal bilen sylaglanypdyrlar.

Emma 19-njy asyryň 20—30-njy ýyllarynda Kyýat han we onuň ogullary Astrabat, Mazanderan, Gilan bilen Bakuwyň, Astrahanyň arasynda deňiz ýollary arkaly bolup geçýän söwda gatnaşyklarynda esasy täjirleriň birine öwrülip, barlyşyksyz konkurensiýa göreşine gatnaşýardylar. Olaryň bu söwda bäsdeşliginiň göreşine goşulmagy ýaramaz netijelere getirdi. Kyýat hanyň rowaç durmuşy bulaşyp başlady, deňizde we kenarda alamançylyk, talaňçylyk güýçlendi, täjirler öldürilýärdi, Russiýa bilen Eýranyň arasyndaky gatnaşyklar ýitileşýärdi.

Bu gapma-garşylyklaryd ýitileşmeginiň düýp sebäbi şol döwürde tebigy baýlyklaryň heniz el degirilmedik ummasyz zapaslarynyň bardygyndady. Etrek, Gürgen, Garasuw derýalarypyň guýýan ýeri bolan Esenguly aýlagynda bekre, takgaz, şapak ýaly gyzyl balyklaryň hasaby ýokdy. Bu balyklaryň dyngsyz köplüğine haýran galan rus syýahatçysy G. S. Karelin 1836-njy ýylda ýörite belläpdir.

Ýaka türkmenler (japarbaýlar) gadymdan bäri balykçylyk bilen meşgul bolýardylar, soňabaka bolsa bu ýerde ýörite balyk promyselleri/balykçylyk stansiýalar emele geldi. Olar tutan balyklaryny duzly çelege basyp, kakydyp, ondan işbil, ýelim taýýarlap, rus täjirlerine satýardylar. Şeýlelikde, olar balykdan güzeran görýärdiler. Balykdan başga-da Hazar deňiziniň

kenarlarynda nebit, nebitdakyl çogup ýatyrdy, duz, boýag zapaslary diýseň köpdi. Ine, şu baýlyklar bolsa söwdagerleriň nebsini artdyrdy, olaryň bäsdeşligini güýçleidirdi.

Balyk, nebit, nebitdakyl, duz, boýag ýaly tebigy baýlyklary ele salmak, şolary öz hususy baýlygyna öwürmek, diňe öz gämilerine ýükläp satmak, şol harytlar bilen Russiýanyň, Eýranyň kenar ýaka raýonlaryny üpjün etmek ugrundaky barlysyksyz göreşe bir tarapdan Kyýat han we onuň ogullary, ikinji tarapdan Eýran täjirleri, üçünji tarapdan bolsa rus söwdagärleri açgözlülük bilen topuldylar.

Bu göreşde Kyýat hanyň garşysyna has duşmançylykly hereketleri **asly eýranly/äzeri, emma söwda bähbitleri üçin rus raýatyna geçip, hristian dinini kabul eden Mir Bagyrow** amala aşyrýardy. Ol Astrahana göçüp, şol ýerde hereket edýärdi. Onuň söwda kapitally millionlarça manada ýetipdi. Mir Bagyrowyň esasy maksady Eýran şasynyň we patyşa Russiýasynyň kömegine daýanyp, Kyýat hany her hili pirimleriň üsti bilen gysyp çykarmakdy, başarsa ýok etmekdi we şol ummasyz tebigy baýlyklary diňe öz holtumyna dykmakdy. Wagtyň geçmegi bilen Mir Bagyrow hakykatdan hem şu maksadyna ýetdi. Kyýat han we onuň ogullary belli bir derejede söwda meýdanyndaky konkurensiýa göreşiniň pidasy boldular. Olar bu göreşde asgyn geldiler.

Bu şowsuzlyklara garamazdan, Kyýat han kenar ýakasynda ýaşaýan türkmenleriň arasynda Eýran şalarynyň zulumyndan azat

bolmak, Russiýanyň raýatyna geçmek ugrundaky köpçülikleýin herekete uzak ýyllaryň dowamynda baştutanlyk etdi. Bu hereket aýratyn hem 1828-pji ýylda ikinji rus-eýran urşy tamamlanandan soň giň gerim aldy. Şu döwürde Kyýat hanyň haýyşy boýunça patyşa hökümeti telim gezek Eýran hökümetine kenar ýakasy türkmenlere azar bermeli dældigi barada duýdurypdy.

Rus-Türkmen aragatnaşyklarynyň ösmeginde Kyýat hanyn bitiren iň uly hyzmaty 1836-njy ýyly degişlidir. Şol ýyl G.S.Kareliniň ýolbaşçylygynda Günbatar Türkmenistany öwrenmek üçin ýörite rus ekspedisiýasy gelýär. Kyýat han we kenar ýakasynyn hemme türkmenleri ekspedisiýany höwes bilen garşylap, oňa köp ýardam edýärler. **1836-njy ýylyň iýulynda Esenguluda bütin Etrek-Gürgen ýomutlarynyň wekilleriniň umumy maslahaty bolup geçýär. Bu maslahatyň guramaçysy Kyýat handy.** Maslahata ýygnanan kazylar, han-begler Russiýa hökümetiniň adyna ýüzlenme kabul edip, ony patyşa ýetirmek üçin G.S.Kareline gowşurýarlar. Şol ýüzlenmede 20777 maşgalanyň wekilleri patyşa hökümetinden özleriniň Russiýanyň raýatyna kabul edilmegini haýyş edýärler. Bu örän ähmiýetli taryhy dokumentde şeýle setirler bar:

«Издавна народ йомудский, хотя отдаленный от России морем, полагал, что имеет счастье пользоваться вниманием и покровительством России. Наш почтеннейший старшина Кият-хан много раз был в Грузии и Астрахани и не упускал случая от лица народа стараться служить русским. Номуты не

смели просить великого императора всероссийского о принятии их под высокое его величества подданство... Мы сильны числом и храбростью, но слабы согласием, умом и порядком. Нам надобно великого покровителя, который бы из всех йомудов сделал одну душу и тело. Тогда мы будем страшны соседям и тогда к нам пристанут все другие племена туркменские»¹⁰.

Terjime:

Gadym eýýämdan bäri ýomular deňiz kenarynda ýaşap gelyärler. Indi bolsa abanyan haýbatlary ýeňmek üçin rus raýatlygyna geçmegi haýuş edýärler. Bu pursaty elden bermeli däl. Bu ugurda bize wepaly, goja Kyýat han alada edip gelyär. Ol birnäçe gezek Gürjüstana we Astrahana gelipdir...biz бүтін türkmenleri pürsiýanlaryň/farslaryň haýbatyndan goramaly. (A.G)

Şeýlelikde, Eýran bilen goňşulykda ýaşayan türkmenler rus raýatyna geçmekligi **özleriniň daşky howpsuzlygyny üpjün etmegiň hem-de beýleki Türkmen taýpalaryny bir döwlete, bir supranyň başyna birikdirmegiň ýeke-täk serişdesi hökmünde düşünildirler.** Bu progressiw pikir we ony amala aşyrmak ugrunda edilen tagallalar Türkmen halkynyň taryhy ykbalyny kesgitlemekde, onuň ykbalyny rus halkynyň ykbalı bilen

¹⁰ Русско-туркменские отношения..., 305 — 306. сах.

baglanşdyrmakda örän uly rol oýnady. Taryhy tejribe bu progressiw hereketiň mamladygyny doly tassyklady.

1821 -nji ýylda Kyýat han Ýagşymämedi Tbilisidäki aziýalylar üçin ýörite açylan gimnaziýa okuwa iberyär. Onuň gimnaziýada näçe ýyl okany, ony gutarany ýa-da gutarmany belli däl. Ýöne G. S. Karelin Ýagşymämediň rus dilini ganymat bilýändigini, rusça okap hem-de ýazyp bilýäpdigini belläp geçýär (Ýagşymämediň şol gimnaziýada **Mirza Fataly Ahundow** bilen bir döwürde okan bolmagy-da mümkin). **Kyýat hanyň ogullarynyň ýüzüne atyň suraty çekilen ýörite möhürleri bardy.** Bularyň merkezi arhiwlerde saklanyp galan onlarça hatlary, arzalary gymmatly taryhy çeşme bolup hyzmat edýär.

Şol arhiw dokumentlerinden mälim bolşuna görä, 1842-nji ýylyň tomsy Kyýat hanyň we onuň ogullarynyň täleýiniň ters gelip, sapaly günleriň olardan ýüz öwren wagty bolupdyr. Kenar ýakasynda ýaşayan türkmenleriň Russiýa bilen barha ysnyşmagy söwda gatnaşyklarynyň ösmegi, Russiýanyň raýatyna geçmek boýunça herekete Kyýat hanyň we onuň ogullarynyň ýolbaşçylyk etmegi, Eýrany, hususan-da Muhammet şany ynjalýkdan gaçyrýardy. Sebäbi şa, Hazar deňziniň gündogar kenaryny öz ýerleri hasap edýärdi. Eýran goşunlary häli-şindi şol ýerde ýaşayan türkmenleriň üstüne harby ýörişler edýärdiler. ***Şeýlelikde, kenar ýakasyndaky türkmenler iki döwletiň bähbitleriniň sepleşýän yerinde, ýaşap,***

iki oduň arasynda gün görmeli bolýardylar, «Halklaryň türmesi» bolan patyşa Russiýasy olary öz raýatyna kabul etmekligi her hili bahayalar bilen gijikdirýärdi. Gündogar despotizminiň ojagy bolan Eýran bolsa türkmenleriň hemmesini diýen ýaly öz raýaty hasap edýärdi. Şonuň üçin hem şa häkimleri, her edip-hesib edip, Kyýat hany we onuň ogullaryny ýok etmegiň ýoluny agtarýardylar.

“Gülüstan” we “Türkmençäý” şertnamalary boýunça Eýranyň Hazar deňzinde harby flot saklamaga haky ýokdy. Şuny bahanalap, dildüwüşikler arkaly duz, balyk, nebit satmakda Kyýat hana bäsleşlik edýän Eýran sewdagärleriniň kömegi bilen, Russiýanyň Tährandaky ygtyýarly wekiliniň razy bolmagy netijesinde, rus kreýseriniň komandiri **Kontr-admiral Putýatin 1842-nji ýylyň iýulynda Ýagşymemmedi tussag edýär, türkmenleriň balyk tutýan gaýyklaryny, kiçeňräk ýelkenli gämilerini (kirjim) otlaýar**. Putýatin Ýagşymämet Eýranyň Astrabat, Mazanderan, Gilýan welaýatlarına deňizden alamançylykly çözümler edýär, rus soldatlayny gul edip satýar diýen töhmet bilen ony tussag edýär, özüniň pula satylandygyny gizlejek bolýar.

Ýagşymämediň tussag edilmegi ýöne ýerden däldi. Kyýat han indi sandan galan garrydy. Ol 1838-pji ýylda patyşa hökümetiniň Kawkazdaky häkimi general **Ý. Golowine** ýazan hatynda özüniň garrandygyny we ähli erk-islegini, işlerini uly ogly Ýagşymämede tabşyrapdygyny habar berýärdi. Şeýlelikde, Eýran şasynyň wekilleri patyşa ofiseriniň eli bilen Kyýat hanyň iň täsirli, sowatly-bilimli

ogluny tora saldylar. **Ýagşymämet patyşa Russiýasynyň türmesine düşen ilkinji Türkmen wekili bolaýsa-da ähtimaldyr.**

Kyýat han gaty garrandygyna garamazdan, oglunyň tussag edileiini eşidip bir düşünişmezlik bolandyr, Ýagşymämedi tötänden tutandyrlar, men ony özüm gidip boşadaryn diýen maksat bilen şol gämide Bakuwa gaýdýar (Ýagşymämedi tussag edip, alyp gaýdan kreýserde Putýatiniň terjimeçisi bolup işlän Mirza Fataly Ahundow hem bardy). Kyýat hanyň hem Ýagşymämediň hem Eýran bilen patyşa Russiýasynyň arasyndaky döwlet bähbitleriniň, özleri bilen barlyşyksyz söwda konkurensiýasyna giren basdeşleriniň dilduwşügininiň pidasy bolandyklaryndan habarlary ýokdy. Olar hiç zady guman etmän, derrew boşap yzomyza gaýderyn diýen umyda bil baglaýardylar.

Emma bular beýle süýji arzuwlardan we ýagşy umytlardan basym el üzmäge mejbur bolýarlar. Alty aýlap Bakuwda karantinde ýatýarlar. Pulsyz-harçsyz horlanýarlar. Yzly-yzyna ýazan arzalaryna, haýyşlaryna hiç kim gulak gabartmaýar. Kyýat hanyň 30 ýylyň dowamynda Rus-Türkmen dostlukly aragatnaşyklaryny berkitmekde bitiren hyzmatlary nazara alynmaýar. Onuň kömege ýetişäýjek köne tanyşlary general A. P. Ýermolow we N. N. Murawýow dekabristler bilen aragatnaşykda bolandyklary we olara duýgudaşlyk edendikleri üçin patyşa Nikolaý I gazabyna duçar bolup, öz mülklerinde göz tussagy astynda ýaşaýardylar. Kyýat

hanyň yzly-yzyna Tebilisä gönderýän arzalaryndan Russiýanyň öňünde özüniň bitiren hyzmatlary barada, Putýatiniň nädogry hereketleri barada, özleriniň şeýle güne nahak ýerden düşendikleri barada aýdylýardy. Ahyry onuň «paltasy daşa degip», patyşanyň Kawkazdaky häkimi general **Golowin’e** iberen arzasynda özüniň hiç hili günasiniň ýokduguny, zyndanda egin-eşiksiz, azyk-owkatsyz horlanýandygyny, ýaşı 80-den aşan özüne we ogluna öýe gitmäge rugsat berilmegini haýyş edipdir. Kyýat han şeýle-de hatynda parslaryň öz topraklaryna hüjüm etmekleriniň ahmaldygyny we bu ýerde galsalar, il-ulusuny gorap bilmejegini hem belläpdir:

«Не имеем при себе. ни денег для содержания, ни одежды; находимся в совершенном отчаянии, а потому покорнейше прошу, ваше высокопревосходительство из уважения к моей старости (мне более 80 лет) позволить мне вместе с моим сыном возвратиться на родину... С. одной стороны, мы сами подверглись такому несчастью, а с другой, войско персидское находится в туркменских землях и угрожает нашим семействам» (АВПР, ф. Гл. архив 1 —9, 1842— 1856, д. 52, лл, 36 — 37).

Rtischev-nikolayow

K.V. Nesselrod

Ýagşymämediň tutulmagynda Eýran şasynyň golunyň bardygyny köp faktlar subut edýär. Türkmenleriň arasynda Russiýanyň raýatyna geçmek ugrundaky herekete ýolbaşçylyk edýändigini zerarly **Muhammet** şa Ýagşymämedi gola salmak üçin her hili serişdeleri ulandy. Ozaly bilen-ä, 1839-njy ýylda Ýagşymämediň yzyndan perman iberip, halat-serpaý ýapyp, Tährana çagyryrdy. Bu pirim başa barmansoň, 1841-nji ýylda Astrabada ýörite jarnama ýaýradyp, kimde-kim Ýagşymämediň kellesini getirse, oňa 2000 tümen peşgeş beriljekdigini yglan etdi. Bu-da başa barmady. Şonuň üçin hem 1842-nji ýylda şazada **Erdeşir mirzani** ýörite goşun bilen ýollap, ony tutup getirmegi tabşyrdy. Emma Ýagşymämedi tora salmak bu gezegem başartmady. **Erdeşir mirze 1842-nji ýylda Astrabatda Putýatin bilen duşuşýar we ondan Ýagşymämedi tussag etmegi haýyş edýär.** Haçanda Putýatin, Ýagşymämedi tussag edende bolsa, **Erdeşir mirze ony «ajap iş» bitirendigi bilen gyzgyn gutlady we tussagyň özüne berilmegini haýyş edýär.** Ýagşymämediň öz goşgusyndan belli bolşy ýaly, indi ony Tähranyň derwezesinden asmak üçin Eýran 10 müň tümen teklipe edýärdi. Şularyň hemmesi Ýagşymämediň täsiri güýçli adama öwrülendigine, ony ýok etmeklik bilen Eýran şasynyň, şazadasynyň, baý täjirleriniň (çünki tümenler täjirleriňkidi) içgin gyzyklandyklaryna güwä geçýär. Putýatin tussagy gös-göni Eýran şasynyň eline beräýmekden heder etdi. Çünki Ýagşymämediň bada-

bat a serbazlarynyň janly nyşanasyna öwrüljekdiginiň ýa-da derwezeden asyljakdygynyň uýy iki däl di. Eýranyň hökümeti soň-soňlar hem Ýagşymämedi aljak bolup, öwran-öwran haýyş edýär. Eýranyň daşary işler ministri **Hajy Mürze Agasy** patyşa hökümetine ýörite nota bilen ýüzlenip, Ýagşymämediň Tährana iberilmegini talap edipdir. 1843-nji ýylyň ýanwarynda patyşa hökümetiniň baştutany kansler **K. W. Nesselrode** Russiýanyň Tehrandaky ygtyýarly ilçisi **A. I. Medeme** ýazan hatynda Eýranyň Ýagşymämet baradaky notasyny ret edýändigini habar berýär. Bu habary Medem «dostlukly äheňde» Hajy Mürze Agasa ýetirmelidi. Başga bir hatynda bolsa Nesselrode Ýagşymämediň tussag edilmegine Eýranyň şasynyň minnetdar boljakdygyna ynam bildirýär.

Ýagşymämet bilen Kyýat hanyň Bakuwda ýatan döwürlerinde Kawkaz häkimi general **Ý. Golowin**, Russiýanyň Eýrandaky ygtyýarly ilçisi graf A. I. Medem, harby ministri **Çernyşew**, maliýe ministri **Kankrin**, kansler K. W. Nesselrode we beýlekiler aýak aldygyna özara hat alşyp, näme etmelidigi barada maslahatlaşýardylar. 1842-nji ýylyň 12-nji dekabrynda Kyýat han, Ýagşymämet we olaryň hyzmatkäri-üçüsi Bakuwdan Tebilise getirilýär. Ozal telim gezek Kawkaz häkimleri I. F. Rtişew, A. P. Ýermolow, **I.Paskewiç**, **G.W.Rozen** ýaly generallar tarapyndan Tebiliside we Kawkazyň dürli ýerlerinde dabaraly garşylanan Kyýat han bu gezek öz ogly bilen ol ýere ýesir hökmünde getirildi. Ozal

Kyýat han gelende, oña gatbar-gatbar ak otagly jaýlary berip, hyzmatkärlerini ýerleşdirip, her dürli hezzet-hormat edýän Kawkaz häkimleri bu gezek ondan ýüz öwürdiler, arzyny diňlemediler we ogly bilen zyndana taşladylar.

Arhiw dokumentlerinden we Ýagşymämediň goşgularyndan belli bolşy ýaly, Kyýat han täleýiniň näme üçin ters gelendigine düşünibilmän, alasarmyk bolup, ejizläp, dynman gözýaş edip, iki garagy hem gapylyp, 89 ýaşynyň içinde¹¹ 1843-nji ýylyň mart aýynyň ortalarynda aradan çykýar. Ýagşymämet atasynyň agyr ýagdaýda ýatandygyny, hyzmatkäri **Durdymämmediň**¹² hem hassalap ýatandygyny we zyndanyň içinde iki syrka seretjek bolup, köp jebir çekendigini beýan edýär. Onuň diwanynda şeýle setirler bar:

«Kyýat beg bilen Durdymämmet ikisi hasta bolupdyrlar, üç aýa ýetmişdir, düşek üstünde, ikisiniň hajatlary içerde bolupdyr. Galdym ikisi arasynda sergerdan, ýeke özüm garyp ýerde, gije-gündiz hiç ýatmak ýok..., musulman ähli munça zatga griftar bolmasyn (29 sah.).

¹¹ Kábir maglumatlara görä 85, 88 ýaşynda.

¹² Durdymämet, Ýagşymämediň inisi, nökeri, aşpezi diýip hem atlandyrylýar.

Mtasminda dagyna çykyp, Tebilisi şäherine syn etseň, asyrlar boýy taryhyň dilsiz-agyzsyz şaýady bolun galan köneje daş jaýlar, daşdan salnan howlular we darajyk köçeler, egrem-bugram bolup şäheri ikä bölýän **Kura** derýasy, alysdan görünýän ýüzüne gögümtil-mawy şal örtülen Kazbek dagy, şäheriň ileri çetinde görünýän gonamçylyklar, tämiz howada şemalyň ugruna hallanlaşyp, bir zatlar hakda pyşyrdaşýan, haşam üçin oturdylan arçadyr eldar sosna agaçlary dumly-duşdan nirä seredýäň, kimi gözleýäň?—diýip sorayan ýalydy. Elbetde, 160 ýyl¹³ mundan ozal biziň ata-babalarymyzyň görnükli wekilleriniň şu ýerlere gelip, gürjüleri, äzerbaýjanlary, ermenileri, onlarça dagly halklary we ençeme saýry/gelmeşik halklary özüne birleşdiren Russiýanyň raýatyna geçmek üçin, öz

¹³ Häzir iki asyr çemesi mundan ozal (2014).

taryhy ykballaryny rus halkynyň we beýleki halklaryň ykbaly bilen baglaşdyrmak ugrunda tagalla edýändikleri diýseň guwandyrýar. Emma bu ümmülmez giň ýurdy dolndyryýan patyşa düzgüni halklaryň iň uly isleglerini we arzuwlaryny äsgermezlik edip depeleýärdi, olaryň jebisleşmek ugrundaky hereketlerini ýoýup, biri-birine garşy goýýardy we öjükdirýärdi. Kyýat han bilen Ýagşymämet hem şeýle reaksiýa, gödek, kütek nadan syýasatyň pidasy bolupdylar.

19-njy asyryň 30 — 40-njy ýyllary Russiýada dekabristleriň¹⁴ gozgalaň ýatyrylandan soňky döwürde içki reaksiýanyň möwç uran, monarhistik sistemanyň taryhynda iň elhenç jenaýatlaryň amal edilen ýyllary boldy. Bu döwürde progressiw syýasy-jemgyýetçilik pikir basylyp ýatyrylýardy, senzura güýçlenipdi, Russiýanyň öňde barýan pikirli, adamlary ýa-ha ähli wezipelerden boşadylyp, jemgyýetçilik işlerden çetleşdirilip, öz mülklerinde we öýlerinde göz tussagy astynda ýaşaýardylar (A. P. Ýermolow, N. N. Murawew), ýa-da ili terk edip, emigrasiýa gitmeli bolýardylar (A. I. Gersen, N. P. Ogarew). Bu döwürde Nikolaý I we onuň häkimleriniň gös-göni günäsi netijesinde hatda A. S. Puşkin, M. Ý. Lermontow ýaly talantlar hem heläkçilige sezewar boldy. Şeýle garaňky döwürde hiç kimiň arzy diňlenilmeýärdi.

¹⁴ 1925-nji ýylda Alksander I, ölenden soň onuň ýerine geçmekçi bolýan Nikolaý I-e garşy, käbir ofisserler 25-nji dekaberde gozgalaň turuzdylar. Bu topar, rus taryhynda “Dekaberistler” ady bilen meşhur boldy.

Atasy ölenden soň Ýagşymämet yzly-yzyna arza gönderýärdi. Onuň arza ibermedik instansiýasy, tagallasy galmady. Bütin halka we döwre mahsus bolan patyşanyň adalatlydygyna köre-kör ynanmaklyk duýgusy Ýagşymämetde-de bardy. Ol özüniň arzalarynyň diňlenmeýändiginde diňe Kawkazyň ýerli häkimlerini günäkärläp, 1843-nji ýylyň 22-nji oktýabrynda Tebilisi türmesinden gös-göni Nikolaý I adyna arza iberýär. Arzasynyň edil başyda atasy bilen özüniň Rtişew, Ýermolow, Paskewiç, Rozen, Golowin ýaly generallaryň döwründe 30 ýyllap Russiýa bilen dostlukly aragatnaşyk saklandyklary we şu babatda köp hyzmatlar bitirendikleri barada, emma ahyr soňunda adalatsyzlyga we betbagtçylyga sezewar bolandyklary barada ýazýar. Arzadaky şu setirleri tolgunman okamak mümkin däl.

«В шесть месяцев и четыре дня нашего заключения, лишённые пищи, одежды; испытав всю тяжесть несчастия, наконец, вследствие просьбы к генералу Головину вытребованы были в Тифлис. Отец мой, восьмидесятилетний старец, не могши перенести столь неожиданно- го насилия, от слез раскаявша в своем усердии, ослеп и скончался в Тифлисе. Я осталсая один полный горести, содержусь пленником ровно 17 месяцев, и на все, несколько раз поданные новому главноуправляющему (Кавказом — М. А.) Нейдгардту, просьбы получаю один ответ: терпи! Не знаю, когда должен быть конец сему терпению. От несправедливости сначала умер отец мой; без сомнения от нее же и я должен умереть».

Terjime:

«Geçen 6 aý, 4 gün tussaglykda biz egin-eşikden we dogry owkatdan mahrum bolup, Golowin bilen görüşmek hakdaky haýyşymyz jogapsyz galdy. Atam 80 ýaşynda gözleri batyl bolup Tebilisi-de dünýäden ötdi. Indi men 17 aý bäri bendilikde otyryn, hiç bir arz hatyma jogap berilmedi, diňe sabyrly bol diýen jogap berilýär. Haçan gutarjak, bilmedim, adalatsyzlykdan ilki atam öldi, indem menem ölmelimi?»

Edil şu setirler Ýagşymämediň täze tapylan diwanynda-da bar. Onuň «neožidannoe nasiliýe» diýmesi ýöne ýerden däl. Kyýat hanam, Ýagşymämedem beýle zuluma duçar bolarys, onda-da patyşa Russiýasy tarapyndan türmä salnarys diýip hiç guman etmeýärdiler. Arzasynyň dowamynda ol üç sany 10 — 12 ýaşly oglunyň bardygyny, şolaryň ikisini özüne derek girew goýmaga razydygyny, şolaryň bir ýere okuwa ýerleşdirilip, özüniň bolsa watanyna goýberilmegini haýyş edýär. Arzasynyň soňunda eger Russiýanyň öňünde ähli bitiren hyzmatlary göz öňünde tutulsa, onda Ýagşymämediň dürli sylaglara mynasypdygy, general-leýtenant çinini almaly adamdygy nygtalyp görkezilýär. Sebäbi onuň bilen bile gulluk eden adamlar şeýle derejä ýetipdirler.

Ýagşymämediň bendilikde ýazan arzalarynyň sany ýok. Atasynyň patasyny almak üçin iki aýlyk rugsat dilese-de, harjy gutaryp, karzyna pul sorasa-da, owalky söwda üsti bilen gatnaşyk edýän

adamlary bilen duşuşmagy haýyş etse-de, garaz hemme ýazan arzalaryna ýa-ha hiç hili jogap alanokdy ýa-da haýyşlary kanagatlandyrylmaýardy. Şonuň üçin hem Kawkaz häkimleri 1842 — 1844-nji ýyllarda Nesselrod'a telim gezek hat ýazyp: Ýagşymämediň ugran ugrunyň gömükdigine gözi ýetensoň, gaçmaga synanyşmagy mümkin, — diýip, ätiýaç edýändiklerini bildirdiler. Golowin we Neýdgaradt ýaly generallar Ýagşymämedi Tebilisiden äkidip, merkezi rus guberniýalarynyň birinde saklamagy ýa-da Harkowa ibermegi haýyş edýärdiler.

Özge arzalaryna gulak gabardylmadyk Ýagşymämet öz ogullarynyň Russiýa getirilmegini, haýsy hem bolsa bir ýerde okuwa ýerleşdirilmegini yzly-yzyna haýyş edýärdi. Şeýlelikde, 1844-nji ýylyň 17-nji oktýabrynda Kadyrmämet üç oglan bilen Tebilise gelýer. Bu oglanlaryň ikisi Ýagşymämediň 12 ýaşly ekizleri **Esenmämnet we Annamämnetdi**¹⁵, üçünjisi bolsa Kadyrmämediň 10 ýaşly ogly **Nazarmämnetdi**. Şundan soň bu neresse çagalar hem aýralyk oduna ýanyp, köp muşakgatlyklary başdan geçirýärler.

¹⁵Arhiw dokumentlerinde bularyň atlary Hasanmuhammet, Annamuhammet, Adynamuhammet, Nazarmuhammet diýlip hem tutulýar.

Gadymy Woronež

Ýagşymämet bilen Kadyrmämediň maksatlary şol üç oglany girew goýup, özleri boşap, watanlaryna gaýtmakdy. Emma Ýagşymämediň boşadylmajagyna we ýazan arzalaryndan netije çykmajagyna gözi ýetenden soň, atasynyň mazaryna ýene bir gezek zyýarat edip, 1845-nji ýylyň ýanwarynda Kadyrmämet yzyna gaýdýar. Şol ýylyň fewralynda bolsa Ýagşymämedi, üç oglany Russiýanyň merkezine ugradýarlar. Ýagşymämedi Tebilisiden Woroneže geçirmeklik; üç oglany bolsa Sankt-Peterburgdaky harby hünär öwredýän okuw jaýlarynyň birine ýerleşdirmeklik karar edilýär. Bulary alyp gitmeklik ştabs-kapitan **Ataşew** tabşyrylýar. Ýagşymämediňem, Kadyrmämediňem oganlary Peterburga çenli ugratmak baradaky haýyşlary kanagatlandyrylmady. Ataşew ýolda Woronež

žandermeriýasyna Ýagşymämedi tabşyryp, özi oglanlar bilen ýoly dowam edýär. Russiýanyň şatlama aýazyna döz gelmän, ýolda 10 ýaşlyja Nazarmämmed keselleýär. Ataşew Moskwanyň etegindäki Serpuhowo diýen ýerde oglan ganymatlaşýança garaşmaly boldy. 1845-nji ýylyň ýazynda üç oglan Peterburga getirilip, şol ýylyň 12-nji maýynda dworýan polkuna okuwa kabul edilýär. Şeýlelikde Ýagşymämmed watanyndan has hem daşlaşýar. Munuň üstesine-de, enesiniň öýünden başga ýeri görmedik, agzyndan emen süýdüniň ysy gitmedik oglanjyklary girew berip, Peterburga aşyryar.

Bu oglanjyklaryň ikisiniň ömür tanapy ir gyryldy. 1845-nji ýylyň dekabrynda Ýagşymämmed ogullaryny görmek üçin Peterburga gitmäge iki aýlyk rugsat soraýar. Emma haýyşy kanagatlandyrylmaýar. 1847-nji ýylyň 22-nji martynda ol öz ogly Esenmämmediň¹⁶ agyr syrkawlandygyny eşidip, onuň okuwyny dowam etdirip bilmejekdigi barada we keselini bejertmek üçin Woroneže öz ýanyna iberilmegini haýyş edip, arza ýazýar, haýyşy kabul edilmeýär.

Ýüregi suw bolup, her näçe garaşsa-da, diňe iki aýdan soň 1847-nji ýylyň 9-njy aprelinde polkuň lazaretinde/keselhana/Esenmämmediň ölendigi baradaky habar Ýagşymämmede ýetýär, Annamämmed bilen Nazarmämmed bolsa kadet korpusyny gutaranlaryndan soňra ştabs-rotmistr çininde Belgorod şäheriniň

¹⁶ Ýagşymämmed onuň adyny Serdar Muhammed diýip tutýar.

Ulan polkuna gulluga iberilýerler. Emma Nazarmämmet 1856-njy ýylyň iýunynda şol ýerde aradan çykýar. Üç oglandan diňe Annamämmet galýar. Şol hem Kyýat hanyň nesillerinden şaha aýran **Ýomudskileriň** maşgalasşyň düýbünü tutýar, özi hem 1886-ijy ýylda polkownik çinnyde Krasnowodskide aradan çykýar.

Indi habary Woronež türmesinde gam-gussada ýatan Ýagşymýmmetden alalyň. Ol heniz hem azat bolmakdan tamasyny üzmeýärdi we arza ýazmasyny dowam edýärdi. Kawkazyň häli-şindi çalşyp duran häkimleri general Neýdgardta, knýaz Woronsow-Daşkowa, Peterburgyň häkimlerine, Woronežin, guberniýa häkimine arzalar gönderip, özüne üns berilmegini haýyş edýärdi. Setanda-seýranda Kadyrmämet bilen hem hat alyşýardy. Kadyrmämediň allegorik äheñde/كتایبه ýazan hatlarynyň birinde Ýaşmämmede Russiýa bilen hemme gatnaşyklary bozmak, özleriniň ata-baba duşmany Eýran bilen ylaşmak we girew üçin iberilen oglanlaryny Tährana geçirmek, ähli balyk tutulýan promyselleri, nebit, nebitdakyl, duz çykýan ýerleri bolsa iňlislere bermek maslahat berilýärdi. Kadyrmämediň sözlerine görä, iňlisler oňa köp zady wada beripdirler: Şu haty alandan soň, Ýagşymämet hem agzalan promyselleriň ýylda million manat girdeji berjekdigi barada ýazyp başlaýar. Eger azat edilse, şol baýlyklary iňlisler bilen däl-de, diňe Russiýanyň kömegi bilen özleşdirjekdigine söz berýär. Ýagşymämet Peterburgdaky dworýan polkunda okaýan oglanlarynyň üsti bilen goşgy formasynda ýazylan arzasyny Nikolay

I ýetirjek bolup hem synanyşypdyr. Emma bu goşgy-arzany polk senzurasy saklap, bir tatara rus diline terjime etdirýär we ol Nikalaý I gowuşmaýar. Arzanyň rusça terjimesi 25 ýyldan soň 1882-nji ýylyň martynda çykan «Russkaýa starina» žurnalynda çap edilipdir¹⁷. Bu goşgy-arzada patyşanyň adalatlydygyna köre-kör ynanmaklyk bilen bir hatarda, patyşadan özge häkimleriň, generallaryň, graflaryň, knýazlaryň adalatsyz adamdyklaryny, umuman patyşa sistemasynyň çüýrükdigini ýiti tankyt edýän setirler köp.

Ýagsymämet türmede jemi ýedi ýyl ýatýar. Şu ýedi ýylyň içinde onuň arz etmedik ýeri galmady. Emma ugran ugry gömükdi. Edil guýa düşen ýaly boldy. Samoderžawiýäniň çüýrük düzgünlerine göz ýetirdi. Patyşanyň adalatyna döp boýunça ynanylýan Russiýada-da zulumuň, eden-etdiliğiň höküm surýändigine, sadyk adamlaryň sözüne gulak asylmaýandygyna düşündi. Ýedi ýyllap çeken aýralygy we gören muşakgatlyklary Tsarizmiň tüýs durkuny, onuň içki mazmunyny görkezdi. Tsarizmiň türmesine düşdügiň, düýpsiz guýa düşdügiňdi. 1842-nji ýyla çenli Ýagsymämet patyşa Russiýasynyň diňe haşamly eýwanyny, kaşaň jaýlaryny görüpdi. Indi bolsa ol patyşa Russiýasynyň howlusynyň içini, düýp böwrüni gördi. Bu bolsa ony köp zatlaryň üstünden eltdi, gözünü açdy.

¹⁷ Arzanyň türkmençe nusgasy heniz tapylanok.

1845 — 1848-nji ýyllarda patyşa häkimleriniň arasynda Ýagşymämedi boşatmak boýunça hat alyşmak dowam edipdir. Kansler K. W. Nesselrod'e käbir maglumatlary anyklandan soň, Ýagşymemmedi azat etmegi patyşadan haýys etjekdigini telim gezek ýañzydýar. Hatda 1848-nji ýylyň aprelinde-de ol Orsýetiň Eýrandaky baş ilçileri **Medem** we Dýugameliň, Ýagşymämedi ogullarynyň birini girew goýmaklyk şerti bilen boşadyp boljakdygy barada, onuň dogan-garyndaşlarynyň, japarbaý ýomutlarynyň; aksakallarynyň we dini ulamalarynyň gaýta-gaýta Astrabatdaky rus kreýseriniň komanduýuşisi Woewodskä ýüz tutýandyklaryny belläp geçýär. Nesselrode şol ýylyň maý aýynda Woronež gubernatoryna Ýagşymämediň özüni alyp barşy barada dokladnoý ibermegini talap edýär. Woronež gubernatory 1848-nji ýylyň iýulynda tussagyň özüni oňat alyp barandygy barada ýazmak bilen, Ýagşymämediň hamala başga bir etmişiniň bardygy üçin häzirki wagtda uezd sudunda oňa garşy iş gozgalandygyny hem habar berýär. Ýagşymämedi boşatmak-boşatmazlyk meselesini diňe şu iş boýunça suduň karary çykandan soňra çözüp boljakdygyny görkezýär.

Şeýlelikde, Ýagşymämedi azat etmeklik meselesi gyzza-gyzza gelende, ýene-de bir zat tapyldy duruberdi. Şundan soň Ýagşymämet hakda arhiwlerde hiç hili maglumat ýok. Diňe **1849-njy ýylyň 16-njy iýulynda onuň ölendigi we 18-nji iýulda bolsa içeri goşlaryna ýazgy (opis/sanaw) geçirilendigi baradaky**

dokumentler saklanydyr. Ýagşymämet 43 ýaşynyň içinde, gümürtik ýagdaýda, ahmyrly ölümiň penjesine düşýär we Tsarizmiň penjesinden çykybilmän ölýär.

Tussagda Ýagşymämet bilen bile ýatan podporuçikiler Remezhan Aly oğly we Alybek Gasan oglunyň aýtmaklaryna görä, ol ölmeziniň ön ýanynda ähli içeri goşlaryny Ulan polkunda gulluk edýän ogullaryna miras goýýandygyny aýdypdyr. Geçirilen ýazgy boýunça-da Ýagşymämediň ýöne-möne adam dældigi belli bolýar. Oňa patyşa hökümeti her aýda şol wagtyň puly bilen 50 çerwones pul töläpdir. Öýünden her hili gymmatbahaly zatlar çykydyr; samyr derisinden tikilen possunlar, düýe ýüňünden dokalan çäkmenler, çerkeska, arkalykdyr donlar, ýüň ýaglyklar, ellikler, ädikler, her hili geým-gejimleriň komplektleri, sabyn, pil süňkünden ýasalan diş şýotkasy, polotenseler, salfetkalar, onlarça kümüşden we altyn çayylan çemçedir çarşajyklar (wilkalar), altyn çayylan gymmatbaha daşly bil guşak, hanjar, çilimdan (temmäki gutusy), altyn medal, altyndan ýasalan möhür, altyn çayylan bulgurlar, rýumkalar, pyçaklar, ýeke nilli we iki nilli altyn mäseli tüpeňler, gymmatbaha daşly gylyç, iki sany altyn sagat, haly dorožkalar, sökülýän demir krowat hatda sygram bar ekeni. Jemi ýazgy boýunça reýestre 103 zadyň ady giripdir. Bulardan başga-da, Ýagşymämede bergili dürli adamlaryň dil hatlarynyň we borç hatlarynyň 25-siniň ýazgysy geçirilipdir. Şol ýazgy boýunça onuň illerden kümüş puldan 1858 manat algysy bar ekeni.

Emma meseläniň gyzykly ýeri Ýagşymämediň nähili we näçe zadynyň bolanlygynda däl-de, onuň öýünden rus, fransuz, arap dillerinde çap edilen köp sanly kitaplaryň, rus, Türkmen we pars dillerinde ýazylan (arap elip-biýsi bilen) birnäçe dokumentleriň tapylmagyndadyr. Şu zatlaryň hemmesi onuň öz zamanynyň derejesi bilen seredeninde, medeniýetli durmuşda ýaşandygyna, her taraplaýyn sowatly adam bolandygyna güwä geçýär. Ol ölerden soň, öýünden tapylan zatlary kime gowşurmak baradaky mesele boýunça üç ýyldan gowrak hat alşylýar. Sebäbi, Ýagşymämet sowatly adam bolsa-da, näme üçindir wesýetnama goýup gitmändir. Belki ol garaşylmadyk ajala griftar bolapdyr-da, wesýetnamany ýazyp ýetişen däldir! Diňe 1852-iji ýylyň oktýabrynda onuň içeri goşlary Ulan polkundaky Annamämet bilen Nazarmämmede gowşurylýar.

Şunlukda, Ýagşymämediň gussaly taryhy tamam bolýar. Kyýat hanyň we onuň ogullarynyň döwri gutaryp, taryhda Kyýat hanyň agtygy, Ýagşymämediň hem ekiz taý ogly Annamuhmetden başlanan Ýomudskileriň döwri başlanýar. Ýomudskileriň nesilleriniň käbir wekilleri häzir hem Aşgabatda ýaşaýarlar¹⁸.

¹⁸ Belli gidrogeolog, W. I. Lenin adyndaky Garagum kanalyňyň ugruny kesgitlemekde bitiren hyzmatlary üçin Lenin baýragynyň laureaty adyna mynasyp bolan Karaş Nikolaýewiç ýomudskiý Kyýat hanyň (1754— 1843) ýuwlugy, Ýagşymämediň (1806 — 1849) çowlugy, Annamuhmet ýomudskiniň (1829 (?)-1886) agtygy, N N. Ýomudskiniň (1868— 1928) hem ogy bolýar.

Kyýat hanyň we onuň ogullarynyň Russiýa bilen ýakyndan aragatnaşyk açmak ugrunda bitiren uly hyzmatlary ahyrda näme üçyn tragediýa bilen gutardy diýen sorag ýüze çykýar. Hakykatdan hem, Kyýat hanyň özi, uly ogly, iki agtygy şu tragediýanyň pidasy boldular¹⁹.

Biziň pikirimizçe, bu tragediýanyň iki sany sebäbi bardy:

1) Kyýat hap we onuň ogullary Tsarizmiň tebigatyna düşümezden, onuň «asyly» häsiýetlerine juda köre-körlük bilen ynanýardylar. Munuň özi geň hem däl. Şol döwürde Etrek-Gürgen türkmenleri Eýranyň zulumyna garşy göreşde daýanar ýaly güýje metäçdiler. Şeýle güýç bolsa Kaspiniň aňry tarapyny, bütin Kawkazy eýelän, Eýran bilen häli-şindi uruş edýän Russiýady. Şu esasynda hem 1813-nji ýyldan başlap Etrek-Gürgen türkmenleri Russiýa bilen ugrubir ysnyşyp gidiberdiler. Yzly-yzyna ekspedisiýalar geldi, yzly-yzyna Türkmen ýaşulularynyň delegasiýalary Kawkaza, Astrahana gitdiler. Şu ullakan jemgyýetçilik hereketiň başynda öz döwrüniň örän eserdeň, köpe düşünýän adamsy bolan Kyýat han durdy. Ol 19- asyryň birinji ýarymynda türkmenleriň arasynda iň görnükli

¹⁹Kadyrmämmed bu agyr ýagdaýa çydaman, soňabaka täsirli içgilere ýüz urupdyr. Ol tä 1868-nji ýyla çenli (61 ýaşynda) Aşyradadaky rus harby-deňiz bazasynda derýabegi gullugynda gezipdir we köplenç Çeleken adasynda (şol wagt ýarym ada däl) ýaşaýardy. Onuň abraýy atasynyň abraýynyň derejesine ýetmedi.

syýasy-jemgyýetçilik figura öwrüldi. Emma Kyýat han hem, onuň ogullary hem birnäçe heder edäýmeli pursatlaryň bolandygyna garamazdan, rus patyşasynyň «adalatly» şadygtna ynanmaklaryny we onuň sarpasyny saklamaklaryny dowam etdirýärdiler. Olar özleriniň alyp baran göreşiniň şeýle hasratly gutarmagtna diňe «oslanmadyk bela», diňe düşünişmezligiň netijesi, ahyrda bolsa şol döwrüň adamlarynyň ynamyna mahsus bolan «kysmatyň salany» diýip düşündiler. Gerek wagty gymmatbaha sowgatlar bilen gujak açyp garşylap, gerek däl wagty zyndana taşlanarys diýip guman hem etmeýärdiler. **Baryp 1837-nji ýylda Tebilisä gelen Nikolaý I bilen Muhammet şanyň Etrek-Gürgen türkmenleriniň Eýranyň raýatlygynda galmalydygy, olara jeza bermekde iki «dost döwletiň» arkalaşyk etmelidigi barada ylalaşandyklaryndan türkmenleriň, şol sanda, Kyýat hanyň hem habary ýokdy. Iki şa, Etrek-Gürgen türkmenleriniň bähbitlerini, olaryň taryhy ykbalyny bir bulgur çakyr içip, çözüp goýberdiler.** Onsoň hem patyşa düzgüni hiç haçan halkyň bähbidinden ugur almagy, oňa hormat goýmagy öwrenmändi. Hemme zatdan ýokarda onuň diňe öz

bähbidi durýardy. Şu zatlara düşünmezlik Kyýat hanyň we onuň ogullarynyň günäsi däl-de, ýetmezçiligidi.

2) Kyýat hanyň we onuň ogullarynyň alyp baran göreşinde synpy taýdan dar bähbitler dura-bara Rus-Türkmen bähbitlerinden üstün gelip başlady. Olar gara nebsiniň yzyna eýerip, öz şahsy baýlyklaryny artdyrjak bolup, diňe bir Türkmen täjirleri bilen däl, eýsem Eýranyň we Rusiýanyň täjirleri bilen hem aldymberdimli konkurensiýa göreşine gatnaşdylar, Hazar deňziniň bütin günorta-günbataryndaky balyk, nebit, nebitdakyl, duz, boýag baýlyklaryny öz gollaryna saljak boldular. Olar soňabaka, köplenç, öz şahsy bähbitlerini umumy halk bähbitlerinden ileri tutup başladylar, halkyň bähbidini öz bähbitleri bilen çalşyryp başladylar. Şularyň hemmesi Kyýat hanyň we onuň ogullarynyň ummasyz derejede ýekirilmegine getirdi, olar üzňelige düşdüler we ahyr soňy patyşanyň türmelerinde we kazematlarynda pida boldular²⁰.

Emma Kyýat han hem, Ýagşymämet hem öz döwürleriniň ogullarydy. Bularyň göreşiniň ahyrky

²⁰ Bu ýerde M. Annaneposow, azeri täjir Mirbagerowyň, käbir mekir rus täjirleriniň, Kyýat hana we Ýagşymämede garşy dilduşikli planlaryny agzamaýar. (A.G)

gussaly netijesi bu iki adamynyň hakykatdan-da şol döwürde örän iri, öňde barýan pikirli jemgyýetçilik-syýasy figuralar bolandygyny inkär etmäge asla esas bermeýer.

M.Annanepesow

GOŞMAÇA 3

KYÝAT HANYŇ NESILI

Ilkinji Türkmen harby sudiýasy, ýurist, polkownik

Nikoláy Nikoláyewiç Ýomudsky/ Han Ýomut²¹

Han ýomuduň terjime haly:

«Nikoláy Nikoláyewiç Ýomudski, Annamuhamet (Garaş) hanyň ogly (Annamuhamet Kyýat hanyň agtygy, Ýagşymämediň ogly) Annamuhamet ýaş oglanka 1845-nji ýylda Peterburga getirilip, harby mekdepde okadylýar,

²¹ Ol Hazarýaka türkmenleriň 18-nji asyr belli kethudasy Kyýat hanyň çowlugy. Häzir Kyýat hanyň nebireleri Kyýady familýasy bilen Türkmenhäwanyň Kümüşdepe we Bendertürkmen şäherlerinde ýaşaýarlar.

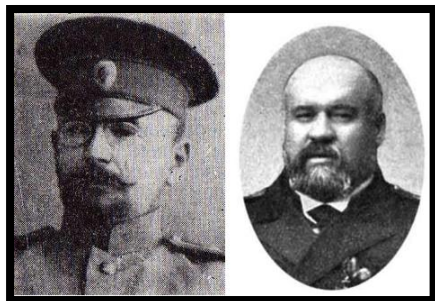
polkownik derejesine ýeten Annamuhmet 1886-njy ýylda Şagadamda aradan çykýar) Ýomudski 1868-nji ýylyň 20-nji awgustynda Podolsk gubernatolygynda (Moskwanyň golaýynda) dogulýar, 1928-nji ýylyň awgustynda Aşgabatda aradan çykýar.

Nikolay Ýomudskiy 19-nji asryň aýagynda, 20-nji asryň başlarynda türkmenlerden rus somoderjawiýesiniň terbiýelän adamlarynyň biri. Ol 1887-nji ýylda Poltawa kadet korpusyny, 1889-njy ýylda Peterburgda 1-nji Powlowsk harby mekdebini gutarýar. Soňra 1-nji Zakaspi atyjylyk batalýonyna işe iberilýär. 1895–1902-nji ýyllarda Ýomudski Zakaspiniň harby-halk köpçiligi işler edarasyna we Durun pristawlygynda işleýär. 1902-nji ýylda Ýomudski Peterburgdaky harby-ýuridik akademiýa okuwa girýär we 1907-nji ýylda ony gutarýar. 1909-njy ýylda çenli Peterburgda baş ştabyň Aziýa bölüminde işe alnyp galýar. Ýomudski 1910-nynjy ýylda podpolkownik çininde okstawka çykýar (wezepesinden boşadylýar-AG) Ol soňra Daşkent sud platasyna işe iberilýär. 1913-nji ýyldan erkin ýurist bolup, hususy adwokator işi bilen meşgullanýar. Fewral buržuaz-demokratik rewlutsiýasyndan soň, Ýomudski Zakaspide wagtlaýyn döredilen Türkmen ijräýe komiteti atly milletçi hökümetiň hataryna goşulýar. Ýomudski 1918-nji ýylda işçiler we soldatlar deputatlarynyň Krasnowodsk bölüminiň başlygyna saýlanýar. 1918-ýylyň 11-nji iýulynda

Zakaspida akgwardiýaçylar ondan öz hökümetinde peýdalanmak isleýär emma Ýomudski olar bilen hyzmatdaşlyk etmeýär. TSE»

1916-17—nji ýyllarda general Madritowyň Etrek-Gürgen türkmenlerini gyrgyna berende olaryň emlägini talap, olary açhor galmaga mejbur edendigini eşiden Han Ýomut ildeşlerinden arka çykyp, Aşgabadyň komitet başlygy Durere telegramma ýollapdyr. Onuň mazmuny şundan ybarat:

*Polkownik Han Ýomudskiniň telegrammasy
Asgabat oblast komissary Dorrere,
Krasnowodskiden № 90.
Kabul edildi 3-04-1917 ý. 90/1077*

Nikolay Ýomudskiy Владимир.Ф. Дорпер

Gürgeniň tozdurylan ilaty ilatdan zor bilen alnan ähli mallaryň martyň dowamynda ilata gaýtarylyp berilmegini buýrmagyňyzy haýyş edýär. Kwitansiýa berilmän alnan öýler hem ilata gaýtarylyp berýlmeli, kwitansiýa berlip ilatdan alnan öýler üçin bolsa pul tölenmeli, goşunyň hajatlary üçin ilatdan alnan öýler gaýtarylyp

berilmeli we galyberse-de, ilatdan alynýan her hili täze rikwizisiýalar bes edilmeli, çünki ilat halys tozduryldy we ona açlyk howpy abanýar. Birnäçe gün mundan öň ***sowda etmek we gaýýklarda harytlary getirmek türkmenlere gadagan edildi***; bu gadagan etmäni ýatyrmagy haýyş edýärler.

Bu buýruklary komissaryň we Gürgendäki goşunlaryň naçalnigi arkaly amala aşyrmak zerur.

Türkmenleriň wekil bellemegi boýunça Han Ýomudskiý.

Wosstanie 1916 g. w Turkmenii... S. 241 242.

Türkmen topragynyň demirgazygynda, has dogrusy häzirkir Türkmenistanda garaşsyzlyk ugrundaky göreşler güýçlendigiçe onuň täsiri Etrek-Gürgen türkmenleriniň arasynda-da artýardy. "Ak" patyşanyň polisiýasynyň yzarlamaşyndan bizar bolan käbir türkmen intellegentleri Gürgendäki türkmenleriň arasyna sygynýarlar we ynkylaby tejribelerini bu ýerdäki ildeşleri bilen paýlaşýarlar. Olardan iň meşhury, asly K.depeli bellei Kyýat hanyň çowlugy Nikolaý Nikolaýewiç Ýomudski başgaça aýdylandan Han Ýomutdy. (Han Ýomut, Annamuhammet (Garaş) hanyň ogly, Annamuhammet bolsa Kyýat hanyň agtygy, Ýagsymämediň ogly). Han Ýomut, dogan ogly Läli han bilen bilelikde Osman ahunyň ýakyn geňeşçisi bolýarlar. Maksudlunyň beren maglumatyna görä Han Ýomut ilkinji gezek, Etrek-Gürgen türkmenleriniň erkinligi

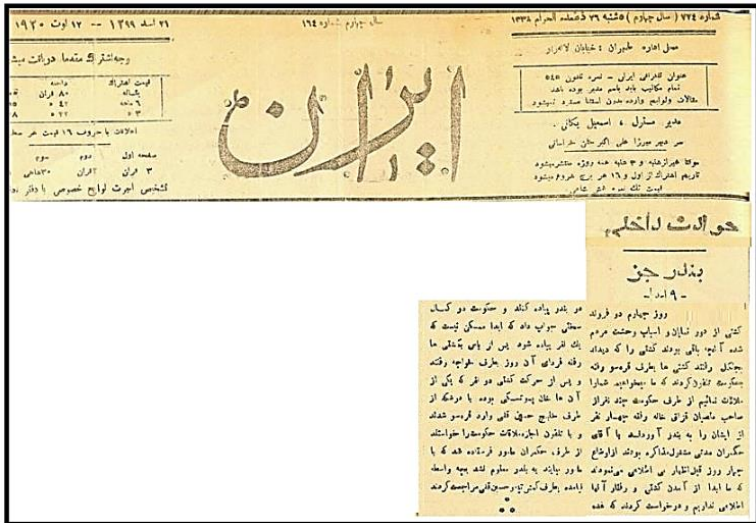
ugrundaky beýannamany-manifesti 1924-nji ýylyň 27-nji martyndan taýýarlap ony ýaýradypdyr.

۲۷ ماه مرج ۱۹۲۴
یموتیکیمی ۲۸۲ اصلا ترکمان و مستخدم روسها بوده چند سال قبل هم به دستور روسها
به جمعربائی آمده بودند، خبر رسیده است کاغذی بهرؤسای طوایف یموت نوشته ومحرک
هی باشند که ترکمانها اظهار استقلال ترکستان را برای خود نمایند. تاجه اقتضا کند.

Han Ýomudyň (Ýomutskimiň) türkmenlere hat ýollarp, garaşsyzlyk
ugrunda göreşmäge çagyryş edipdir.
(Bolşewikleriň zulmyndan Kümüşdepa sygnan Han Ýomudy, bu raportda
ruslar tarapyndan iberlen adam hökmünde görkezilýär.
Ilerki türkmenistanyň ady raportda Türküstan diýilýär)

روزنامه ایران ۲۱ اسد [مرداد] ۱۲۹۹ / ۱۲ آگوست ۱۹۲۰

مهاجرت نیکولای نیکولایویچ یموتسکی معروف به خان یموت [نواده قیات خان] به میان تورکمن
های کومیش تپه. پس از ظهور انقلاب بلشویکی در تورکمنیستان، عوامل حکومت جدید،
روشنفکران متعلق به دوره پادشاهی را تحت تعقیب قرار داد. در نتیجه سرهنگ خان یموت ناچار
به میان خویشاوندان خویش در کومیش تپه پناهنده شد. سرهنگ خان یموت در ایام گسترش
جنبش جمهوریخواهی تورکمن های جنوب، در کنار عثمان قرار گرفته مشاور وی در امور نظامی
و سیاسی میگردد. بنابه اظهار مخبر کنسول بریتانیا در رشت حسنقلی خان مقصودلو از استرآباد،
اعلامیه استقلال حکومت جمهوری تورکمنستان جنوبی را خان یموت تهیه کرده است.

حوادث داخلی بندر جز ۹ اسد

روز چهارم دو فروند کشتی از دور نشان و آسیب وحشت مردم کشتی را که دیدند، بچنگل رفتند. کشتی ها بطرف قره سو رفته بحکومت تلفون کردند که میخواهیم شما را ملاقات نمائیم. از طرف حکومت چند نفر از صاحب منصبان قزاق خانه رفته چهار نفر از ایشان را به بندر [جز] آوردند. با آقای حکمران مدتی مشغول مذاکره بودند از اوضاع چهار روز قبل اظهار بی اطلاعی می نمودند که ما ابدا از آمدن کشتی و رفتار آنها اطلاعی نداریم و درخواست کردند که عده در بندر پیاده کنند و حکومت در کمال سختی جواب داد که ابدا ممکن نیست که یک نفر پیاده شود پس از یاس بکشتی ها رفته فرمای آن روز بطرف خواجه [نفس] رفته و پس از حرکت کشتی دو نفر که یکی آن ها خان یموتسکی بوده با درشکه از طرف خلیج حسن قلی وارد قره سو شدند با تلفون اجازه ملاقات حکومت را خواستند از طرف حکمران مامور فرستاده شد که با مامور بیایند به بندر. معلوم نشد بچه واسطه نیامده بطرف کمش تپه و حسین قلی مراجعت کردند.

Han Ýomuskynyň durmuşy barasynda Türkmenistanly žurnalist Aşyrguly Baýryýew şeýle maglumat toplapdyr:

«1920-nji ýylda Gyzył goşun Krasnowoskini alyp, Çelekene golaýlanda, Han Ýomut Eýranyň çägindäki kowumlarynyň

yaşayan yeri Kümüşdepä göçüp gidýär. Ol han bolansoň, onuň zzy bilen tutuş taýpasy hem göçýär.

Zakaspi frontynyň ýolbaşçylary Walerian Kuýbişew, Paskutski bilen Gaýgysyz Atabaýew Han Ýomudskiniň ýanyna türkmen eşigini geýdirip içaly iberýärler. Ýagdaýy öwrenen içaly Ýomudskiniň özi bilen göni gepleşik geçirmek kararyna gelýär. “Sowet hökümetini kabul edenleriň hemmesi gulluga alynýar” diýip söz berýär. General Kuropatkiniň ştabynda adýotant bolan Ýomudski bolşewikleriň hemmeleri gulluga aljagyna münkürlük edýär, ýöne spesiýalistleri Gyzyl goşuna gulluga almak barada Leniniň görkezme berendig bilen içaly ony ynandyrypdyr. Şondan soňra höwes bilen watana dolanjakdygyny Ýomudski yglan edipdir.

Kümüşdepä baran içaly, frontyň ýolbaşçylaryndan resmi hat getirmegi wada beripdir: «Han aga, siz bu ýerde galsaňyz-da hor bolmarsyňyz, ol belli, ýöne siz bilen bäräk gelen tiredesleriňiz ýat ýurtda horlanar, olar garyp ahyry» diýip, ýönekeý halk üçin bolşewikleriň nähili ajaýyp durmuş taýýardygyny gürrüň beripdir. Watana dolanmaga resmi

*çakylyk alan Nikolaý Nikolaýewiç Ýomudsky (han Ýomut),
ähli tiredesleri bilen Türkmenistana öwrülýär.»²²*

Bolşewikler häkimiýeti eýeländen soňra, Han Ýomut Moskwa gidip, ilki hut Staliniň özi soňra bolsa bütinsoýuz ýaşulysy M.Kalenin bilen duşuşyp, türkmen oganlaryny Moskwada okatmak üçin ýörite bir mekdebiň esaslandyrylmagy ugrunda alada edýär. Şeýdip Moskawanyň eteginde «Sosnowibar» diýen ýerde “Türkmen magaryf öýüniň/ Türkmen aň-bilim öýüniň” düýbünü tutýar. Ol türkmen balalaryny bu ýere getirip okatmakda ýadawsyz zähmet çekýär we 1926-njy ýyla çenl özi mekdebe müdürlük edýär. 1927-nji ýylda syrkawlan Han Ýomut Aşgabda dolanyp gelyär we ömrüniň ahyrky ýyllarynda “Türkmen Döwlet ölkäni öwreniş muzeýiniň” direktory bolup işleýär. Onuň ogly Garaş han (Ýomudski Garaş Nikolaýewiç) belli geolog alymy bolup ýetişýär we türkmenlerde ýeke-täk Lenin baýragy bilen sylagnan adam hökmünde taryha geçýär.²³

²² Han Ýomut Eýranda bolan döwründe Osman ahunyň ýolbaşçylygyndaky gozgalaň möwç alýar we Han öz harby tejribelerini Türkmenäşhraly ynkylapçylar bilen paýlaşýar.

²³ Türkmen Sowet Ensyklopediyasy. 3-nji tom

Ilkinji Türkmen Hudožnigi (nakgasy)

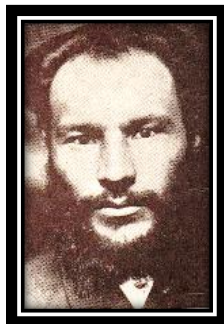
***Nazar (Nazarmuhammet-Nikolay) Ýomudskiy
(1860 - 1897), Han Ýomudyň inisi***

Geçen asyryň 80-nji ýyllarynda Peterburgda çap edilýän «Vsemirnaýa illýustrasiýa», «Niva», «Sever» žurnallarynda grafiki işler neşir edilmäge başlanýar. Şol döwürde çap edilen grafiki eserleriň aşagynda «Nikolaý Ýomudskiy» diýlip gol çekilmegi köpleriň ünsüni özüne çekipdi. Uzak wagt geçmänem onuň ady şol döwrüň iň zehinli hudožnikleriniň atlarynyň arasynda tutulyp ugraýar. «Sever» žurnaly 1887-nji ýylda özüniň abunaçylaryny köpeltjek bolup berem bildirişinde živopisçi we grafikaçy hudožnikler I.K.Aývazovskiniň, M.A.Ziçiň, K.K.Peruhiniň,

K.A.Saviskiniň, I.I.Şişkiniň, N.N.Ýomudskiýniň işlerini öz sahypalarynda ýerleşdirjekdigini ýazyppdyr.

Eýýäm şol döwürde Nikolaý Ýomudskiý ýazyjylaryň, şahyrlaryň, syňahatçylaryň kitaplaryny bezemek ynanylypdyr. N.A.Nekrasovyň goşgular ýgyndysyny çeperçilik taýdan bezeýşi oňa uly abraý getirýär. Esasanam şahyryň «Russiýada kim şat ýaşayar» atly poemasy üçin çeken suratlary iň jüpüne düşen kitap grafikasi hasaplanylýpdyr.

Nikolaý Ýomudskiniň «Dnepriň kenarynda», «Suwa düşmek», «Gije», «Kanikulda şähere» atly žiwopis we grafika işleri tomaşaçylar tarapyndan gyzgyn garşylanýar. Muňa garamazdan, hudožnik baradaky maglumatlar juda çäkli bolupdyr. Ol 1860-ijy ýylda Harkovda Belgorod polkunyň²⁴ polkovnigi Nikolaý (Annamuhammet) Nikolaýeviç Ýomudskiniň maşgalasynda dünýä inipdir.²⁵ Annamuhammet Ýomudskiý 1877—1879-njy ýyllarda bolup geçen rus-türk urşuna gatnaşýar. Bolgariýany azat edýär.

Ýetginjek Nazar Ýomudskiý Kiýewiň harby gimnaziýasyny gutarandan soň, maşgalanyň däbi boýunça okamaly ýeri bolan

²⁴ Gordan= harby topar Polkovnik = serheng

²⁵ Hazar ýaka Türkmenleriň meşhur hany Kyýat hanyň ogly Ýaşymämediň ogly Annamuhammet. Dimek Nazar Kyýat hanyň çowlugy. AG

gwardiýa ofiserlerini taýýarlaýan Konstantinovsk kadet korpusynda²⁶ okuwyny dowam etdirmän, Peterburgiň Çeperçilik akademiýasynyň erkin diňleýjisi bolýar. Şol döwürde ol ajaýyp rus grafikaçysy P. Boklevskiniň şägirdi hasaplanypdyr.

Geçen asyryň segseninji ýyllarynda Türkmenistanyň Orsýete birleşdirilmegi bilen rus jemgyýetçiligi bu ýlke barada dürli habarlary, onuň ýeri-ýurdy barada çekilen dürli suratlary alyp ugraýar. Rus jemgyýetçiligini uzak türkmen ýlkesi bilen tanyş etmекde, Nazar Ýomudskiniň suratlaryna uly rol degişlidir. Onuň öz ata watany baradaky uly söýgi bilen ýerine ýetirilen işleri «Niva» we beýleki žurnallaryň üsti bilen okyjylara ýaýradylpdyr. Şeýle hem şol žurnallar hudožnik Nikolay (Nazar) Ýomudskiniň Harkov şäherinde Belgorod polkunyň²⁷ gwardiýa polkovniginiň maşgalasynda dünýä inendigini, özüniňem türkmenleriň ýomut taýpasyndandygny habar beripdirler.

Nazar Ýomudskiniň atasy Kyýat han Hazar deňzi boýundaky ýomutlaryň baştutany bolupdyr. Ol rus-türkmen gatnaşyklarynyň sakasynda duran adam. Kyýat han öz ogullarynyň, agtyklarynyň Orsýetde bilim almaklarynam gazanypdyr. Kyýat hanyň nebereleri Tbilisi, Voronež, Harkov, Kiyew, Peterburg, Moskva şäherlerine ýaýrapdyr. Olar pravoslav (Ortodoks hyrystiýn) dinini kabul

²⁶ Harby mekdep

²⁷ Ukrainada harby topar

edenden soň, rus dvorýanlygyna²⁸ kabul edilipdir. Muňa garamazdan, türkmen dilini ýatlaryndan çykarmandyrlar.

Belgorod ulan polkunyň polkovnigi Nikolaý (Annamuhammet) Ýomudskiý ogly bolanda oňa Nazarmuhammet diýip at dakýar²⁹. Polk ybadathanasynyň ruhanisi çagajyga Nikolaý diýen goşmaça at goýýar. Şeýlelikde, hudožnigiň Nazar we Nikolaý diýen ady bolýar.

Süňňünde atasynyň gany at salýan Nazarda türkmen topragyna bolan söýgi uly orun tutýar. Ol özüniň eserlerinde Kaspiniň balykçylaryny, Balkan dagynyň maldarlaryny, Ahalyň babadaýhanlaryny, Köpetdagiň göm-gök öwsüp oturan dag gerişlerini irginsiz wasp etdi, «Gelin», «Ýomut öýünde», «Köpetdagiň düşelgesinde», «Tekelerden iki sanysy» onuň meşhur eserlerindir. Ol dutarda saz çalyp aýdym aýtmagy-da başarypdyr.

Onuň döreden eserleri rus jemgyýetçiligine türkmen ülkesi barada käbir zatlary bilmeklige, öwrenmeklige ýardam etdi. Ejesi Elizabeta Ivanovnadan oňa rus topragyny, rus tokaýlaryny, rus derýalaryny söýmek, olary wasp etmek ylhamy etdi.

Nazar Ýomudskiý öz döredijiliginde rus-türkmen gatnaşyklarynyň demokratik ýollaryny ösdürdi. Onuň hudožnik bolup ýetişmeginde Peterburgyň Çeperçilik akademiýasy uly rol oýnady. Ol

²⁸ Parlamentine, toparyna

²⁹ Nazarmuhammet, Annamuhammediň Orsýetde ölen doganoglanynyň ady. AG

akademiýada öz döwrüniň iň görnükli hudožnikleri M. Vrubel, V. Serow dagalar bilen bile okady.

Nazar Ýomudskiý diňe bir öz döwrüniň görnükli hudožnikleri bilen aragatnaşyk saklaman, eýsem şol döwrüň demokrat ýazyjylary bilenem ýakyn aragatnaşykda bolupdyr. Hatda ol edebiyatda öz güýjünem synap görükdir. Türkmen halkynyň ilkinji professional hudožnigi Nazar Ýomudskiý barada şekillendiriş sungatyny öwreniji alymlary düýpli eser döreder diýen umydymyz bar.

Nazar Ýomudskiý 1897-nji ýylda aradan çykyar we Petrburgyň Smoýar gonomçylygynda jaýlanýar. Onuň bitiren hyzmatlaryny göz önünde tutup, Türkmenistan SSR ministerler şurasynyň 1990-njy ýylyň iýunyndaky karary bilen Nebitdag şäheriniň çagalar çeperçilik mekdebine Nazar Ýomudskiniň ady dakylady.

Çeşmeler:

Sovet Edebiýaty žurnaly 21 iýul 1989.ý

N.Rahymow: Siz Türkmenistanyň taryhyny bilýärsiňizmi? Magaryf. Aşgabat 1991. S.61

Ýazyjy Rahym Esenowyň maglumatyna görä, 1926-njy ýyllarda Türkmenistanyň meşhur magaryf komissary Muhammet Geldiýewiň garawuly bolup onuň ýanyndan, Kyýat hanyň nebrelerinden Aşyr Kyýathanow bolupdyr. ³⁰

AKADEMIK GARAŞ ÝOMUDSKIÝ

Garagum kanalynyň baş injinýeri, Han Ýomudyň ogly

ÝOMUDSKIÝ Garaş Nikolaýewiç (1907, Çelekeniň Garagöl obasy) — Lenin baýragynyň lawurýaty (1965), TSSR-iň at gazanan geology” (1964), TSSR-iň ylymda at gazanan işgäri (1967), geologiýa-mineralogiýa ylymlarynyň kandidaty (1967), 1947 ýyldan SSKP çleni. 1935 ýylda Moskwanyň Geologiýa-gözleg institutynyň inženerçilik-gidrogeologik bölümini üstünlikli gutarýar, we ilkinji

³⁰ R.Esenow: Syrly toslmalaryň pydalary. “Türkmenistan” neşriýaty. Aş.1995. S.36

türkmen gidrogeology bolup ýetişýär. Garaş Ýomudskiý 1935–48 ýyllarda TSSR Suw hojalyk ministriginde «Türkmenwodproiziň» naçalnigi, gözlet işleri sektorynyň müdiri, 1948—50 ýyllarda Türkmenistan Geologiýa edarasynyň başlygy, 1950— 51 ýyllarda Türkmenistan Geologiýa edarasynyň baş geology, ol ömrüniň 40 ýyla golaýyny injenerçilik we ylmy işe bagyşlaýar. Garagum kanalynyň gurluşygyna Ýomudskiý G. N-iň. işeňňir gatnaşanlygy üçin (injenerçilik-geologik işleri geçirilenligi, kanalyň gurluşygyny esaslandyranlygy üçin), 1965 ýylda ol Lenin baýragynyň lawurýaty diýen ada mynasyp bolýar. Garaş Ýomudskýi «Hormat Nyşany» ordeni, birneçe medaly we TSSR Ýokary şurasynyň başlygynyň Hormat hatlary bilen sylaglanýar.

GOŞMAÇA

(4)

ÝAGŞYMÄMEDIŇ BENDILIKDE ÝAZAN GOŞGULARY

KITAPÇA

TÜRKMENISTAN SSR YLYMLAR AKADEMIÝASY

ŞAJA Batyrow adyndaky Taryh instituty

ÇAPA TAÝÝARLAN:

M. Annanepesow

BENDILIKDE ÝAZYLAN GOŞGULAR

(Bir golýazmanyň hasratly taryhy)

«*YLYM*» NEŞIRÝATY

AŞGABAT — 1977

Redaktor: filologiya ylymlarynyň kandidaty

Baýram. M. Ahundow (Muderresi- solda)

we

Eseriň awtory, taryhçy alym

Myrat Annanepesow.(Sagda)

XIX asyryň birinji ýarymynda **Kyýat han** we onuň ogullary Türkmen halkynyň erkinligi ugrunda köp tagallalary etdiler. Kitapçada Kyýat hanyň uzak ömrüniň paýawlan ýyllary hakynda, onuň uly ogy **Ýagsymämediň** patyşa häkimleri tarapyndan tussag edilip, Bakuwda, Tbiliside türmede ýatan ýyllary ýazan goşgulary, Woronež türmesinde ýogalyşy, Kyýat hanyň agtyklarynyň Peterburga äkidilişi barada gürrüň berilýär. Kitapça Ýagsymämediň goşgularyndan bölekler hem ýerleşdirildi.

Kitapça ylmy jemgyýetçilige we giň okyjylar köpçüligine niýetlenilendir.

ÝAGŞYMÄMEDIŇ GOŞGULARY BARADA KÄBIR BELLIKLER

Ylmy jemgyýetçilikde, adatça, taryh edebiýat bilen edebiýat bolsa taryh bilen düşündirilýär diýen pähim bar. Bu pähim, aslynda, Fransiýanyň beýik ýazyjysy W. Hugo degişli bolupdyr. W. Hugo taryhyň we edebiýatyň biri-birlerine gatnaşyklary hakynda ýa:tlaýarka diňe olaryň biri-birlerini düşündirýändikleri hakda däl, eýsem olaryň biri-birleriniň üstlerini ýetirýändikleri hakda hem nygtapdyr. Ine, indi şu pähim hem Ýagsymämediň taryhy şahs hökmünde we sungata düşünen şahyr hökmünde täleýini öwrenmek işinde hakykat bolup çykdy. Şu nukdaýnazardan hem biz taryhy gözlegler we degsirmeler bilen bir wagtda Ýagsymämediň, täze tapylan edebi ýazgylaryny hem okyjylara hödürlemekçi bolýarys. Bu edebi ýazgylar TSSR Ylymlar Akademiýasynyň

Magtymguly adyndaky Dil we edebiyat institutynyň Golýazmalar fondunda (in. 51) saklanýar. Bu ýazgylar Ýagşyyämediň türmede uzak wagtyň dowamynda alyp baran çeper-edebi ýazgylarydyr. Ylmy jemgyýetçilige, okyjylar köpçüligine ilkinji gezek hödürlenýän bu goşgularyň we edebi beýanlaryň ideýa we çeperçilik gymmatyny açmaklygy we olaryň Türkmen poeziýasynyň taryhyndaky hyzmatyny hem roluny kesgitlemekligi, olara baha bermekligi edebiyat taryhçylarynyň paýyna goýýarys. Olary doly öwrenmek we ylmy taýdan neşir etmek işi bolsa, tekstologlaryň işidigi üçin bizden gyrada galýar. Ýöne bu kitapda Ýagşymämediň eserleriniň ilki gezek neşire hödürlenýänligi üçin, ylmy jemgyýete we okyjylar köpçüligine düşnükli bolar ýaly, onuň edebi mirasy hakda, onuň golýazmasynyň ýagdaýy, ondaky edebi bölekler, şygrylaryň tertibi, ondaky materiallaryň taryhy beýanlar bilen utgaşyp gelşi, hatda şahyryň öz içki ideýa garşylyklary we hatalary hakda käbir bellikler, megerem, peýdaly bolsa gerek.

Golýazma arap şriftinde ýazylan, 59 sahypa, formaty 17X22 cm. Ol golýazma 1343-ni hijri ýylynyň mäherrem aýynyň 15-nde göçürilip gutarylypdyr. Bu sene biziň täze ýyl hasabymyz boýunça 1924-nji ýylyň 16-njy awgustyna gabat gelýär. Diýmek, bu golýazma awtograf bolman, haýsydyr bir başga nusganyň ýüzünden göçürmedir. Hatda golýazmanyň başynda şeýle maglumat galdyrylypdyr: **«Bu goşgyny Ýagşymämediň zürýadyndan çelekenli Mämmed Esen oglunyň köne golýazmasyndan ýazyp**

alan, şol obaly Begmämmet Ba:gy ogly. Edebiyat üşmegine getirip beren çelekenli Abdyjepbar Gapur ogly» (1 sah.).

Şu ýazgydan görnüşi ýaly, bu golýazma 20-nji ýyllaryň ikinji ýarymynda Aşgabatda ilki emele gelen edebiyat üşmegine getirilip gowşurylypdyr we ol şondan bäri Golýazmalar fondunda üns berilmän ýatypdyr. Belki golýazmanyň asyl nusgasy, ýagny Ýagşymämediň awtografy çelekenli Mämmed Eseniň, Begmämmet Bagy oglunyň ýa-da Abdyjepbar Gapur oglunyň neberelerinde saklanyp galandyr. Eger bu şeýle bolup, golýazmanyň asyl nusgasy tapylaýsa, ol edebiyat taryhçylary, tekstologlar üçin uly şatlykdyr. Sebäbi, edebi mirasy öwreimekde awtograf iň ygrarly çeşme bolup durýar. Ol şahyryň pikirleşiş prosesinden başlap, bütin döredijilik tagallalaryny we praktiki işlerini dogry düşünmäge kömek ederdi. Emma soňky göçürme nusgalar şahyryň şol aýratynlyklaryny doly saklap bilmeýärler, gaýtam, tersine, olardaky käbir näsazlyklar şahyryň pikirlerine we çeperçilik sistemasyna dogry we takyk düşünmegi kynlaşdyrýarlar. Ine, eýýem şu nusgada hem pikirleriň ýarymçyk göçürilen ýerleri, okamasy kyn setirler, ýalňyş göçürilen aňlatmalar gabat gelýär. Hatda golýazmanyň birinji sahypasyna şikes ýeteidigi üçin okap düşünmek örän kyn. Golýazmanyň ahyry barada aýdylanda bolsa, ol goşgular diwanynyň dowamynyň bolmalydygyny çak edesiň gelýär. Diwanda onuň Woronež türmesinde ýatan döwri barada (dört ýyla golaý) hiç hili maglumat ýok. Şol ýerde tussaglykda ölenden soň onuň öýünden arap şriftinde

ýazylan bir topar kagyzlaryň tapylandygy hem şeýle çen etmäge esas berýär. Belki, indiki gözlegler täze şatlykly netijeleri berer diýip umyt edýäris.

Bu edebi mirasa çeper analiz nukdaýnazaryndan çemeleşilende hem ol ýerde birneçe kynçyklaryň döremegi mümkindir. Bular hem ýene eseriň tekstologik tarapyna degişlidir. Meselem, edebi ýazgylaryň elimizdäki şu nusgasynda üznüksyz diýen ýaly duş gelyän tekstologik hatalar şony habar berýär. Bu nusgany göçüreniň tüýs şahyr adam dældigini çekinmen aýtmak bolar. Goşgularyň many we aňlatmalary babatda däl, eýsem, ölçeg kapyýalar sistemasy, ritmi hem başga taraplary barada hem harsalçylyklar duýulýar. Emma ol goşgularyň asylky medeniýetinden hasap tutsaň, Ýagşymämediň şygyr tehnikasyny ele alan, gündogar poeziýasy bilen ýakyndan tanyş bolan adamdygyny tassyklamak bolardy. Ine, kätibiň goýberen şol hili hatalary bu miras hakda pikir ýörütmede, subhesiz, päsgelçilik döredip biljek.

Diwany göçüren kätip şahyr Ýagşymämediň goşgudaryny düşündirmekte şygyr aralaryndaky bölekleri, bir görseň şahyryň dili bilen, bir görseňem kätibiň dili bilen beýan edýär. Şol sebäpli hem käýerde kyssa bilen ýazylan düşündirişleriň Ýagşymämediňkidigini ýa-da kätibiňkidigini anyklap bolmaýar. Şeýle hallar bu golýazma nusgasynda köp duş gelyär. ýöne bu hili ýagdaýlar Ýagşymämediň döwri üçin demokratik bolan pikirleriniň gymmatyny kemeldip bilmez. Häzirki pursatda bolsa biz olaryň

düşündirişleriniň kimiňkiligi hakda ýa-da ol şahyrana mirasyň çeperçilik kämilliginiň nähili derejedeligi hakda däl-de, eýsem bu täsin ýazgylaryň real-taryhy hakykata, arhiwlerde saklanyp galan dokumental faktlara jebis gelýändigini hakda oýlanýarys...

Golýazmada bir goşgy ýa-da bölek gutaryp, täzesi başlananda; köplenç «نوع دیگر» diýen parsça ýazgy bar. Bu ýazgy bolsa «täze görnüş» diýen manyny berýär. Bu bölekleriň her biri täze bir wakanyň, ýagdaýyň ýa-da täze bir duýgynyň netijesinde dörän aýratyn ýazgylardyr. Meselem, kyssa bilen ýazylan bölekleriň birinde onuň arza iberip, hoş habar gelmezmikä diýip, intizar bolup, garaşyp ýatyşy hakda ýatlanýar, Onda şeýle setirler bar. «Indi bir-bir beýan eýleýir öz halyny, şolaryň ýalغان sözige maýyl bolup, bu gün-erte bir hoşluk gelermikä diýip, hoşnut bolarmyka diýip, umyt edip oturdym. Şunuň hoş bolmagyna bir mynjat aýdam, garyp köňlüme teselli berip, bir gazal aýtdym» (12 sah.). Bu ýerde bu maglumaty kätibiň ýazandygyny çaklamaga hem esas bar. Ýöne, klassyky edebiyatda, umuman gündogar ýazgylarynda käte şahsyň özüne ýüzlenmekçi bolanda, hamana, üçünji bir şahsa ýüzlenýän ýaly edýändigini, şeýle bir täriň, aýdaly, Jamy, Nowaýy ýaly klassyklarda duşýandygyny hem hasaba almak gerekdir.

Golýazmadaky şol hili bir-birlerinden aýratyn külterlenip gidnen şahyrana bölekler ýa-da şol sikler şahyryň biografiýasyny takyklaşdyrmaga kömek edýän çeper-edebi parçalar bolman, eýsem olar möhüm taryhy dokumentler bolup hyzmat edip biler.

Ýagşymämediň türme ýazgylarynda soňky kätibiň ýazgylarynyň hem orun alan pursatlary bar. Meselem, golýazmanyň girişinde Ýagşymämediň kimdigi barada şeýle setirler bar: «Rus patyşasy Türkmenleri gelip alan çaglarynda Çeleken Türkmenleriniň japarbaý urugynyň kör tiresinden güýçläp üç-dört sany oglan alyp giden. Şolaryň biri Ýagşymämet han. Ol bu goşgyny Orsiýetde tussag çagynda ýazan» (1 sah.). Bu, megerem, Ýagşymämet hakda kätibiň maglumatydyr, ýagny olar kätip Begmämet Baky oglunyň Ýagşymämet hakdaky eşitmişleridir. Eýsem bu maglumatlaryň kätibe degişlidigi hakda nähili deliller bar? Biziň pikirimizçe, kätip soňky okuwa ýerleşdirilen üç oglan bilen Ýagşymämediň äkidilişini garyşdyrýar. Maglumatlara görä, zor bilen alynyp gidilen diňe Ýagşymämediň özüdi.

Diwanyň köp setirleri Ýagşymämediň tussag edilen ilkinji aýlarynda, ýagny Kyýat han heyiz dirikä ýazylap bolara çemeli. Tussag edilip, patyşa türmesinde idegsiz — soragsyz ýatmaklyk Ýagşymämede diýseň agyr degipdir. Öz ömründe köp şumlugy görendigini, emma beýle jebri, sütemi görmändigini, aç we hor bolandygyny, özüni saç we sakalyň basandygyny, garry atasynyň gözleriniň gapylandygyny, ony yzyna ugradyp bilmän jowranyp oturandygyny, kime ýüz tutjakdygyny bilmän, Peterburga, Tbilisä yzly-yzyna arzalar gönderýändigini beýan edip köp goşgular ýazyppdyr. Ol goşgular kä gazaply, kä ýalbaryjy, käte kinaýaly ýazylyppdyr. Bular türmedäki ilki duýgular bilen döräpdir.

Ýagşymämediň türme wakalary elhençliklerden doludyr. Şolaryň iň agyr täsir edeni onuň atasynyň ölümi bolupdyr. Bir wagtlar haý-haýly han bolup oturan, rus patyşasyna arkasyny daýap, Eýran ýaly bir döwlet bilen darkaş guran, Bakuwda, Tbiliside uly hormat bilen garşylanan atasynyň bu gün, gel-gel, Tbiliside, türmede, aýraçylykda, gurpdan gaçyp, gözleri gapylyp, ölüp galmagy ýaňy kämil bolup, gylaw alyp başlan Ýagşymämede örän agyr degipdir. Tussaglyk we atasynyň ölümünüň yzasy onuň goşgularyndan eriş-argaç bolup geçýär. Atasynyň ölümünü öwran- -öwran ýatlap, kowum-garyndaşlaryndan dilgir bolup, bir görseň ahmyrly, bir görseň igençli setirleri ýazýar. Atasynyň hem, özüniň hem Kadyrmämede köp garaşandyklary gözleriniň ýolda galandygy, ahyrda hem Kyýat hanyň ölümünden soň, onuň üç oglan bilen Tbilise gelendigi baradaky maglumatlar getirilýär we olar Ýagşymämediň öz ekiz ogullaryna berýän atalyk nesihatlary bilen logiki sepleşip gidýär.

Ýagşymämediň şygýrlar diwanyndan görnüşi ýaly, onuň öz wagtynda şalary amana getirendigini, at we owazynyň giňden ýaýrandygyny, özüniň ylymly adam bolup, «alym köňlüniň» oda nähak köymeli bolandygyny giňden beýan edýär. Ol görýän görgülerinden we çekýän ruhy azaplaryndan zeýrenip, onlarça anyk adamlara ýüz tutýar, olara wesýet edýär, nesihatlar berýär. Ol hemme tanyşlaryndan, dostlaryndan özüniň ýatlap durulmagyny, tussaglykdan boşatmak üçin alada etmeklerini we dilegde

bolmaklaryny, çagalaryna hossarlyk etmeklerini haýyş edýär, olaryň käbirlerinden bolsa närza bolandygyny bildirip köp setirler, bölekler ýazyppdyr. Ine, bu ýazgylar onuň diňe ruhy azaplaryny açman, eýsem onuň gatnaşyk sferasyny bilmäge hem kömek edýer.

Bu şygyr bilen ýazylan kä şahyrana, käte taryhy ýazgylar Ýagşymämediň maşgala durmuşyny öwrenmek üçin hem gyzykly we takyk materiallar berýär. Hatda biz olaryň käbirlerini ne taryhy ýazgylarda, ne-de arhiw materiallarynyň arasynda—asyl hiç ýerde hem görmeýäris diýen ýalydyr. Olaryň birnäçesi bolsa taryhy dokumentiň ikinji gezekki tassyklanmasy hökmünde ylym äleminde gyzyklydyr. Meselem, biz ol golýazmada aşakdaky ýaly setirlere duşýarys:

*«Baş ýoldaşym diýer gaýgysyz bolgun,
Her niçe eglenseň salamat gelgin»*

Ýa-da:

Bir ýoldaşym bardyr näzenin atly.

Bu setirler Ýagşymämediň aýalynyň iki bolandygyny aňladýar. Dogrudan-da, 1836-njy ýylda Ýagşymämediň ikinji gezek bir ýaş gyza öýlenendigini G.S. Karelin hem ýatlapdyr. Ol tussag bolandan soň köp wagt geçmänkä onuň göwreli aýalyndan oglunyň bolandygyny, oňa Musa at dakandyklaryny, onuň aýal, oglan-uşaklarynyň eňreşip, intizar bolup garaşýandyklarypy habar berýän setirler hem şu ýazgylarda ýatlanýar.

*Musajan, ýüzüňi göre bilmedim,
Şol armanym galdy, ogul, janymda.*

Ýagşymämediň aýallarynyň atlary Ogulmeňlidir, Amangül bolan bolsa gerek.

*Tutulmagym meniň takdyrdy, biliň,
Bigam bolmaň, her gün merdana boluň,
Ogulmeňli, Amangül, gaýgysyz galyň
Enşalla, gelir men bir niçe ýyldan.*

Şahyr goşgularda baýry aýalyndan bolam ekizleriniň biriniň, ýagny Anna-eseniň adyny tutýar we öz Musajygyny ýatlaýar:

*Anna-esen herýan-herýana bakar,
Nesip etse ahyr derýada çykar,
Ýadyma düşende, jigerim ýakar,
Da: da geldim, pelek, seniň eliňden.*

Ine-de onuň ýene Musany ýatlaýan ýeri:

*Dogup görmedimle şol Musajanym,
Akdyrdym gözümden ganly girýanym,
Armanym, höwesim, şol körpe janym,
Şonuň üçin ah-u-pygan eder men.*

Bu bent dogrudan-da, Ýagşymämediň Musajygy heniz görmändigini tassyklaýar.

Ýagşymämediň goşgularynyň arasynda şeýle setirler hem bar:

*Galdy oglanlarym, şol dözmezlerim,
Galdy-la naçarym, ogul-gyzlarym.*

Bu hem şol hasratyň dowamydyr. Şahyr beýle setirlerde öz ruhy hasratlaryndan habar berýär we şygyr adaty taryhy ýazgylyk häsiýetinden aýrylyp, sap sungata, adamynyň içki ruhy dünýäsini aňladyjy jady sungata öwrülýär. Tebigy duýgulardan başlanýan liriki äheň şeýdip bu ýazgylarda tiz-tizden uçraýar.

Şahyr diňe öz janynyň azaryny däl, eýsem maşgalanyň täleýi bilen hem zygyderli gyzyklanýar:

*Tussag bolup ýatdym biraz,
Güýjüm ýokdur, kömegim az,
Ýumuşkärim Mämmet Araz,
Delalat et biziň öýe.*

Şahyrana çeper aňlatmalara bu ýazgylyk iňňän baý. Onuň «tamam lybasymdan düşdüm» diýmesi onuň türmedäki pukara we iňňän hor ýaşayşynyň aňlanylmasydyr. Şahyryň: «Neýleýin, hor boldy tamam zurýadym» ýaly pikiri onuň şahyrykdaky tebigy zehininiň ýüze çykmasıdyr. Hatda ol käbir bogun husurlaryna garamazdan, kapyýa oýunlaryna üns beripdir. Käte bolsa ol, duýgynyň zarby bilen bogny däl, belki şygryn, kanuny talaby hem ýaraşygy hasaplanan kapyýanyň özünü unudypdyr. Bu bolsa kapyýalaryň şygyrda eýemsireýän bir zamanynda halanmajak ýagdaýdyr. Şu ýokarky ýagdaýlaryň ählisine biz aşakdaky iki bentde duşarys:

*Niçe aňlap esere duşdum,
Bir tükenmez derde düşdüm,
Gelip alys ýere düşdüm,
Çagyrsam ýetişmez, ýetişmez.*

*Elbetde, bu günler geçer,
Ah, biri-birinden naçar,
Ýaman günde dostlar gaçar,
Şolar üçin ýanar boldum.*

Kimdir biriniň agysyny aglap ýazan goşgusynda Ýagşymämet bir ýerlerde ölen ol bendäniň ýekedigini we arman bilen dünýäden geçendigini: «Özi öldi, meni goýdy namysa» — diýip ýazýar. Özünüň bolsa hut şol adamyň aryny almakçy bolanda tussaglyga düşendigini hasrat bilen ýatlaýar. Belki bu agysy aglanýan adam Kyýat handyr, Kyýat hanyň ýany bilen nökeri ýa-da aşpezmi bolup giden, hälki ady tutulan Durdymämetdir ýa-da başga edebi böleklerde körpe dogany hökmünde ady tutulýan Hally Çarmak (?) diýilýän adamdyr. Belki, şu soňky dogrudyr, sebäbi şahyr «ýalňyz dogan», «hemra dogan» ýaly jümleleri tiz-tiz ulanýar:

*Mesgeni Mekge, hudaýa, behiştdeň jaýyn alan,
Niyeti hemra bolup, kyrk çiltene ýoldaş bolan,
Eý nowasyz... bir atadan ýalňyz dogan,
Wadaryga, haýp, arman birle geçdiň dünýeden.*

*...Ýaşlygynda ýatmaýyp hiç, daýyma, namaz okan.
Ýekeligiň belli boldy, bolmady ýasyn çeken,
Ýüklenip meýdi çykanda görmedik garsy çykan,
Haýp, arman birle geçdiň ýoldaşym hemra dogan.*

Ýagşymämediň goşgularynyň ýüzlerçe setirleri dini äheňde ýazylyp («Meni azat et!»), ol hudaýa, çaryýarlara, «keramatly» öwlüýälere ýalbarýar. Goşgularda başdan-aýaga diňe bir zat hakda — azatlyga ýaykmak, watana gaýtmak arzuwy edilýär:

*Armanym, höwesim, men şundan gitsem,
Ülkäme baryban maksadga ýetsem,
Mekge, Medinäge zyýarat etsem,
Kyblanyň hakyna meni azat et!*

*Ýitirdim aklymy, huşlarym haýran,
Günbe-günden ýeter hallarym weýran,
Ýa pirim Ysmamyt şol Seyit birýan,
Sizleri çagyryp, hümmet islärin.*

*Zyndanyň içinde köp horluk çekdim,
Umyt edip, gözleýip ýollara bakdym,
Daýym Baba(!) bilen şol Hajy Magtym,
Sizleri çagyryp, hümmet islärin.*

Emma hiç kim we hiç zat Ýagşymämediň dadyna ýetişmeýär. Patyşaçylyk düzgünler we poliseý kanunçylygy ony sarap taşlapdyr. Şundan soň ol şeýle nygtaýar: «Öwlüýä, müstehit bolganyny çagyrdym, hiç birinden maňa hemaýat ýetmedi. Ýene janymda arman galmasyn, hiç bolmasa, kowum-garyndaşlarymy çagyraýyn, belkem, şolaryň içinde bir gaýratly goç ýigit tapylsın — diýip, bir mynjat başlaýyn, kazy-mollalaryny, hemmesini goýman çagyraýyn». Şundan soň goşgularyň täze sikli/döwri başlanýar. Bu pikirler real ýagdaýlardan dörän duýgularyň ýüze çykmasydyr. Köne orta asyrçylyk taglymatlar, allahy ideýalar şeýdip ilkinji gezek hakykatyň zarbyny görýär. Adam aňy real hakykatyň önümi bolan pikirleri işläp başlaýar. Şahyryň dini taglymatlara näumyt, belki ähtibarsyz garamagy we onuň real adamlara bil baglamagy ol edebi bölekde iňňän sada, belki ýöntemje berilendigine garamazdan, olar köp wagtky çuňňur analizleriň ýüze çykması hökmünde gyzyklydyr. Bu bölekler, hut şonuň üçin bolsa gerek, soňkurak mahallarda ýüze çykyp ugrapdyr. Şol sebäpli ol hili edebi bölekler bize gelip ýeten golýazma diwanyň ahyrlarynda peýda bolup ugraýar. Eger golýazma diwanyň yzky bölegi tapylsady, onda bu hili real pikirlenmäniň elementleriniň artandygyny, ol megerem, has äşgär ederdi.

Ýagşymämet öz ýazgylaryny türme durmuşynyň sene ýazgysyna öwürükdir. Ol ýerde biz onuň ömrüne degişli materiallaryň uly toparyny görýäris. Hatda ol goşgular Ýagşymämediň haýsy şäheriň

üsti bilen ötüp gidendigini, marşrutyny, haýsy ýerde näçe wagtlap saklanandygyny, haýsy ýerde nähili zorluklar görendigini kä ýaýbaň, käte detallarda ýatlap geçýär. ýöne ol goşgular howsalaly we gazaply ýaşaýyşda ýazylandygy üçin bölek-büçeğräk forma alypdyr: käbiri ýaňy başlanýan, käbiriniň esasy bölekleri, käbiriniň bolsa netijeleri teswirlenene meňzeýär. Hatda ol aýratyn duýgularyna özbaşdak bölekler berip oňupdyr.

*Sadylla bolup - oturdym,
Gaýgydan janym gutardym,
Çeşmi röwşen bolsun ilim.
Ýatmany, daňlar atyrdym.*

Bu bent bir gijäniň hasratynyň we ruhy azabynyň çeper formada ýüze çykaryljak bolunmasydyr. Bular heniz timarlanyň ýetişilmedik, ýöne real duýga esaslanylan sungat eseriniň eskizini/ *قطعه لر* (bölek şygyrlar) *فطرحة* (bölek şygyrlar) onda örän köp uçraýar.

Diwanyň soňky sahypalaryndap Ýagşymämediň tussag edilmeginde Eýran häkimleriniň eliniň bardygy gös-göni äşgär bolýar. Ýagşymämedi satyn almak üçin şazada Hemzäniň 10 müň tümen bilen ýörite gelendigini görkezip, özüniň Eýranyň Enzeli, Sary ýaly port şäherine eltilendigini, soňra Lenkarana, Bakuwa baryp, karantinde aç we hor bolup ýatandygyny; gapysynyň gije hem gündiz garawully bolapdygyny beýan edipdir. Ol şu diwanynyň ahyragynda:

*Ýagsymämet diýer bir ajyz bende,
Orus ülkesinde galdym zyndanda,
Günbe-günden derdim artar zyýada,
Waryssyz³¹ galar boldum, neýläýin —*

diýip, patyşa türmesinde ymykly galmaly bolandygyny aňladýar.

Ýagsymämet köp synansyklar etse-de, ir-u-giç, asyl hiç wagt türmeden çykajakdygyna göz ýetiripdir. Şu sebäpli soňa baka şahyryň goşgularynda göwnüçökgünlilik, terkidünýalik ýaly ähenler peýda bolup ugrapdyr. Hatda ol «gara bagrynyň gan bolandygyny» nygtaý, durmuş bilen, ýaşayyş bilen, garyndaşlary, ili-halky bilen, deň-duşlary bilen, garry enesi we beýlekileri bilen hoşlaşyp başlaýar, olara «razy boluň» diýip ýüz tutýar. Bir ýerde bolsa ilat üçin, halk üçin tussaglyga giriftar bolandygyny ýañzydýar. Emma şahyr bu pikiri faktlarda beýan edip ýetişmändir ýa-da şeýle bölekler diwanyň yzky böleklerine düşüp gidipdir.

Elbetde, Ýagsymämediň diwanynda döwrüne we şertlere laýyklykda nädogry pikirleri ündeýän şygry böleklerini hem görmek bolýar. Ol patyşa Russiýasyndaky şalyk düzgünini, Eýran döwletiniň syýasat babatdaky pirimlerini tankyt edýärkä mamlady. Ýöne ol möwritini geçiren we çüýrän şol düzgünleri tankyt edýärkä rus halkynyň we pars zähmetkeşleriniň üstünden dökülýän

pursatlarynda şahyryň pozisiýasy nädogrudyr. Bu bolsa, megerem, şahyryň şahsy gazabynyň täsirinden emele gelen duýgulardyr, ýagny gaharyň we gazabyň adamynyň akyl we pähimini basmarlamagynyň netijesidir. Dogrudan-da, siňe seretseň, şahyr patyşa düzgüni hem samoderžawiýe sistemasy bilen azatlyga ymtylýan we göreşýän Russiýanyň we çydamly rus halkynyň arasynda tapawudy, uçurymy ol entek öz çuňlugynda synlap bilmändir, oňa akyl ýetirip bilmändir. Ol hatda hakykat we adalat hakdaky pikirlere hem ýüzleý çemeleşipdir. Ol, elbedte, diňe öz halas edilmesi, öz azatlygy hakda pikirler ýöredip oňman, eýsem halkyň bagtly ýaşayşy, erkipligi hakda hem oýlanypdyr. Emma ol şu hili durmuşy gazanmagyň metodyny we mümkinçiliklerini görüp bilmändir. Ol başga hili bolaýyp hem bilmejekdi. Ýagşymämet sowatly, belki alymlara uýan adam bolandygyna garamazdan, XIX asyryň birinji ýarymyndaky şertlerde Russiýanyň patyşalyk düzgüniniň we Eýranyň monarhistik ýaşayşynyň çüýrük esasyny ylmy taýdan degşirip we düşüniş bilmejekdi. Ony Ýagşymämet däl, eýsem gündogar halklarynyň göreşiji nesilleriniň uly tapgyry hem görüp bilmändi. Hatda azatlygy gazanmak ýaly rewolýusion ideýa ýeten demokrat pähimdarlar hem halkyň we ýurduň azatlygyny nähili ýol bilen gazanyp biljekdiklerine entek gutarnykly düşünmändirler.

Şu barada şeýle bir fakty ýatlamak gyzyklydyr. I. N. Atabekýan 1894-nji ýylda hut şol problema boýunça F. Engelse hat arkaly ýüz

tutupdyr we Ermenistanyň haçan we nähili bolanda rus we Eýram häkmetiniň zulumyndan azat bolup biljekdigini sorapdyr. Şondan soň F. Engels 1894-nji ýulyň 23-nji noýabrynda I. N. Atabekýana ýazan hatynda Ermenistanyň Rus patyşasynyň zulumyndan azat bolup biljek wagtyny we şertlerini nygtaýyşy ýazypdyr: *«Но если говорить откровенно, мое личное мнение таково, что освобождение Армении от русских станет возможным лишь в тот день, когда русский царизм будет свергнут»*³² (K. Marks, F. Engels i rewolýusionnaýa Rossiýa. M., 1967, 712 sah.). F. Engelsiň bu pähiminiň hakykatdygyny Beýik Oktýabr sosialistik rewolýusiýasy subut etdi.

Şeýle synlamadan soň, Ýagşymämet ýaly bir şahsyň köp ýyllaryň dowamynda sowuk türmelerde ýalňyzlykda oturýarka pessimistik oýlara batyp galmagy we käbir yrga, belki, nämakul pikirleri aýdan bolmagy kadadan çykma ýagdaý däldir, iň bir ähmiýetli zat bolsa, şol hili yrga ýa-da nämakul pikirler onuň tutuş garaýşyny kesgitlemän, belki onda möwsümleýin bolup geçen hallardyr. Bu bolsa aýratyn nazara alynmalydyr.

Sungat pikiri we ideýany hut obrazly formalarda ýüze çykarýandygy we adama çeper estetik täsir berip bilýändigini üçin sungatdyr. Ýagşymämediň türmedäki edebitaryhy we şahyrana ýazgylary onuň ýaşan zamanasyny däl, belki döwürüň

³² “Meniň şahsy pikrimçe, haçan-da Orsýetde patyşalyk düzgüni ýkylanda, Ermenler azatlygyna gowşup biler.”

gatnaşyklaryny dile getirýer. Ol, ine, hut şu tarapy bilen hem guraksy arhiw dokumentleriniň uly harmanyndan has güýçli täsir döredip bilýär. Onuň çuň duýgy bilen hyruç edip ýazan «Tabşyrdym», «Neýläýin», «Şundan azat etgil meni» ýaly şygrylary, tutuşlygyna alnanda, tüýs sungat eserleri bolup galýarlar. Olaryň ähmiýeti, olar şahyryň real-taryhy başdan geçirmeleriniň çeper ýüze çykması bolup durýanlygyndadyr. Şahyryň patyşaçylyk düzgünlere garşy gazabynyň we protestiniň edebiýatda peýda bolması Türkmen edebiýatynyň taryhynda progressiw ýagdaýdyr we bu hili hadysa bizde megerem köp bolmandy. Biz şol goşgulara klassyky poeziýamyzdaky ýaly belent intonasiýany, şahyranalygy hem görýäris, ýöne onuň biziň edebiýatymyza täze getiren zady taryhy anyklykdyr, janly adamdyr we real duýgulardyr. Bu bolsa 19-njy asyr şygyr sungatymyz üçin köp zatdyr.

Şeýle bolaň soň her hili ýetmezçiliklerine we kemçiliklerine garamazdan, bu goşgular Türkmenleriň taryhyny öwrenmekde gymmatly çeşme bolup biler. Diwan başdan-aýaga aýraçylygyň derdine, watany, azat durmuşy küýsemegiň ýiti duýgusyna ýugrulan eserdir. Bu taryhy çeşmede onlarça real-taryhy adamlaryň atlary getirilýär, köp anyk wakalaryň beýany berilýär, Türkmenleriň Russiýa, Eýran bilen gatnaşyklarynyň faktlary yzarlanýar, halkyň şol zamanlardaky jemgyýetçilik-syýasy pikiri beýan edilýär. Bu edebi hem taryhy çeşmäniň gymmatly taraplary hem şondadyr.

Ýagsymämediň goşgularyndan bölekler

...Apardylar meni ýat ülkä, daşa,
Takdyra ýazylan owalda başa,
Heserdeş **Kakajan** — ýigitler başy,
Ynanyp öz ornum saňa tabsyrdym.

Şu garyp ýerlerde köp çekdim derdi,
Pikir edip, oýlanyp maslahat gurdy,
Jan **Töre** hem **Halym** ýigitler merdi,
Unutma, täsibim saňa tabsyrdym.

Sözlegende maslahatyň ozaly,
Köp diýdim, ýoruldym bikär gezeli,
Nazar, Satlyk — ýigitleriň gözeli,
Muwafyk ilatym saňa tabsyrdym.

Geçirdim göwnümden munça hyýalym,
Ýaýnap galdy meniň ähli-aýalym³³,
Jana mährem **Nazar**, şol **Guly** hanym,
Öwladym, külpetim size tabsyrdym.

Ýekelikden çekdim köp gussa derdi,
Janymyň aramy şol nöker **Durdy**,

³³ Ähli-aýalym — maşgalam, çagalarym manysynda.

Ýatdan ýakyn bolan şol **Allaberdî**,
Ussalyk işimni size tabşyrdym.

Şu dertden gutarsa eýa biribar,
Allahym afu³⁴ etse şol perwerdigär,
Külpete wareste sen-sen **Allaýar**,
Külpetim, jigerim saňa tabşyrdym.

Howpumyz kân haýýatlary
Aýtsam kändir atlary,
Esenguly ýigitleri,
Talaş ediň bu ýurt üçin!

Haýrana galyp durduňyz,
Bolan işleri gördüňiz,
Bu sapar meni berdiňiz,
El göteriň, özbaş bolmaň!

Iliň ýagsýylarny görüň,
Pikir edip, maslahat guruň,
Men barynça aram boluň,
Bizar bolmaň siz ýurtdan!

Owal janyňyz berdiňiz,
Haýrana galyp durduňyz,

Ujundan birin gördüňiz,
Puçdur bularyň ahryr!

Ýagşysy-ýamany haýsylar,
Bu ýurdy bozan a:sylar,
Tekepbiri kân sopular,
Yhlas ediň siz ýurt üçin!

Sopularyň päli ozupdyr (azypdyr?),
Ýamandan ülke dolupdyr,
Ahyrzamana gelipdir,
Yhlas ediň ol ýurt üçin!

* * *

Güýçlüdir azarym, her günde hasta,
Tükenmez derdim kân, boldum höweste,
Hemsaýa hamrakdyr şol **Esen usta**,
Unutma, ýat eýle her günde meni.

Ah, bolarmyka ahyr watana barmak!
Gardaş, dogan, dost-ýar ýüzüni görmek,
Haýp gitdi ýene şol **Hally çarmak?**
Şu günlerde maňa şol gerek boldy.

Raýymny gaýtarman, sözüm bitirgen,
Şah-şazadaga arzym ýetirgen,
Patyşa, wezirden halat getirgen,

Ah, şu günlerde maňa şol gerek boldy.

Maksada ýetişip, şol şehid öldi,
Aryny almadym, boýnumda galdy,
Bilgeşli getirip, kast bilen boldy,
Namysy boýnumda galdy nepläýin.

Maksadym köňlümde, dilimde häzir,
Ruhum rowan bolup, ülkede gezer,
Dogan daýym meniň şol **Amannazar**,
Hosdarym, zarymny saňa tabşyrdym.

Ýetişmez bu ýerden dadym-u sabrym,
Tükenmez möhletim, şol köňlüm ahym,
Gapyl galan meniň şol **Baba daýym**,
Janlarym jigerim size tabşyrdym.

Nähak ýerden gitdi bu şirin janym,
Gapyllykdan bilmän diri aýryldym,
Yhlasly **Ybraýym**, hamrak doganym,
Gaýrat et, hiç kimge mätäç bolmagyn.

Goýup ülke ýat ýerlerde galanym,
Ejizläpdir köňlüm hem janym, dilim,
Ataş bilen **Şyhy**, dogan ýegenim,
Köp zarlar şu köňlüm sizi görmäge.

Owal başdan ýaşlygyndan saklanym,
Hally, Salyh, iki körpe doganym,
Şükür han, serhoşluk, sahypkär begim,
Gaýrat ediň, hiç wagt gamgyn bolmagaý.

Ah, şu garyp ýerlerde meniň dilegim,
Galkynyp, guwanyp gezen doganym,
Röwşenim, çyragym, şirim, peleňim,
Geldimämmet gardaş, gamgyn bolmagyn.

Ah, munça wagtlap zyndanda ýatdym,
Muňalyp, ylmyňdan köp umyt etdim,
Janymyň tarasy, şol **molla Satlyk**,
Meniň üçin köp ýalbagyn hudaga.

Hiç tükenmez meniň (bu) günüm, ertäm,
Birýan bolup, sorap şol ýaka ýyrtan,
Görogly batyrym, şol **Berdi kürte**,
Şu hasta janyma tara istärin.

Hiç gadrymny bilmez özge ilatlar.
Hatyram saklagan, şol eziz kürtler,
Röwşenim, dideler galdy zürýatlar,
Şolar üçin mähribanlyk kylgaý siz!

Dost bilen duşmanym boldular aýan,

Kimdir meniň hatyramny saklaýan,
Hormatga mynasyp, şol **Ilgeldi han**,
Unutma, her zaman ýat eýle meni!

Girä düşdüm rejep aýy,
Aýryldym ilden judaýy,
Deňim-duşum, aga-ini,
Gäh-gäh ýat eýläňiz meni.

Peterburga gönderdiler habarym,
Eşidip aglasyn gardaş doganym,
Esen aga diýen hamrak ýegenim,
Sen aglagyl meniň üçin «waý» diýip.

Ýagşy adym ýaman diýip aýtdylar,
Gapyllykda nähak ýerden tutdular.
On iki aýga wadamyzy (eltdiler),
Eşidip aglaňyz, naçar doganlar.

Peterburg diýgeni bir uzak ýoldur,
Tiz geler diýgeni tamamy a:ldyr,
Ahyrky wadamyz on iki aýdyr,
Ondan soňra çäk giriban boluňlar.

Her aýym bir ýyldyr, bir günüm aýdyr,
Niçiksi menzildir, niçiksi jaýdyr,

Kyblagähim munda köp nämydardyr³⁵,
Şonuň üçin istihanyň kül boldy.

Tiflisge kagyz ýetirdim
Gaýgu-gussada ýatyrdym,
Intizar bolup oturdym,
Gelse hoşnud bolarmykam?

Geliban ýolun garadym,
Her günde sorap aradym
Pikr edip, aglap-eňredim,
Gelse hoşnud bolarmykam?

Bardy, kagyz, okyp gördi,
Şahadatsyz ýalغان bildi,
Pikr etdi, durdy, oýlandy,
Gelse hoşnud bolarmykam?

Murahas³⁶ jogabyn eştsem,
Ah, gidenden salam göndersem,
Gardaşlarym hoşnud etsem,
Ah, şol gün maňa bolarmykam?

Duşmanlar bardy buşlady,

³⁵ Atasynynyň ybjalyksyzdygyny aýdýar.

Ýygylly maslahat kyldy,
On müň tümen pul ýollady,
Bizni satyn almak üçin.

Eşidip şadyman bolduňyz,
Göýä eliňizde bildiňiz,
On müň tümenge aldyňyz,
Çeşmi röwşen bolsun ilim.

Köp pikir maslahat kyldy,
Hemze han boýnuna aldy,
Hökman orus berdi bildi,
Garry duşmandan dost bolmaz³⁷.

Özge bar işin bitirdi,
Bermedi kowdy gaýtardy,
On müň tümen pul getirdi,
Bizni satyn almak üçin.

Gaýraty ýok, namys-ary,
Geldi tamam deň-duşlary,
Dogan-gardaşymnyň biri,
Gapyllykda satdy meni.

³⁷ Bu ýerde «garry duşman» hökmünde Muhammet şa göz öňünde tutulýar.

Ejizläp köñlüm bozuldy,
Il-günden elim üzüldi,
Şu gün arzamyz ýazyldy,
Ýetişdi **Tähran** şährine.

Eşidip şadyman bolduňyz,
Göyä eliňizde bildiňiz,
Habarnama gönderdiňiz,
Külli Eýrana, Turana.

Jigerim ýandy, alyşdy,
Habarym äleme düşdi,
Gardaşlarym zar eňreşdi,
Gara geýip, gan aglaňyz.

**Otuz ýyl gullugymyz ýitdi,
Muhammet şa diýenin etdi,
Bizni şu gün aldap tutdy,
Razy boluň deňim-duşum.**

Ülkämden aýrylyp, eşret kylmadym,
Şat bolup, begenip, bir gün gülmedim,
Niçe günden bári il-gün görmedim,
Rugsat ýokdur, gidebilmen, neýläýin.

Men tutuldym owazama, adyma,

Ýanar boldum nãhak işiň oduna,
Her çend kowum-gardaş düşer ýadyma,
Akar gözlerimniň ýaşy, neýläýin.

Ejizläpdir köňlüm, kagyzdan ýuka,
Sygyndym allaga, ýalbardym haka,
Maňa jebir edeniň hak öýün ýyka,
Alym köňlüm, ýandy janym, neýläýin.

Meniň şundan gitmekligim gümana,
Şalary men getirdim-le amana,
Şol sebäpli galdym niye zamana
Şonda jaýym boş galdy (-la), neýläýin.

Bile bilmän, neýläýin, bir derde duçar bolmuşam,
Aýralyk derdin çekip köp munça bimar bolmuşam,
Her ne etseň eý hudaýa, şunçarazy bolmuşam,
Ýaradan alla diýem, şundan azat etgil meni.

Arzymny tamam edip, aýtmaga sözüm galmady,
Habarmyzny gönderip, kyrk günde jogap gelmedi,
Ýüzün Babaly görsün, iýmäge çörek bermedi,
Ýaradan alla diýem, şundan azat etgil meni.

Derdimni yzhar edip, men kimge diýem, eňreýim,
Çäresin tapmaý durup, men kyblagähim gönderem,

Gözi görmeý, gide bilmez, indi kimge ýüz edem,
Ýaradan alla diýem, şundan azat etgil meni.

Men garyp köp ýalbaryp, şu ýerde çagyrdym hakym³⁸,
Bir garaňky öý içinde tussag oturdym hakym,
Agyrym kändir, günähim ber hudada, alla hakym,
Ýaradan alla diýem, şundan azat etgil meni.

Men syrym her kimge hiç ýerde diýip aýtmas idim,
Sözümni äşgär edip, halk arasynda diýmes idim,
Munça kân şumluk görüp, hiç ýerde haýyr³⁹ görmedim,
Ýaradan alla diýem, şundan azat etgil meni.

Ýaradan alla, meniň şul mezajymga ber rawaç,
Kimselerni gam içinde, kimselerni etdi şat,
Niçe ýyllap hyzmat eýläp, ahyry etdi hyraç,
Ýaradan alla diýem, şundan azat etgil meni.

Çäresiz ýalňyz oturdym, şunça kân gussa çekip,
Beýigine arz edip, gähi günde daşgar çykyp.
Bu işe haýran galyp, men bu şirin jandan geçip,
Ýaradan alla diýem, şundan azat etgil meni.

Bile bilmen neýläýin, aklymyz nadan bolup,
Takdyrym dahyl bolupdyr, kysmatym munda gelip,

³⁸ حكيم=الله ديبمك
³⁹ عيار=جوانمرد

Gijeler kuran okyp, munça hudaga dad edip,
Ýaradan alla diýem, şundan azat etgil meni.

Ýaradan alla meniň bir dem kararym galmady,
Şunça kân arza berip, hiç bir jogabym gelmedi.
Öwliýäler çagyryp, barça diýenim bolmady.
Ýaradan alla diýem, şundan azat etgil meni.

Munça kân habar alyp, ahyr sözüمنى aňladym,
Biwepa dünýämişin, hiç bir mazasyn görmedim,
Gijeler kuran okyp, tagat kylyp, köp agladym,
Ýaradan alla diýem, şundan azat etgil meni.

Eý köňül kyldym günä, hergiz şadyman olmaryň,
Haýp, ol emriň edip, zerre girýan olmaryň,
Bu ýalançy dünýede baş günden artyk durmadyň,
Ýaradan alla diýem, şundan azat etgil meni.

Aldaýyp getirip, zyndana saldy,
Tagsyrymyz nedir hiç bilinmedi,
Ah, şol sebäpli kábäm zyndanda öldi,
Ölüşi dert boldy maňa, neýläýin.

Niçe wagt bu ýerde nähakdan galdym,
Alty aýlap munda saralyp-soldum,
Nesibäm birigip, men şu gün geldim

Dini yslam, ähli sünni begeniň (?)

Niçe gün ýanymda soldatly gezdim,
Başymdan geçenin tamamyn ýazdym,
Pikr edip, pähm eýläp, niçe söz diýdim
Ulug ilim, kowum-gardaş begeniň.

Ýegşenbe gün arza ýazyp bermeli,
Duşenbe gün serdaryny görmeli.
Ondan soňra rugsat alyp gezmeli,
Obadaşym, hemsáýalary görmeli.

Soldatlar garşymy alyp durdular,
Begzadalar tamam gelip gördüler,
Ahyrynda tagsyrly men etdiler,
Maňa tabyg nökerlerim begeniň.

Kysmat boldy, ýaman ýerlarni gördüm,
Bir arzy etmäge baş tümen berdim,
ýitirdim ýolumny, her ýana urdum,
Deňim-duşum, syrdaşlarym, begeniň.

Jem bolup, oturyp maslahat gursam,
Köňül maksadymnyň baryny diýsem,
Ahyrynda tagsyrly men etdiler,
Ne peýda, gözleşdim, gelmediň ogul.

Niçe wagtlap gelir ýoluň gözledim,
Üç aýlaýyp seni diýip zarladym,
Wesýetim tutsaň, men razy boldum,
Bir-biriňden hergiz juda bolmaňyz.

Wesýetim meniň ýerde galmasyn,
Şaýy-sünni duşmanlaryň gülmesin;
Araňyzda şeytan pygly gezmesin,
Bir-biriňiz gadryn ýagşy bilgeýsiz.

Şular üçin dynman kuran okadym,
Gaýgysyndan, gussasyndan kakadym,
Sabyr eýledim, razy boldum, bekidim,
Paýlaşyň derdimni, yzhar eýläýin.

Aglaýa-aglaýa gözi kör boldy,
Uly ili görmedim diýp zar boldy,
Şolaryň süňkleri Tiflisme galdy,
Götorebilmedim, yzhar eýläýin.

Ahyrat yzasyn men şunda çekdim,
Gardaşym geler diýp, köp ýola bakdym,
Şular üçin elli tümen harç etdim,
Götere bilmedim, yzhar eýläýin.

Aýtmaga wesýet barsyny diýdi,
Oglum Hydyr diýip, zaryn eňredi;

Üç aýlaýyp, geler diýip gözledi,
Närazylyk etdi, yzhar eýläýin.

Ýazylmyş, takdyrmyş, topragy geldi,
Oglum gelmez diýgen tamasy ýokdy,
Köp ýalbaryp, ahyr razy gitdi,
Kötälik⁴⁰ eýlediň, gelmediň gardaş.

Köňül maksadymnyň barsyny diýdi,
Gerdişiň, elinden jigerim ýandy.

.....⁴¹

Menden aýry tamam baryň bilip siz,
Oturyp maslahat, bina gurup siz,
Meniň kysmatymga hoşhal bolup siz,
Gapylykdan tora düşdi, neýläýin.

Kysmatym, takdyrga tagajjyp⁴² galdym,
Gardaşym çagyryp, köp tama kyldym,
Sebäbin eşidip, soraýyp bildim,
Habardaram, şuňa galdym, neýläýin.

Dilini bir edip, özi aldatdy,
Soňra puşman edip, jigerim ýandy,

⁴¹ Beýleki iki setiri golýazmada ýok.

Habar ýokdur, gardaş bildi, bilmedi,
Puşman etsem gaýdyp gelmez, neýläýin.

Umydym alladan, ýaradan hakdan,
Naçarym **Suýşe** jan tamahym köpden
Senden aýry kişiden tamahym ýokdan,
Sen hem meni unutdyň-da, neýläýin.

Köp muşakgat gördi bu gara başym,
Aýyrdym kábämi, hemra ýoldaşym,
Jigerim Süýşe jan, eziz ýoldaşym⁴³,
Unutmaz, ýat eýlär her günde meni.

Gönderdim ruhumny peri geldi aý (?)
Zyndanyň içinde (bagrym?) dagladym,
Anna_esen serdarym nahak howlukdy
Talwas etsem gide bilmen, neýläýin.

Kábäm gitdi, myradyna ýetmedi,
Wesýetiniň hiç birini diýmedi,
Paýlaşyp derdýmni, hiç kim datmady,
Ýeke özüm söndüm, imdi neýläýin.

Ah, gördüгим diýsem kändir garyndaşym,
Munça kân şumlugy gördi-le başym,

⁴³«Süýşejan ýalňyzym, şol naçar uýam» diýen warianty hem bar.

Köp jepa eýledi şol kyblagähim,
Şol sebepli gara bagrym gan boldy.

Beýle gitmeklikden gelmek gümana,
Hiç barmydyr menden habar nyşana,
Ýaman günler her gün ahyrzamana,
Doga eýläň deňim-duşum, ýigitler.

Ýaradan ýar bolup, medetkär bolsaň,
Şu ýaman günlerden sen alyp berseň,
Kowum-gardaş, oganlarymny görsem,
Doga eýläň maňa öz külpetlerim.

Bu ýerlerden niçeleri aşandyr,
Aýralyk derdinden ýanyp bişendir,
Özüمنى ýitirip, aklym çaşandyr,
Doga eýläň maňa hemsáýalarym.

Men neýläýin aýra düşdüm ilimden,
Aýralygy aýy gördüm ölümden,
Men galmyşam şu belaga dilimden,
Şu sebäpli gelip düşdüm zyndana.

Dada geldim şu gerdişiň elinden,
Ilat üçin gire düşdüm dilimden,
Habar beriň bizge kábäm enemden,
Razy bolsun deňim-duşum, ýigitler.

Alajym galmady, bara bilmedim,
Halyň-ahwalyňny sora bilmedim,
Ahyrynda ýüzüň göre bilmedim,
Razy bolgul kábäm jan enem menden.

Eý ýaranlar musulman,
Gelen döwran geçdi bizden,
Ýüwrüp gelip ham hyýaly
Ykbalymyz gaçdy bizden.

Bihuşlykdan boldum däli,
Gaçdy-la bagtym ykbaly,
Ah, harap bolan **Esenguly**,
Gapyllykda gire saldy.

Aklym haýran bolup çaşdym,
Ýaman günlere sataşdym,
Bir tükenmez derde duşdum,
Gitdim ýanyp bişe-bişe.

Aklym haýran, boldum däli,
Gitdi-le köňlüm hyýaly,
Galdy Esenguly ili;
Gitdim zarlaýa-zarlaýa.

Owaldan aklym ýetmedi,

Könlüm diýenim etmedi,
Köp gardaş, biri gitmedi,
Gitdim zarlaýa-zarlaýa.

Ah, kimi görsem şoňa habarym bersem,
Her ýeten baýa:rga telmuryň dursam,
Ne peýda, düýşüni şol günde gördüm,
Ýora bilmän, gelip düşdüm zyndana.

Her saba, her günde külpetim zarlap,
Paýlaşyň derdimni dostlarym kepläp,
Her baran kimseden meni soraglap,
Ahwalymny ýazyp, sizge gönderem.

Özüm birle maksat berjaý bolmady,
Köp arz etdim, töwellamy almady,
Salamnama eşidiban gelmedi,
Razy boluň uly ilim, gardaşlar.

Men razy men sizden başdan-aýaga,
Ulug-kıçık, ýagşy-ýaman baryña,
Dost-duşmany aýyrmany dynmaga (?)
Razy boluň, eý gamhorum, ýigitler.

Ýaman kaýsy, ýagşy parhyn bilmezler,
Jem bolup, maslahat gurup gelmezler,

Men ölemde ýerim sizge bermezler,
Hebes eýläp, gelmediňiz, gardaşlar.

Otuz ýyl döwran sürdiňiz,
Il begi bolup geldiňiz,
Deň-duşdan gaýra galdyňyz,
Pelek sizge zor eýledi.

Ýamany-ýagsyny aýmaýan,
Kimse derýany soraýan,
Söýünhan elden direýän,
Hanzadyňyz elden gitdi.

Dini yslamy direýän;
Bilbiller kibi saýraýan,
Köp uzak ýoluň garaýan,
Zer halkaňyz elden gitdi.

Çagyrdym bärlik gelmediň,
Kaýda galanym bilmedim,
Zamana kimin bolmadyň,
Kowum-gardaş sizge diýem.

Özi ygtybarly bir şirin dilli,
Il içinde maglum, şerigat ýolly,
Öldürgen kim, ölgen ýerleri belli,

Hergiz unutmaz men, alur men şuny.

Menden gaýry ýokdur şunuň syrdaşy,
Namysyn ýuwutdy kowum-gardaşy,
Barypdyr nadana şonuň ýoldaşy (?)
Awysy janymda galdy neýläýin.

Eý ýaranlar, musulmanlar,
Oslanmadyk işler boldy,
Niçe wagt zyndanda galyp,
Möhletimiz ýakyn geldi.

Az galypdyr, açylar gizlenen syrlar,
Ýalandan güwälik berendir şalar;
Öwladym Söýünhan, janym ýigitler,
Sizden bir delalat göre bilmedim.

Ah, getirip tussaga saldylar,
Ýarag-esbabym aldylar,
Tamam halk haýran galdylar,
Halym şu gün boldy weýran.

Bijaý ýerde mydar bolmaz,
Jan kábäm gözleri görmez,
Kaý ýere barur? Ýolun bilmez,

Istihanym ýandy şu gün.

Owazym eşdildi daşdan,
Maňa kysmat ozal başdan,
Gözden akan ganly ýaşdan,
Ýandy ýüregim, neýläýin.

Pikir edip, oýlanyp, her ýana bakdym,
Ýazylan takdyrmyş, neýläýin, çekdim,
Daň atynça okyp; kyblaga bakdym,
Şu sebäpden rehm eýledi, hudaýym.

Ýedi günläp açlygyndan kakydym,
Gije-gündiz dynman kuran okydym,
Sabr eýlediň, razy boldum, bekidim,
Şonuň üçin afu eýledi, hudaýym.

Gije-gündiz gapyda garawul durdy,
Bir aýda, kyrk günde başymyzy syrды,
Hörek diýip gara çöregni berdi,
Men ýanmyşam takdyrymga, halymga.

Aýtsam meniň görgenim kändir,
Aýtmasam janymda armanym çohdur,
Sygyndym allaga, takdyrym hakdyr,
Men ýanmyşam bolmuşymga, halymga.

Birugsat hiç ýere gitmäge bolmaz,
Barandan soň gullar gapyda goýmaz,
Bir günläp otursaň habaryň almaz;
Haýran galdym takdyrymga, özümge.

Sünni görüp, hiç kim ýanymga gelmez,
Çäresiz bendäniň namysy bolmaz,
Rehm edip, bir kimse habaryň almaz,
Men ýanmyşam nähak ýerden ýalgana.

Nahakdan ýalgana janlarym agryr,
Bermedi kazymyz, möhrüni gaýgyr,
Oglan-uşak tamam allany çagyr,
Ah, peýdasyz, görmän gitmeli boldum.

Ýat etdim allany, pirim Pähliwan,
Aldady, çagyrdy, tutdy-da asan,
Ça: wym düşdi meniň Erze-Rumstan,
Ýazylgan takdyrga giriftar boldum.

Üç ýatyp, dört günde Enzile geldim,
Şazadasy eşdip, köp hoşal boldum,
Arz etdi, diledi, mat boldy galdy,
Şol gün umyt etdim giriftar jandan.

Şazadasyn munda gördüm ber-hakykat dälleri,
Ýagşy-ýaman aksakalyn jem edip bendeleri,
Külli Eýran bary duşman gördi, bildi, aňlady,
Şunda gören habarymny sizge aýan eýläýin.

Lenkeran, Saryga bardym,
Nähak ýerden bibat boldum,
Ulug ilimden aýryldym,
Arz ile geldim, watanym.

Ondan soň Badkuga gitdim,
Göýä maksadymga ýetdim,
Bir aý karantýnde ýatdym⁴⁴
Şirin janym köýe-köýe.

Gapyl bolup, geldim özüm;
Bilmedim diýejek sözüň,
Ýañlydym, ýadaşdym, ýazdym,
Ne peýda, sözüň tapmadym.

Tükenmez saýýadga duşdum,
Men gitdim uzak, azaşdym,
Oglanlarym tamam ýaşdyr,
Habardar boluň halyndan.

⁴⁴ Arhiw dokumentlerinde alty aý karaytinde ýataidygy görkezilýär.

Meni görmege gelmedi,
Tussag ýatyr diýp bilmedi,
Ýetişip aryn almady,
Haýp, arman galdyň ogul...

Owaldan ýüregi birdir,
Dogan daýylary bardyr,
Gaýratly, namysly ärdir,
Meger çäre kyla bilse.

Bir jan tendir aýryp bolmaz,
Gözi görse dura bilmez,
Olardan malyn gaýgyrmaz,
Meger çäre kyla bilse.

Mollalar ýygdyryp, medrese gurdum,
Gamgyn köňlün, hasta halyn soradym,
Ýetimlerge haýyr-yhsan kylardym,
Peýdasyny görmeý gitmeli boldum.

Pelek aýra salyp meni watandan,
Köp duşman eýledim öňli ötenden,
Çoh azara galdym gäwür tutandan,
Kysmatyma şu gün men razy boldum.

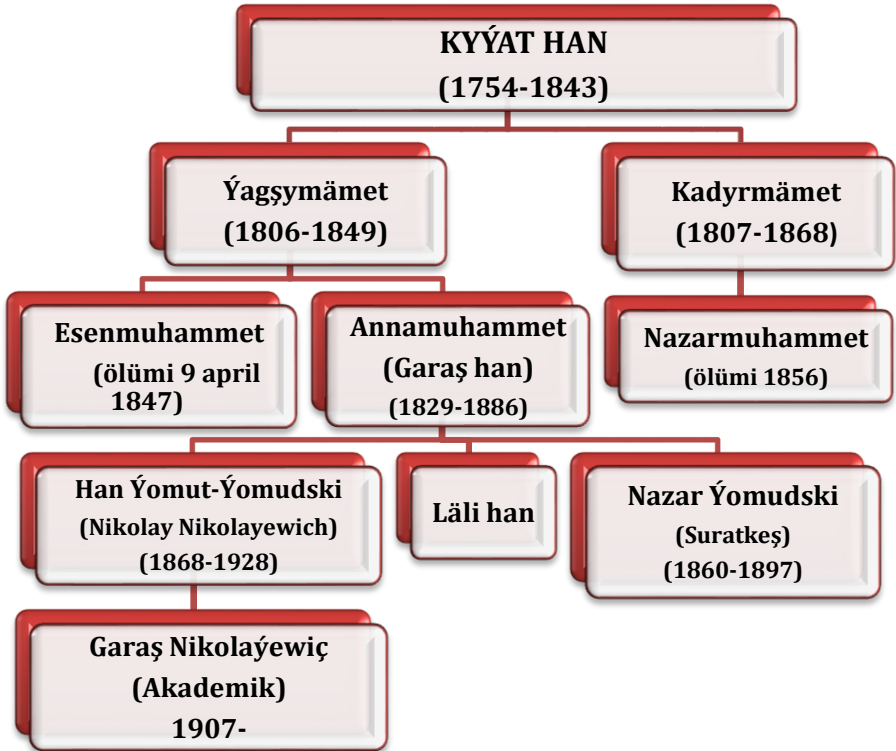
Men neýläýin, meni saldy bir efgan

Niçe ýyl, niçe aý geçdi aradan,
Bizni halk eleýip, özi ýaradan,
Sygynmyşam, bir allaga tabşyrdym.

Ozal başdan akyl-huşum aldyrdym,
Tanymaý dosty(mny), duşman güldürdim
At göterdim, hebes özü bildirdim,
Awazam a: jyz edip, düşdüm zyndana.

Bir allahym maňa medetker bolsaň,
Şu ýaman günlerde dolanyp barsam,
Oglan-uşak, gardaşlarymny görsem,
Şunda känrazy men ýaradan senden.

KYÝAT HANYŇ ŞEJERESI

Kyýat hanyň, ýüzüne atyň suraty çekilen ýörite möheri bolupdyr.

Häzir Türkmenştranyň Kümüşdepe, Bender_türkmen we Kümmet_kabus Şäherlerinde Kyýat hanýň nebireleri **Gyýady** famili bilen ýaşayarlar. Olardan käbirleri Eýrande milli-azat ediş hereketlere gatnaşyp, ata- babalarynyň kesbini dowam etdirdiler we etdirip gelýärler.

GOŞMAÇA

(5)

KYÝAT HAN WE ÝAGŞYMÄNEDIŇ DUMUŞY HAKDA PIESSE

HAZARYŇ HANY; KYÝAT HAN WE WE ONUŇ OGULLARY HAKDA

Iki bölümel, sekiz görenüşli piess

Oýna gatnaşýanlar

Kyýat han..... Hazar ýaka Türkmen lideri
Atly han.....Garry galadaky gökleňleriň serdary
Ýagşymämet..... Kyýat hanyň ogly
Kadyr..... Kyýat hanyň ogly
Keýik..... Kyýat hanyň uly aýaly, Ýagşy Mämet bilen Kadyryň ejesi
Tuwak.....Kyýat hanyň kiçi aýaly
Murawýow..... kapitan, kararegähiň ofisseri
Karelin.....ekspedisiýa baştutanlyk eden alym, naturalist
Serdar..... Türkmen serekerdesi
Hatýja..... Ýagşymämediň aýaly
Abdylla.....Mürze
Grasimow.....Astrahada ýaşayan rus täjiri
Meregen han.....Hatýjanyň dädesi, Gürengdäki türkmenleriň hany
Mämet.....Serdaryň ogly
Artyk..... jigir, batyr, söweşjeň
Işan.....Ruhany

Epizodlarda: Güregen han, pırgaly han, Atly han, rus deňiz ofisseri, gözegçi, pürsiýanlar/farslar, jigitler, soldatlar/esgerler, çarwadarlar, doktor.

GIRIŞ

TEBILIS, HARBY KOMANDIRIŇ ÖYI

Murawýow. Ýagşymämet, hany, gel onda hoşlaşaýly. Rus dilini öwrendiň, harby işdenem başyň çykýar, biziň haý-haýly durmuşymyza-da göz ýetirdiňmikän diýýän.

Ýagşymämet. Nikolaý Nikolaýewiç, eden ýagşylyklaryňyz üçin, beren sapaklaryňyz üçin, dostlugyňyz üçin taňry ýalkasyn. Olary men hiç haçan unutmaryn, ömerüm ötiançä siziň öňüňizde borçly bolup galýaryn.

Murawýow. Menem seniň öňünde az beregili dälidirin, hywadan gaýdyp gelýärekäm, türkmenleriň arasynda düsläp geçemde, dädeň ikiñiziň eden ýagşylyklaryňyzy menem ömerüm ötinça ýadymdan çykaremaryn.

Ýagşymämet. Wah, şo günleri diýsene! Ol döwürüň mazasam birbaşgady...

Murawýow. Hawa, Ýagşymämet, şu mahal orsýet agyr günleri başdan geçirýär. **Dekabristleriň** gozgalaňy boguldy, olaryň özleri bolsa heläk boldular. Diýseň kyn günleri başdan geçirýäs.

Ýagşymämet. Ajaýyp adamlar, çyn merdanalar helak boldy, süregün edildi.

Murawýow. Herniçik bolsa-da, biziň niýetimiziň, arassa umyt-arzular -ymyzyň gulçulygyň, padyşalygyň köküne palta urjakdygyna men ynanýan...

Ýagşymämet. Menem şoňa ýüregim bilen ynanýan.

Murawýow. Sagja bol. Indi bolsa iş hakynda gürleşmeli. Dädeň, Kyýat hanyň, Türkmenlere areka durmak üçin Orsýete birikmek hakynda ýazan haty Petrbugda belent mertebeli hökümdarlaryň maslahatynda ser edildi. Emma olar dädeň haýşsyny kanagatlandyremadylar. Onuň öz sebäbi bar. Olar Türkmenleriň belli bir ýolbaşçysy ýok, şondan ötürem, olar bilen özbaşdak döwlet hökmünde iş salyşmagyň gerekem ýok diýipdirler.

Ýagşymämet. Onda biz öz hökümdarymyzy saýlaýançaňk garaşmalymy boljak-da? Eger-de şeýle zat bolmasa nätmeli?

Murawýow. Dädeň numyt bolmasyn. Orsýet hökümeti türkmenleri öz raýatyna almasa-da, Kyýat hana Astrahan täjirleri bilen söwda şertnamasyny baglaşmaga rugsat berdi. Söwda-satyk Türkmenleri gurplandyryp, olara Kyýat hanyň töweregine jebisleşmäge, ony häkim etmäge ýardam eder. maslahatda gelnen netije şeýleräk boldy.

Ýagşymämet. Bu aýdanyňyz dädemiň göwnünden tursa gerek.

Murawýow. Menem şeýle pikirde. Dardan asylan, Sibire süregün edilen ofisserler barada bolsa entek kánbir gürrüň ýaýradybereme. Düşündiňmi?

Ýagşymämet. Düşünemsin-ä düşündim welin, nämden gorkmalymyşyn? Gaýtam men-ä rus patyşasynyň sütmi hakynda, şol sütmi, gulçulygy ýok etmek ugrunda görşýän merdanalar hakynda hemme kişä gürrüň beremelikä diýýän.

Türkmenleri häzir bir ýandan pars şasy, ýene bir ýandanam Hywa hany özüne bakna etmekçi bolýar. Ýöne biz ne olara, ne-de rus patyşasyna bakna bolarys. Ildeşimiz, Türkmeniň beýik şahyry Magtymguly biziň halkymyz hakynda ine şular ýaly hak sözleri aýdypdyr:

*“Türkmenlere baglasa bir ýere bili,
Guradar Gulzomy, derýaýe Nili,
Teke, ýomut, gökleň, ýazyr, alyly,
Bir döwlete gulluk etsek başimiz”.*

Murawýow. Dana sözler.

Ýagşymämet. Hawa, diýseň hak aýdylan... ýöne başga bir zadam bilip goýuň, siziň ýaly dostlar bilen dogan bolup, dost bolup ýaşamaga biz taýýardyrys.

Murawýow. Men seniň şu syýasatdan ýaramaz baş çykarmaýanyňa begenýärim, ýöne sersap bol, sen gyzmarak adam. Bu häsiýetiň bolsa gowulygyň üstünden eltmez, düşündiňmi?

Ýagşymämet. Bu aýdýanyňyza düşündim, ýöne zol-zol sinamdan dartyň durmasalar, sinanyp göreýin.

Murawýow. Synanyp göremeli däl-de, başarjak bolmaly.

Ýagşymämet! dogan! Hany, gel, hoşlaşaýly. (Mäkäm gujaklaşýarlar.)

1-NJI BÖLÜM

1-nji görnüş

ÇELEKEN OBASY.

Kyýat han (pikire batyp otursyna)— Ýagdaýlarymyz-a diýseň agyr. Betrinden betri bar diýleni-dä. Ilerden pürsiýanlar, gaýradan bolsa Hywalylar, bizar-peteňimizi çykardylar, obalarymyzy talap, aýallarymyzy, bala-çagalarymyzy sürüp äkidýärler. Türkmen indi ýorgana girende-de tüpeňini eline alyp ýatýar. Hywalylar köp, pürsiýanlar ondanam kän, türkmen bolsa olardan ýüz esse az. Bar umydymyz rus patyşasy, olam gury söze baý edip gelýär. Eger- de ol bizi öz raýatyna alaýsa, onda ne pürsiýanlar ne-de Hywa bize barmagyny batyryp bilmezdi... ah nädersiň, bir ýandan agzalalyk, bir ýandan sanymyzyň azlygy, üstesine ok-ýaragmyzam ýeterli däl ahryn.... uwf...haçan bu jebirden gutularys, bilmedim-dä...

Atly han (kürsäp girýär.): Aý Kyýat han, aý ýalňyz penakarimiz... başymyza ýene-de bela indi, **gajarlar Garry galaň üstüne döküldi.** ilaty gyrgyna berip, malymyzy talaňa saldy!

Kyýat han. Onda sen nädip başyňy gutardyň?

Atly han. Men ýigitlerimi "Bendesen" iň üsti bilen alyp çykdy. Olaryň Atly ýüzüsi Etrege gitdi, men bolsa han aga, kömek sorap saňa geldim. Kömek ediň. Ýomut garyndaşlarymyz senden rugsatsyz ýagymyzyň garşysyna çykmaýagyny bilýän.

Kyýat han. Siz, gökleňler, duwldegsir goňşuňyz **Fetaly şanyň** agtygy, ýýlandan sapak alan **mirza Maksudlunyň** bardygyny asla unudypsyňyz öýdýän.

Atly han. Ýok, han aga biziň gajarlara gol ýapyp, gul bolasymyz gelenok. Gökleňde güýç ýok. Başymyza düşen belany size azar beremän, özümüz gaýtarjak bolduk, başartmady, han aga, ýigitleriňe ümeledigiň, olar **mirza Maksudlunyň** nökrleriniň külüni göge sowrar. Wagty elden giderseň wli, ol belanyň öz başyňa-da inmegi ahmal. Onsoňam, häzir bize kömek etmeseň, Maksudlu: "Kyýat han-a gökleňlere kömege gelmedi welin, güýji peseräk bolmaga çemeli. Ol güýçden düşüp ýören bolsa, onda onuň hem obalaryny daraýsa bolar!" diýip, pikir eder.

Kyýat han. Ýagşy niýetde bol, bizdenem umydyňy üzüp oturma, gajarlary ýurdumyzdan kowup çykarmak barymyzyň borjumyz. Etrege ugra-da, meniň habaryma garaşyber. **Magtymguly**

Serdar nökrlerime baş bolup, säher ýola düser. Barybam, gajar bilen güýç synanşar. Ýoluň ak bolsun, ýoldaşyň hak! Omyň. Atly han gaýdýar — Abdylla girýär.

Abdylla. Han aga, buşluk, hoş habar getirdim, deňizde rus gämileri barmyşyn. Saňa hat ibrdiler. Basym Bakuwdan ak patyşanyň adamy geljekmiş, Kyýat han taýýar bolup otursyn diýdiler.

Kyýat han. Hoş habar kemi ýok. (oňa teňňe berýär.) Bereklla! Alla bize garaşyk etdi. (Haty okaýar.“ (Türkmeniň ýomut taýpasynyň hormatly, belent mertebeli aksakgaly, “Çeleken ”hem “Darja ”nyň hak eýesi Kyýat hana!Kyýat deňziniň gündogar kenarlaryna ýollanan ekspedisiýanyň başlygy, kollež wekli Karelin’den. Saglyk-salamatlygyňyzy, işleriňiziň rowaç bolmagyny...” (Kyýat han waagty hoşluk bilen haty düýrleýär.(Abdylla..., yzyny soňra okaryn.

Abdylla. Bolar, han aga!

Kyýat han. Darja gidip gel-de, hormatly myhmanyň hatyrasyna tutuljak toý üçin elli-altmyş janly getir. Ýüzüň ugruna-da serdara meniň ýanyma gelip git diý. (Tuwak giriýär. (Tuwak jan..., hany bäräk gel, näme üçin menden gaçyp ýörsüň?

Tuwak. Men-ä hiç ýere-de gaçamok. Saňa näme boldy.

Kyýat han. Ak patyşanyň wekili Karelin gelýär. Sylagda kemini goýmaly.

Serdar. Han, meni çagyrdyňmy?

Kyýat han. Gajarlar garry gala çozupdyrlar, gökleň garyndaşlarymyza kömek etmeli. Bu biziň kýamatlyk borjumyz. Garry galada pürsiýanlare hojaýynlyk etmäge ýol beremeli däl.

Serdar. Menem şol pikirde han.

Kyýat han. Ýigitleri ýygna-da, ertir ir bilen gajarlaryň üstüne ugra.

(Serdar gidýär. Sahnäň aňyrsyndan galmagal eşdilyär. Serdaryň ogly Mämet ylgap gelyär.)

Mämet. däde, men seni gözläp, barmadyk ýerim galmady.

Ýagşymämet agam geldi.

Serdar. Ohow... nirde?

Mämet. Balykçylaň ýanynda sägindi. Hanha, gelyärem.

Serdar. Çap, Keýik ejäni tap-da, Ýagşyň gelenini buşla!

Mämet. Buşluk! Buşlugymy beriň! (ylgap gidýär. Ýagşymämet sahnada peýda bolýar.)

Serdar. Ýagşymämet han, özünemisiň?

Ýagşymämet. (Öňünden çykyp) ohow... Serdar?!

Essalawmaleýkim. (gujaklaşýarlar) hudaýa şükür, senem bu taýda ekeniň.

Serdar. Hany, ýigit, otur. iýen-içeniň özüňki, gören-eşideniňden habar ber. Kawkaz illeri niçik? General Ýeremolof aman-esenmi? Halypaň kapitan, Murawýowiň jany sagmy?

Ýagşy Mämet. Petrburgly ofisserler patyşanyň gozgalan tutuzupdyrlar, ýöne ýaňyrak tagta çykan Nikolaý patyşa olaryň

bäşisini dardan asyp, galanlaryny Sibire süregün edipdir. General Ýeremolowy hem Kawkazdan göçürdi. Dostum kapitan Murawýowy bolsa Türkiýä ibrdi. Kawkazdaky täze harby serekerde, general Parkewiç, pürsiýanlar bilen ýaraşdy. Ol türkmenleriň barysyny garakçy hem ogry saýýar. Onuň samramalaryna gulak assaň, biz Eýran patyşasynyň ameläginini tozdurýanmysyň, asyl biziň özümizem şonuňkymysyň.

Serdar. bä-ä-ä, şeýle diýsene... Ýagşymämet, getiren habaryň-a ýakymely habar däl. Bolasy, **bu pürsiýanlar soňky wagtlarda guýruklaryny bulap başlady diýdim-de.** Ine häzirem Mirza Maksudlu Garry galaň üstüne sekiz müň adamly leşgerini sürdi. Men Kyýat hanyň premany bilen nökrlerime baş bolup, gökleňlere kömge ugramakçy bolup durun.

Ýagşymämet. aýdýnyň näme, serdar?!

Serdar. Hawa... ýöne bu-da entek bary däl. **Pars şasy biziň balyk tutýan ýerlerimizi hol azrbgjanly Bagyr beg täjire** satdy. Indi kümüşdepäň, Çelekeniň balygy Bagyr begiň çenňginden sallanýar. Bizi onuň golaýyna-da eltenoklar. O zaňnar çala bahana tapsa, Mämet şanyň kelle keserlerine habar berip dur.

Ýagşymämet. Bu neneňsi beýle bolýar, Serdar! Adalat hany? ynsap-iman bolmazmy olarda? **Güregen, Etrek, Çeleken, Garabogazdyr Müňgyslakdan Orala çenli aralar ata-baba**

biziňki ahyry, ol ýerler Türkmen topragy ahyryn! Dädeň
bu zatlardan, bir habary barmy?

Serdar. Hanyň ähli zatlardan habary bar, ýöne häzir-ä, barybir,
ors patyşasyna bil baglaýar...Ýagsymämet, uzak ýoldan aryp-
ýadap gelensiň, dem-dynjyňy al, söweşden başymyz aman
gaýdyp gelsek, arkaýynlykda duşuşyp, mazalyja gürlleşris. Sag-
salamat bol...(gidýär, ejesi Keýik gelýär).

Keýik. Wah, balam, Ýagsymämetjan, sag-aman geldiňmi
(gujuklaşýar). hudaýa şükür.

Ýagsymämet. Sag-aman geldim, eje. Sizm aman-esen
oturanmysyňyz? Mämet şadan ar almaga allatagala bize kuwwat
bersin!

Keýik. Wah balam, agzybirlik ýok, **Kümüşdepli Meregen han,**
şanyň wepaly hyzmatkäri. **Güregendir garasuw arnasy**
tutuşlygyna Meregenhanyň elinde. ... Ýogsada Meregeniň **Hatyja**
diýen göremegi gyzy bar, şony saňa gelin edip alsak, Meregeniň
giýewsi bolarsyň. Olam seni özüniň baş kömekçisi eder.

Ýagsymämet. Eje, seň ýanyňda müşgil zat ýok.

Keýik. köp kelle döwüp oturmak nämä gerek? Iniň Kadyra
Hatyjany gelin edip aljak boldum, özi Kümüşdepä gidibem geldi.
Hatyjany assyrynylyk bilen daşyndan synlapdyr. Tas aklyly
çaşypdy, ýigidiň. Hatyjanyň görküne huşuny aldyryp galyppdyr.
Dädeň bolsa Kadyryň Hatyja öýlenemekçi bolýanyny eşidip:
“Meregen, Eýran şasyna gulluk edýär, şol sebäplem, meň oglum

pars hyzmatkäriniň gyzyny aýal edip almaz!” diýdi. Indi ol neresse-de Hatyja diýip zar-zebil bolup ýör.

Ýagsymämet. Hany eje, aýtsana, ol niçik beýle perizadmyşyn? ynsmy, jyns? Meniňem ony göresim gelýär. Sulhum alsa, dädemiň gepine gulak asyp durman!

Keýik. Sulhuň alar, guzym. Aňrybaş maşgala. Gaşlary garlawajyň ilegine, ýüzi sähraň gülüne, sesi Güregen bilbiline meňzärmiş. Sowatdan hem habary bar, oňa hat-sowady Meregen hanyň özi öwredenemiş.

Ýagsymämet. Indi men ony görüp galmasam bolmaz, eje! Iň bolmanda, kesesinden bir garasam!

Keýik. Alla ýaranyň bolsun! atyňa atlan-da, Güregene bas! Meregen hanyň öýüni salgy al-da, baryber. Salama baran adam bolarsyň. Kawkaz hakda gürrüň berersiň. Bahana bilenem Hatyjany görersiň.

Ýagsymämet. Eje jan, taňry ýalkasyn! Häziriň özünde ýola düşdüm! Sen meniň ýüregimi atygsatdyň goýaýdyň. Ölerin welin, şol prizady göremän gaýtman!

Keýik. Balam, ýoluň ak bolsun, ýoldaşyň hak!

Ýagsymämet (gidip barşyna). Taňry ýalkasyn, eje. tä gaýdyp gelinçäm, ýagsy dilegde bol.

Keýik. Eý, hudaý jan, bereniňe şükür! Ahyrsoňy meniňem başyma bagt guşy gondy öýdýän. Alla jan, Meregen hanyň gyzyny meniň balamyň ýüregine özüň salaweri! Gudratyň bilen balam

Meregen hanyň ylaýym giýewsi bolaýady-da. (Agaç sekiniň ýanynda Kadyr görünýär, aýak çekip, ejesiniň gürrüňini diňleýär).

Kadyr (batly ses bilen) Eje, seniň aýdýanyň näme, heme zady eşitdim.

Keýik (tisginip). wyý, toba... bu senemidiň, Kadyr? Eşitseň eşidipsiň-de, balam. Bolmanda, köşeginiň enesiniň dilinden eşitmeýän zady barmydyr? Köşek enesine gahar etmeli däldir.

Kadyr. Ýok eje. Sen Hatyjany maňa äberemekçi bolup oda-köze düşüp ýördüň ahyryn?! Indi sen ony Ýagşymämede alyp bermekçi bolýamyň? Onuň geleni ýaňy... Men onuň bilen entek görüşmäge, gürleşmäge ýetişmedim. Ol bolsa eýýam han gyzyny görmäge gidipdir! Arkaýyn bol, ýol beremerin, eje. Men Hatyja göwün berdim. Ony men janymdan eziz görýän...eje, sen bir maňa düşünsene!..

Keýik (öçli). Bagtyňy öz eliňe getirip bermde, balam, sen eneň ýüregine düşünişmidiň! Ýok, sen hiç zada düşünişmidiň. Sen dādeňe düşündiň! Ol saňa bir agyz “ýok!” diýdi welin, otruberdiň! Kyýatyň emri bilen günüňi görüber, köşgim. Saňa oň özi heleý tapyp berer! Şol soňky alan aýaly Tuwak bilen onuň bolup ýörenini men bilmeýändir öýdýämiň?

Kadyr. Onçasyny biljek dāl. Onuň näme diýip, näme goýýany bilen işim ýok.

Keýik. Şeý diýsene?! Sen bilip dursaňam, bilmediksirän bolýaň, hany Ýagşymämet jan öýlenip, Güregeniň hany bolsun bakaly! (gidýär).

Kadyr. Eý taňrym, etmişim nämedi? Başymdan beýle belany inderdiň! Ýok, Ýagşymämet! Hatyja gyz hiç haçan seniň duwluňda oturmaz. Dädeme bir baryp aýdaýyn, ol Meregen han bilen garyndaş bolmaga ýol beremz. (gidýär).

Sahna

Ýagşymämediň, guýuň başynda Hatyja bilen tanyşlyk açyşy.
sessiz. sazyň fonunda.

2-nji görnüş

KYÝAT BILEN ÝAGŞYMÄMEDIŇ DUŞUŞYGY

Ýagşymämet. Däde, salawmaleýkim (dädesi bilen gujaklaşýar).

Kyýat han. Sag-aman geldiňemi, oglum?

Ýagşymämet. Geldim, däde. Az-owlak şemala kaklandym diýáýmsem, şükür, başym dik, janym sag... ýöne başga bir bolmadyk zat bar. keýpiň bozulsa-da, aýtmaly boljak.

Peterburgda bolan maslahat seniň haýyşyňy kanahatlandyr-

mandyr. Sebäbem **türkmenleriň öz hökümdary ýok, onuň üçinem olar özbaşdak döwlet däl** diýenmişler.

Kyýat han. Bää... bu nähili boldy.

Ýagşy Mämet. Däde, sen hapa bolma, gaýgy etme. Peterburg bizleri öz raýatyna almasa-da, saňa Astrahanly täjirler bilen söwda şertnamasyny baglaşmaga rugsat edipdir. Söwda-satyk bilen gurplanyp Kyýat han türkmenleri birleşdirer, olary öz daşynda jebisleşdirer, onsoň ol bütün türkmene hökümdar bolar diýip, Peterburg hasaplaýar.

Kyýat han. Belkem, oglum! Ylahym bizi şol günlere ýetirsin!

Mämet tagan (girip) beýle-de bir bi_haýalyk bolarmy. **Gajarlar hemişe bizi görenlerinden, ýenjilen it ýaly guýrugyny ýamzyna gysyp**, üç büküler-diler, dillerini sallap oturýardylar. Indi bolsa garry galada edenlerini edip ýörler.

Kyýat han. Işan aga, bar güna Güregenli garyndaşlarymyza. Olar ýylandan sapak alan Mirza Maksudlunyň leşgerini gökleňe öz üstlerinden geçirip goýberipdiler. Ýeri, olary saklamaga güýjüň ýetmäninde, Etreklileri kömege çagyryp bolmaýarmy näme? Şonam edäýmändir olar... hudaýa şükür, indi ýene, Ýagşymämedem sag-aman gaýdyp geldi, ol hem göklňlere kömege gidip biljek. Oglum, Ýagşymämet niçik görýäň? (Ýagşy dymýar). Ýa-da seniň häzir bular ýaly zatlara baş goşmaga ilin degenokmy? Öýlenemäň aladasy bilenmişin diýip esitdim, çynmy?

Mämet tagan. Gyzy kimelerden alsam diýýäň?

Kyýat han. Mämet şanyň guýrugy **Nazar meregeniň** gyzy göününe ýakanemyş.

Mämet tagan. Eý, alla! Kyýat han, bälçiriän dälşiň-dä, hernä?

Kyýat han. Bu mahal bälçiremäge elim degenok, Işan. Onsoňam çynym bilen aýdaýan, Ýagşymämet, şindem bir pille, şolar bilen baryş-gelsiňi kes! Gyz bilen duza gytlyk ýok diýpdirler. Olar ýalynyň müňüsine degýänlerinden taparys.

Ýagşymämet. Özge gyz maňa gerek däl!

Kyýat han (haýran galyp). O nähili gerek däl? Ataň tersine gitmekçi bolýamyň?

Ýagşymämet. Men öz saýlanymy gelin edip alaryn.

Kyýat han (gaharly). Toba ölmeseň, her zat eşitjekadam! Betrinden saklaweri, şanyň iti Nazar meregeniň şol gyzyndan geçýän dimeseň şu ýerden hiç ýaňa aýagyňam sekmersiň. Işan aga, ony aklyna aýlaň. Men Güregen gözllerini seniň gözüňe görekezerin (gidýär).

Mämet tagan. Köşeş, maňa gulak as...

Ýagşymämet. Işan aga, siziň diýeniňiz bolmaz!

Mämet tagan (yza çekilip). Abdylla, Abdylla ho- ow, ýeteweri!

Ýagşymämet. Men Hatyjadan geçmerin! Şeýle bir toý tutaryn welin, dabarasy dag aşar. (gidýär. Işan bilen Abdylla peýda bolýar).

KYÝAT HANY ÖLDÜRMÄGE GELEN PÜRSIÝANLAR

Abdylla bilen Mämet tagan bükdekläp gelýänleri görüp, bukulýarlar. Dört pürsiýan/fars sersaplylyk bilen süýsenekläp gelýär).

Birinji pürsiýan. Öz-ä hanyň öýi beýleki öýlerden saýlanmaly bolsa gerek. ýa bu ýomutlaryň hany...

Ikinji pürsiýan. Hanyň öýi-hä, ho-ol sekiz ganatly ak öý bolmaly. Sersap boluň! Daşynyň sakçysy bardyr, ilki bilen şolary... jyňkyny çykarmaz ýaly...

(olar ine süýşüp ugraýarlar, şol wagtam olaryň üstüne Abdylla bilen jigit dopulýar. (Sarmanaklaşyk, gykylyk-galmagal... Kyýat han ylgap gelýär).

Kyýat han. Duruň! Saklanyň! Abdylla, näme boldy?

Abdylla. Bu pürsiýanlar, han aga seniň öýüňe tarap bukdaklaşyp barýarka olary ele saldyk (pürsiýana ýumrugyny görekezýär).

Kyýat han. Görýän welin, dört bolup iki jigiden asgyn gelipsiňiz. Beýle ysgynsyzmydyňyz? Kimsiňiz? (esirler dymýarlar). Abdylla, hany, bularyň näme derde ýarajagyny barlap gör, (Abdylla olaryň biriniň ýakasyndan tutup galdyrýar-da, aşagyna düýrleýär. Päh-eý, sen-ä asyl talabanlyga, işe-de ýarajak däl, bu bir meşik nebitem götrip biljek däl.

Birinji pürsiýan. Han aga, bir çemçe ganymy geçseň, saňa bir zat aýdaýyn.

Kyýat han (Abdylly) bu galsyn. Galanlaryny gözümden güm et. (jigit esirleri alyp gidýär). aýdyber!

Pürsiýan. Han aga, men seniň Mämet şanyň elinden hanlyk hatyny kabul etmedik şol Kyýat handygyňy gören badyma tanadym, şonuň üçinem möhüm habary aýdanymdan soňra öldürmän, meni boşadyp goýberjegiňe söz beriň.

Kyýat han (Abdylly), hany, onuň goluny boşat. (Abdylly ýüpy kesýär). aýdyber!

Pürsiýan (howsalaly). Han aga, men **Enzelide** ýaşayan. On gün mundan öň meniň öýüme bir adam geldi... ýanynda bolsa ýaňkylar bardy. Şol gelen adam maňa: “meniň gaýygyma mününde, gijäniň bir mahaly knara baryp saklanyň. Kyýatyň öyi obanyň ortasyndadyr. Ol sekiz-ganatly öýde ýaşayar. Eger sakçysy bar bolsa görünmän, bagryňyz bilen süýşüp baryň-da, olary ýok ediň. soňra bolsa hanyň öýüne girip, onuň kellesini getiriň, baş müň tümen alarsyňyz” diýdi.

Kyýat han. Bu gün maňa, gör, niçik zat garaşyan eken.

Pürsiýan. Han aga, olar maňa: “Premany ýerine ýetirersiň-de, ýaňky üçüsinem gaýygyň bilen yzyna getirersiň, eger-de premany ýerine ýetiremeseň welin, kelläni alarys!” diýdiler. Han aga, şeýle bolansoň, meň gidere ýerim galmady.

Kyýat han. (tolgunýar, ýöne daşa çykarmaýar) ýaňkylaryň arrygyny getiriň. Abdylly hor pürsiýany getirýär. (gyzylbaş gajar,

jogap ber hany: meniň kelläme nyrh kesen şanyň özümi, ýa mirzasy?

Pürsiýan. Şanyň özüdir, han aga.

Kyýat han. Ýeri, onsoň bu kelläniň bahasy näçe?

Pürsiýan. Baş müň tümendir, han aga.

Kyýat han. Bolsa-da, alihezretiňiz kellämiň bahasyn-a ýetiripdir.

Mämet şaha meniň kelläm näme üçin gerekmiş?

Pürsiýan. Şa, ruslar bilen urşmak isleyär, şol sebäplem türkmenler hemişekisi ýaly ruslara kömge barar öýdüp gorkýar. Ol seni özüniň hormatly hany edinmekçi boldy, ýöne siz ondan boýun gaçyrdyňyz. Indi bolsa ol siziň keläňizi getirtmek isleyär, sebäbi ýomutlar sensiz beýik pars döwletiniň üstüne çozmaz, han aga, boşat meni. Onsoň men baryp seniň han adyňy kabul etmäge razydygyňy, şah sylagyny aljakdygyňy aýdaryn. Şonda ýüzi güne ogşaýan Mämet şa seň üçin içi heremhanaly aýratyn bir köşk saldyrar. razymyň?

Kyýat han. Kes sesiňi, bolmajak zatlary sameraýaň, äkidiň bulary.

Çyra sönyär.

3-nji görnüş. (Güregen ýaýlasy)

Ýagşymämet bilen Hatyjanyň toýy. Saz-söhbet ýaňlanýar, şady-horram sesler eşidilýär. Ýagşymämet daşy bir topar jigitle gelniniň ýanyna barýar.

Ýagşymämet. Hatyjam, jigerim-janym... bagtym, aýym-günüm... Deňiz knaryndaky saz-söhbet kem-kemden peseleýär, ümsümlük aralaşýar.

4-nji görnüş

Kyýat han. (gygyrýar, sandyraklaýar).

Tuwak. Saňa näme boldy? Näme beýle gygyrýaň?

Kyýat han. Güregende toý bolupdyr... oglum ata pendini depeläpdir. Ol ýurt dönügi köpeýogly Nazar mergen bilen garyndaş bolupdyr!

Tuwak. Han, Nazar meregen näme ogluňy öz tarapyna çeker diýip pikir edýäňmi? Belki, tersine bolar.

Kyýat han. Tuwak han, aýdýanyň näme! Eýsem, men öz ogluma näbeletmi? Ol ýapýşan işine batyrlyk bilen ýapýşýar, ýöne gyzma, sähel zada aldanýar. Ýagşymämet nämäniň-nämedigine göz ýetirmänkä, pürsiýanlaryň tarapyna geçenini duýman galar.

Tuwak. Onda sen, han, öz ogluňy tanaňok. Möjgem öz çagasyny urup ýöremän, eýsem oňa mekirligi-paýhasy öwredýär...

Kyýat han. bolsa-da, ine aldyň...pahemiňe sözüň ýok, dogry aýdýaň, Ýagşymämet mazaly daýanypdyr, özem edil arslan ýaly arlap dur.

Tuwak. Han, iller, Hatyja gelin ýazuw-pozuwdan baş çykarýarmyşyn diýýärler.

Kyýat han. Gowy zat- da. (Keýik girýär)

Kyýat han. Gel, Keýik!

Keýik. hoş habar getirdim. Serdaryň ýanyndan gelen adamlar seni göremek isleýäler.

Kyýat han. Çagyr bäräk olary. (iki jigit girýär)

Kyýat han. Oturyň, ýeri näme täzelik, aýdyp oturyň?

jigit. Han aga, Mirza Maksudlunyň goşunynyň kül-owram edilendigini, serdar size ýetiriň diýdi. Mirza Maksudlunyň bolsa kellesi kesildi.

Kyýat han. Haý, bereklla! Eýsem ýylana sapak beren şol batyrgaý ýomutlaryň garşysyna durup bileremi? Ine mirza, meniň çal başymy aňtap özüň kellaňden jyda düşdüň!

jigit. Han aga, serdar, mirzaniň jesedine näçeräk hun almalydygyny sorayar. Gajarlar ony şah neslinden bolan adamlary jaýlaşlary ýaly hormatlap jaýlamakçy bolýarlar.

Kyýat han. Serdar, şazadanyň jesedini haýal etmän bersin. Onuň ölümi hun deregini tutýar. (jigitler gidýär)... Abdylla!

aksakgallaryň baryny meniň ýanyma çagyr, Ak patyşa täzedem hat ýazaýlyň. (gidýärler).

(Ýagsymämetdir Hatyja suwa düşüp, deňizden gaýdyp gelýärler. Olaryň keyipleri kök. ýagsymämediň golunda dutar bar).

Hatyja. Men üşedim, süňňümi saklap bilemok, ezizim... suw gaty sowukdy.

(Ýagsymämet. Hatyjany kowalap, tutmakçy bolýar).

Hatyja. Ýok, ýok..., boldy-da, oglan (Ýagsymämet Hatyjany tutýar). aý, oglan, gije gulagyma nämeler pyşyrdadyň-a?

Ýagsymämet. Söýgý... näme hakda aýdylýandyr? Näme diýsene, Hatyjam, Men mahal-mahal gazal düzýän, ýöne sen muny hiç kime aýtmagyn, birhili gelsiksiz bolar.

Hatyja. Özün düzýämiň?

Ýagsymämet. Howa, özüm düzýän. Men Kawkazda, Teblisde okaýarkam, her gün diýen ýaly rus şahyrlary bilen duşuşýardym. Aşşamlaryna dostum kapitan Murawýowiň öýüne ýygnanyşyp, goşgy okaýardyk. Wah, sen meniň dostlarymy bir bilsediň. Gaty akylly adamlar. Rus patyşasy olaryň baryny Sibire süregün etdi.

Hatyja. Patyşa näme üçin olara beýle jeza berdi?

Ýagsymämet. (ýaňsyntma äheňde) öz wagtynda öýlenip bilmýändikleri üçin.

Hatyja. Wiý, bu oglanyň aýdýan zadyny! Oň üçinem bir jeza berleremi?

Ýagşymämet. Eýse, sen nähili pikir edýäň? Men-ä rus patyşasyndan gaçyp gutulmaga ýetişdim. Men öýe gelen dessime, Hatyja atly prizady agtaryp taparyn-da, hökmän öylenerin diýipdim.

Hatyja. Oýun etmsene, oğlan!

Ýagşymämet. Hany onda, gulak as:

*Seni görmän, yşkyň gyzgyn bulagna,
Girjek boldum — çykady hiç netije,
şonda hudaý çawuş çakdy gulagma:
"Bar, ýet, saňa garaşýar"—diýip—Hatyja.*

*Lebleriňe lelim basyp ganmadym,
Gözleriňe gözüm dikip ganmadym,
Lagylmydyň, göwhermidiň, Hatyjam,
kalba yşkyň közün basyp ganmadym.*

Hatyja. Ajap goşgy, edil "Görogly" daky ýaly.

Ýagşymämet. Çynyňmy? Ajap diýsene, onda sen meň ýüregim gysanda Görogly hakynda, Agáýunus peri hakynda dessan aýdyp berersiň. bolýamy?

Hatyja. Bolýa. Sen özüňem Görogla meňzeýäň... senem edil şon ýaly adalatly, rehimli.

Ýagşymämet. Ýok, Hatyja... men diňe saňa rehimeli, duşmanlara gezek gelende, men rehimeli däldirin, gazaplydyryn. Meniň duşmanym bolsa köp. hywalylar, pürsiýanlar, ynha indem

Nikolaý patyşa ýakaňdan tutup, bokurdagyňy çeynejek bolýar.

Üç oduň arasynda gün göremek bize diýseň agyr düşýar,
Hatýja. Ýaňy ýakynda serdar bilen gürründeş bolduk... Şonda
**Türkmen döwletini Guramak hakynda pikirlenemgiň edil
wagty ýetdi diýen karara geldik.** Dädem garrapdyr, häkimiýeti
öz elimize almaly. **Jigitleriň başyny bir ýere toplaý, öz
leşgerimizi döretmeli, duşmanlara berek gaýtawul bermeli...
biz öz döwletimizi dörederis.** Gulçulygy ýatyrars... edil Tebilis
ýaly öz merkez galamyz bolar. Eger-de şoňa çenli Orsýet ak
patyşany tagtyndan agdaryp, özüni respublika diýip yglan etse,
onda bizem öz halkymyzyň respublikasyny dörederis... meniň
rus ýoldaşlarymyň gizlin kanuny bar. oňa "konstitutsiýa"
diýlýär... şol kanun boýunça ähli halklar deň hukukly bolarlar...

Hatýja. Ezizim, men seni elden giderer_mikäm diýip şeýle bir
gorkýan welin, süňňüm sandyraberýär. Seniň arslan ýüregiň,
rehimli göwnüň bar, ýöne güýjüň bir ýetermikä?

Ýagşymämet. Hatýja, sen öz türkmenleriňe entek belet
bolmansyň! Ine, sen bir zada jogap ber: Eýran şasy esirleri
çalşylanda näme üçin bir türkmeniň ýerine özüniň dört
serbazyny talap edýär? Birine — dördüsini! Göz önüne
getirýärmiň?!

Hatýja. Şolaryň şasynyň islegi şeýle dir-dä.

Ýagşymämet. Ýok, ezizim, oň üçin däl. **Mämet şa Gajar,
türkmen söweşijisiniň pürsiýan serbazyndan dört esse**

güýçlüdiginı boýun alýar! Bu hakykat! Hywalylaram, Eýran şasynyň süplüklerinden enaýy däl. (Keýik sahna girýär)

Keýik. Aýuw... Ýagşy jan, Hatyja! Bize arzyly myhman geldi. Mergen han geldi!

Ýagşymämet. Eje! Gelibersin, başymyzyň üstünde orny bar! Gelen döwlet diýpdirler!

Keýik (Meregen han bilen gelip) ine, biziň hormatly hanymyz, bu-da gyzyňyz Hatyja. On iki süňňi abatjadyr.

Ýagşymämet. Salawmaleýkim, Meregen däde.

Meregen han. Eleýkim salam. Ýagşy han, gyzym, gurgunmysyňyz, aman-esen oturanmysyňyz, baş abadançylykmydyr? (Hatyja gidýär, Keýigem onuň zyndan ugraýar). Ýagşy han, ýagdaýlar niçik?

Ýagşymämet. hudaýa şükür, Güregen illeri niçik, ne habarlar bar?

Meregen han. Möhüm işler bar, körekn. Eýran şasy, ors patyşasy bilen **Türkmençäý şertnamasyny** baglaşanyndan soňra öňküsindenem on esse güýçlendi, Azrbaýjandaky leşgerleriniň baryny bize golaý çekdi. Onuň saýlantgy goşuny Güregende düşledi, olar Maksudlunyň gany üçin bolsa türkmenler bilen mazalyja hasaplaşarys diýýärler.

Ýagşymämet. Burunlaryny sokjak bolup bir görsün hany! Bir hepde mundan öň serdar bilen öz goşunymyzy çaklap gördük.

Müňe golaý jigit ata çykyp biljek. Gylyç bilen şanyň kelle keserleriniň dabanlaryny gyjyklamaga şolam ýeterlik bardyr.

Meregen han. Körekn, sen şanyň güýjüne göwün_ýetmezçilik edýärsiň. Seniňki müň bolsa, onuň ýüzmüň serbazy bardyr. Bu mahala, Orsýet hem onuň arkasynda. Şol sebäpden hem, şanyň öz leşgerlerini üstümize süräýmegi biçem dälidir.

Ýagşymämet. Hawa, bu aýdýanyňam hak... Şeýle-de bolaýmagy ahmal... ýöne Meregen han, sen näme teklipl edýäň?

Meregen han. Şanyň ýüregini ýumşatmaly. Onuň alihezretleri türkmenleriň wepalydyklaryna şüphelenmez ýaly, gerewüne goýmak üçin Tahrana adam ibermek gerek.

Ýagşymämet. Gerewüne şanyň ýanyna adam ibermeli diýýärmiň?!

Meregen han. Ýogsa sen niçik pikir edýäň! Eger-de biz gerewüne on-ýigerimi adam ibermesek, onda ol üstümize çozarda, müňlerçe türkmeni Tahrana sürüp äkider. Eger-de şanyň ýanyna Kadyry gerewüne iberäýsek welin, gulagymyz hemişelik dynç bolar.

Ýagşymämet. Kadyry? meniň jan ýaly inimimi?! Meregen han, seniň aklyň bir ýerindemi?

Meregen han. Meň bilen kepleşeňde, diýjek sözüňi saýlap aýt. Giýewi bolanyň haçan, meň bilen jedelleşip oturar ýaly... bi_edeplik etme, körekn. Kadyry Tahrana ibrenimiz bilen,

türkmenlere zat bolmaz. Gaýta olar müň-de bir razy bolar.
Barybir, şol **Kadyryňyzdan zat çykmaz. Onuň bar işi namaz, täret**, dädesi Kyýatyň gönüni tapjak bolmak. bardy-geldi, urş-sөгüş bolaýsa, Kadyr ata-da çykyp bilmez, özünem gorap bilmez.
Ýagsymämet. Meregen han, hatyrjem bol, men öz süýtdeş inimi satmaryn.

Meregen han. Ýeri, bolýa-da, körekn. Köp zadyň başyny agyrtsagam, her kimiň öz etjegi içinde galdy. Men, gowusy, gideýin... seň bilen oturmaga wagtym ýok... iş, alada köp...(sekiden turup, donunyň synlaryny goýberýär).

Hatyja (eli çäynekli) däde! Nirä?! Çay içip git ahyryn!

Meregen han. Gyzym, wagtym ýok!

Hatyja. Däde, indiki geleňde, ejemem getirsene!

Meregen han. Indi gelerin öýdemok, gyzym! (gidýär).

(Hatyja dädesiniň zyzndan aňk bolup galýar. Soňam aglap, ylgap gidýär. Ýagsam onuň zyz bilen çykyp gidýär. Meregen hanyň giden ugruna garanjaklap, Kadyr gelýär).

5-nji görnüş

Abdylła (ylgap gelýär). Kadyr han! Kadyr, nirdesiň? Çyk tizräk, ors geldi! iki sany gämileri gelip, güzere labyr atdy. Gaýyga münüp, knara ýetip gelýärler.

Kadyr. Hany bol, atymy eýerle!

(kenarda goh-galmagal başlanýar:" ors gelipdir!" , "päh, bulaň kändigini-aýt! "hanlara çakylyk iberiň, toý tutaýlyň! diýen sesler eşidilýär).

(Abdylla, kadyr, egni siurtuk, başy papakly rus, üçüsi gelýär. Rus Gerigori Karelin bolmaly).

Karelin. Gadyr gymmatlap garşy alanyňyza sag boluň, adamlar, siziň ýaşulyňyza kim diýýärler. Maňa siziň iň ulyňyz gerek.

Kadyr. Jenab naçalnik/başlyk, biziň ulymyz meniň dädem Kyýat han. Ol aksakgallaryň maslahatyna gidipdi. Basym gelmeli. Uzak ýerde däl. Siz dem-dynç alyň. Onuň zyzndan özüm gidip gelerin.

Karelin. Maňa Karelin diýarler... Gerigori Siliç.

Kadyr. Gaty gowy, Silyç... Abdylla, myhmana sylag ediň. (Kadyr gidýär. Karelin donuny, papagyny çykaryp, el çemodanyňy açýar, içinden kagyzy çykaryp, bir gapdalyna gyşaryp, oňa göz gezdirýär).

Karelin. Geň zat! Bärde — Güregen, bu ýerde-Astrabad. Buhara haýsy ýerden barylýarka? (kagyzlara gümera bolup, çopuk çekýär. Ýagşymämet gelýär).

Ýagşymämet. Hoş gördük sizi, hormatly naçalnik! Biziň etraplara gelip, goş ýazdyranyňyza örän şat. Men hanyň ogly Ýagşymämet.

Karelin. (turup) salam, han. Türkmen bolsaňyzam, rusça-ha suwara ekeniňiz.

Ýagşymämet. Men köp ýyllap Kawkazda general Ýermolowyňkyda ýaşadym. Meniň mugallymyma gwardiýa kapitany Murawýow diýýärdiler. Bu adamalar hakda eşiden zadyňyz bolupmydy?

Karelin. Ýremolow? Murawýow? Ýogsam näme! elbete, eşitdim, Alekseý Petrowiç indi işlänok, Murawýow hem ýakyn-da Türkiýeden gaýdyp geldi.

Ýagşymämet. Nikolaý Nikolaýewiç onda aman galypdyr-da? Şol-a bolaýypdyr! Men asyl patyşa onam Sibire ýok edendir diýip gorkýardym.

Karelin. Merhemetli han, men Murawýowden siz hakda köp zat eşidipdim. Siz olaryň öýünde ýaşap, patyşalyk mekdbinde okan bolmaly, şeýle dälmi?

Ýagşymämet. Şeýle... hormatly myhman. Ýöne meniň-ä, dogrusy, siz barada bilýän zadym ýok.

Karelin. Eýsem, siz meni nirden biljek? Men ýaly baş bozarlar Orsýetde gaty kändir. Wagtynda olar ýeke bir Kawkazda däl, eýsem Peterburgiň öz içinde herekt ederdi. Meniň özümem şol mahal Arakçiwiň karagähinde gulluk edýärdim. Ine, onsoň bir gün ýaş ofisserler bolup agşamlyk nahar edinip otyrдык. Syýasatdan gürrüň çykdy, her kim öz bilenini aýtdy... ertesini bilen bolsa iki sany daýaw žandarem gapymy kakdy. «Karelin sizmi?» diýip soradylar." Hawa, men!" , "biziň bilen ýola düşüň!" Ine, şeýdip paýtuna basdylar-da, alyp gaýdyberdiler. Baryp-ha

Orenburge eltip düşürdiler. Şondan soň maňa azar berjek bolan köp boldy, ýöne Murawýowiň tagallasy bilen ine indi ylmysowda işlerine ýolbaşçylyk etmegi ynandylar.

Ýagşymämet. Size duşanyma gaty begnýän jenap Karelin. Hakyky rus adamlary bilen ine gaýdyp duşuşmak barmyka diýr ýördüm. (Kadyr gelýär).

Kadyr. Dädem gelýär. Öňünden çykaýyn.

Karelin. Baryň, men duşuşyga taýýarlanayyn. (Kadyr gideninde, Serdaryň "Ýagşymämet-how!" diýen sesi eşidilýär. Serdar girýär).

Ýagşymämet. Hoş gördük serdar, gazanan ýeňşiň gutly bolsun. (Kareline) meniň iň oňat dostum hem goşunbaşym.

Karelin. Salam, serdar. gaty by-ynjyk ýaly görünýäňiz. Meniň esgerlerimden-ä howatyr etmäň, olarda erbet niýet ýokdur.

Serdar. Howa, olaryň bize azar beremjekdigine göz ýetirdim. Ýöne, seniň gämileriň, ors aga, Hywa hanyny deregazap edýär. Biz Hywa iki ýüz düýe kerweni azyga iberipdik. Bärlik gaýdysyn şol kerwenimizi hywalylaryň özi talap, "törüňizden orsa orun berseňiz, ýeke bir kerweniňizi däl, obalaryňyzy talap, ýurduňyza ýumurtga togarlaýmaly ederis!" diýipdirler.

Ýagşymämet. Köşeş, serdar. Biz Hywa hanynyň her bir sözüne "lepbeý aga" diýip otursak, jigit däl, gula döneris. Jenap Karelin, ruslar biz bilen ine-de zygiderli sowda edip, uwn, galla getirip

dursa, biz azyk diýip Hywa aýagymyzy sekmän oňubam bilerdik.
Bize kömek ediň, silyç!

Karelin. Size kömek edip biljekdigime gözüm ýetýär.

Ýagşymämet han. Ýöne edil şu mahal däl... ýogsa-da gämilerimde az-owlak artyk uwn bolmalydyr. Paýlaşaýarys.

Karelin. Kyýat hanyň oňünden çykaýyn, siz maňa ýoldaş boluň.

Ýagşymämet. Baş üstüne, jenap Karelin.

(Gara öýleriň ýeňsesindäki kenar ýakasynda harby surnaýyň sesi ýaňlanyp," rowneni! asmir-rrr-reno! rowneni na serdi-ku! "

(gönliň, dim-dik boluň! someliň! diýen sözler eşidilýär)

Ses. Jenap kollež wekili! Ekspedisiýanyň ýörite hatary

Türkmenleriň lideri alihezretler Kyýat hany garşy almak üçin nyzama düzüldi!

Ýene harby tüýdügiň sesi ýaňlanýar. Bir ýandan Karelin, beýleki ýandan Kyýat han çykýar: Kyýat hanyň başynda telpek, egninde donunyň üstünden çekilen mawy lentanyň ýüzünde Wladimir ordeni /medaly ýaldyraýar.

Karelin. Siziň alihezretleriňizi, başyňyz dik, janyňyz sag halda görýänime tüýs ýürekden şat.

Kyýat han. Hudaýyň emeri bilen size öz topragymda gözümiň düşeni üçin, özümi bagtly saýýan. Güzerde duran gämileriňize nazarym düşeninden, allanyň bize garaşyk edip, külli rus häkimdarynyň ýüzünü ýene biz tarapa öwrendigini aklym bilen aňyp, ýüregim bilen syzdym. Men, Gerigori Silyç, siziň

huzuryňyza hyzmatkärimi iberip, özüm çarwalaň içine, olemalar bilen maslahaty bişireýin diýip gitdim. Garaz, hemmämiz agyz birikdirip, häkimdar empraturdan bizi öz raýatyna almagyny towakga etdik, nama ýazdyk. Wadamyzda wepaly boljagymyz hakdyr.

(Karelin, Kyýat han sekä geçip oturýarlar. Soňra serdar, ýagşymämet oturýar).

Kyýat han. Ine, häkimdara ýetiremekçi bolup ýazan hatymyz. Iki dilde ýazdyk. Al-da, gör, jenap Karelin, şu ýazyşymyz bolýarmy?

Karelin (alyp) hany, okap beriň.

Abdylla (okaýar) “arasy bary-ýogy bir deňziň tolkuny bilen bölnen ýomut ili Orsýete öz umydyny dikip gelýär. Aksakgalymyz Kyýat han hem ençeme sapar Gürjüstandyr Astrahana baran mahaly biziň rus häkimiýetine berjekligimizi ykrarlap gaýdypdy...

biz, Türkmenler, parslar bilen serhetdş oturan bolsak hem, olardan hiç mahal hederem etmändik, üstümüzden agalyk hem etdiremändik. Erkanalygymyzy saklapdyk. Ýöne welin, biziň bu erkanalygymyz Hywadyr parslara ýakanok. Ýagny ki, biziň haýyşymyz şundan ybarat. Biz Orsýet häkimiýetinden delalet islöp, onuň raýatyny soraýarys... biz azyk-owkat diýip Hywadyr parslara gitmän, kenarlarymyza rus gämileriniň gelip durmagyny isleýäris.

Kyýat han. Bu haty alyň-da jenap Karelin, alihezret häkimdaryňyza gowşuryň, bizem ýagşy dilegde bolaýly. Eger ol

bize eglşik edip, töwellamyzy alsa, aýdyň, biz, diýlen mahaly oňa Hywadyr parslara garşy uruşmak üçin ýigrimi müň jigidi ata çykarmaga taýýardyrys. siziň täjirleriňize biz duzy hem nebit putuny on iki köpükden satmaga taýýar. parslaryň kenaryna tarap daşalýan häzirki nebitiň hem ählisini size satarys. Meniň Çelekende üç müňden gowrak nebitli guýum bar.

Karelin (aýgyt edip) bolýar, Kyýat han. Siziň sözleriňizi aýdysyňyz ýaly edip, patyşanyň hut özüne ýetirerin, siziň hatyňzyň kabul bolmagy üçin elimden gelenini ederin... ýöne, Kyýat han, ine bir zady hem unutmaň; Orsýet emperiyasynda krpostnoýlyk/ gulçylyk düzgüni häkimlik edýändir. Eger-de halkyňyz Orsýetiň raýatyna geçse, garyp çarwadarlaryňzyň ählisi krpostnoý bolmaly bolar. Siziň şundan habaryňyz barmy, Kyýat han?

Kyýat han. Hawa, jenap Karelin, biz hemmsini bileýäris.

Karelin. Halkyňzyň, garyp-gasarlaryň günü niçik geçr. Siz onuň aladasyny etmeýärmisiňiz?

Kyýat han. Biziň **halkymyz bu gün açlykdan, keselden, hywalydyr parsyň gylyjyndan gyrylýar.** Halkyň üstüne berek patyşanyň kuwwatly ganaty saýa salanynda bolsa, türkmenlere batyrynyp biljek adam bolmaz.

Ýagşymämet. Ol öleninden gul bolup ýaşanyny gowy görýar. Ýöne çarwalar hem şeýle pikir edýärleremikä? Türkmenler

erkana halkdyr Siliç. Olar hiç mahal krpostnoý düzgünini kabul etmez.

Ýagşymämet. Däde! Men erkana sähra oglunyň dilinde gürleýän. **Sizn bolsa öz halkyňa patyşanyň boýunturygyny saldyryjak bolýarsyň. Biz bolsak... serdar ikimiz bolsa azat Türkmen döwletini dörtmek isleýäris. Biz erkana Türkmenistanyň bolmagynyň arzuýnda. Biz hiç mahal parslaryň önünde dyz epmändik. Biziň ählimiz agzybirlilik bilen aýaga galyp, parsystandyr hywa gaýtawl bereris. Bardy-geldi, sen halkyň ygtyýaryny patyşa tabşyraýsaň, onda biz patyşanyň hem joabyny bereris.**

Kyýat han. Sen şeytandan sapak alan muňa bu zeyilli gürrüň etmäni Kawkazda Ýrmolowyň ofisserleri öwrden bolmaly.

Ýagşymämet. Ýör, serdar, öz bilenimizden galmaýly. (sekiden düşýär).

Karelin. Jenaplar... hany sabyr ediň biraz. Kyýat aga, uly ogluňzyň aýdýanlarynyň jany bar bolaýmasyn... siz erkana sähranyň adamlary ahyryn, erk üçin doglan ogullar... belkem, paýhas-pikir edilse...

Kyýat han. Jenap Karelin, men bir özüm däl, ýüz ýigrimi aksakgal bilen pikir edip, şeýle netijä geldim. külli türkmen taýpa-tiresiniň aksakalynyň agyz birikdirip gelen karary şeýle boldy: kenar ýakasynyň ulug-tiresini Orsýet öz raýatyna alsyn diýip töwella etmeli! Olaryň şol sözi meniň üçin kanundyr. Sizem,

Gerigori Siliç, köpün islegine üns hatymyzy beýik patyşa
gowşurjak boluň...

Karelin. Bolar Han aga, men siziň islegiňizi kanagatlandyryn.

Abdylla. Eger-de ýomutlar ors kapyrlaryny gelen yzyna
şakyrdyk dakyp goýberemse, Hywa hanyna uly-kiči boýun
bolmasa, onda Hywa hany Etrekdir Çelekene goşun sürüp,
ýurduňyza gan çaykar, erkekleriňize aýallaryňyzyň balagyny
geýdirip, gyzlaryňyzy süýrar."

Kyýat han. Ýeri aýdyň, hi-de häkim adam şeýle sözleri agzyna
alarmy? Ýa **Allaguly han** öz ýurdunda süýremäge gyz ýokdur
öýdýärmikä. Ol öz haremhanasynyň aladasyny edibereninde
gowy bolmazmyka. Biz Siliç, onuň uşbu namasyna bir jogap
ýazandyrys, okanda dügünip öläýmese. Hany, Abdylla, eşitdir
bize şony.

Abdylla. köpeý ogly Hywa hany, gulak as: gyrgyn u-talaña salyp,
ganly gözýaşyny tebsirän ugrundan derýa edip akdyran
adamlaryña sen neneň bil baglajak bolýaň? Seň biziň
namysymyza dil ýetirip, üstümize haýbat atýaň. Özüňden-de
ahmal bolma, han. Ýigrimi müň ner u-maýamyzy ýuwutdyň. Ýöne
biziňem ýigitlerimiz seniň düýeleriň sanyny alyp oturandyr. Sen
bize orslaryň başyny kesdirjek bolýarsyň. Biz Kyýatyň berekti
bilen çagalarymyzy ekleýäris. Ýagşylyk edeniň üstüne gylç
syryp durmaklyk günä dälmidir eýse? Orsuň, ýomut kenaryna
gelip-gidip ýörenine kyrk ýyl boldy. Şol kyrk ýylyň içinde şindi-

haäýre çenli ne orsuň myltygyndan/ýaragyndan ölen türkmen, ne-de türkmeniň gylyjyndan ölen ors bar. Ine, sen şu zatlara-da aklyňy aýlap gör, han!"

Karelin. Kyýat aga, bu aýdýanlaryň inňän çynlakaý zatlardan habar berýär. Men size kömek edip bilsem, armanym ýok... (turýar, onuň yzysüre galanlar hem gitmek bilen bolýar).

Kyýat han. (hemeler çykansoň) gadyrdan Siliç, men size şindi esasy bir zady aýdamok. –Kadyr, bäri gel! Ine, meniň körpäm şu. Ýgtybar-umydym şunda. Dünýäden öten günüm, ýomut iline eýelik etjek meniň, şu oglumdyr. Şuňa özüň garaşyk et, Siliç! Sen bir döwlet adamsy. Göwnüňe alma welin, Ýagşymämet bir mahal nili bozuk orslaryň arasyna düşüpdür. Onuň beýnisini zaýalan Murawýow boldy. Siz patyşanyň ynamdar adamy, sizde ol tüýsli meýilleriň bolmaga haky ýok.

Karelin (gapdala) bolsa-da, Ýagşymämediň göwnüne degemeli däl ekeniňiz. Geljekde Türkmen iliniň hak eýesi şolar ýaly ýigitler bolar. Pikirleniň Kyýat aga, ony ýitirmaň...

Kyýat han. Aklyna aýlansa, görübereris-de...

Karelin. Onda men-ä gämä barmakçy.

Kyýat han. Biz seni uzadarys, (gidýärler. Keýik hanym bilen Hatyja gelýär.)

Hatyja. Ýagşymämet nirde? Bu habary oňa tizräk ýetirjek bolmaly, (gygyrýar). Ýagşymämet han! aýuw.

Ýagşymämet. (giriş). Men-ä saňa, hol ýoluň ugrunda garaşyp durun!

Hatyja. Goý, han, häzir wagty däl munuň. Maňa gulak as. Bolmasy iş bolupdyr.

Ýagşymämet. ikimiz bileje durkak hiý-de bir bolmasy iş bolarmy!

Keýik. Köşgim, sen bize-de bir gulak asjakmy, ýokmy?

Ýagşymämet. Aýdyň-da, aýtjak bolsaňyz! Serdar, bäri gel (serdar, ogly bilen gelýär)

Keýik. Başymyzy alyp çykmaly, köşk. Güregene eýýam ýigrimi müň golaý pars esgeri barypmyş. Şanyň wekilem barypdyr. Niýetleri bäräk gelmek. Gitmeli.

Hatyja. Dädem, Ýagşymämet öz adamlaryny tizräjik guma alyp çyksyn diýdi. Ýogsam giç bolar diýdi. Güregen hanlarynyň ählisi parsa boýun egipdir. Olar şanyň raýatyny alypmyşlar.

Ýagşymämet. Bir zady aýtsam diýýän, serdar. Çakym çak bolsa, Güregen hanlarynyň ahlisini tussag etmeli. Olar dönük. Ýöne olaryň golastynda näçe müň mert ýigit bar. Hanlary häziriň özünde tutmaly-da, ýoguna ýanmaly.

Serdar. Dogry aýdýaň. Maňa öz jigitleriňden kyrk sanysyny ber.

Ýagşymämet. Mämet, artygy çagyry bäri. (Mämet gidýär. uzaklaşýan gäminiň sesi eşidilýär)

Serdar. Gojamyz ýaňky ors bilen ötagitdimi?

Ýagşymämet. hawa, gitdi... parslaram, meger, orslaryň labyr galdyraryna garaşyp duran bolmaly. Güregene baranlary ýigrimi müň diýdiň-ow. Olar indi bärrik eňer! Atasyna nälet, it ogullary!..

Hatyja. hawa, han. dädemiň saňa aýt diýen sözleri hem şol. Ol ors gämileri Esenguly güzrinden gymyldadygy, parslar üstüňize eňjekler diýdi.

Serdar. Artyk, gulak as. Bar-da, häzir kyrk ýigidi saýlap al. Soňra dagyň aňyrsyndan aýlan-da, Güregene gir, parslara raýat bolan dönük hany tap. **Pirgaly** handyr onuň bilen birleşenleri ele sal. Şouhun etmän, ýöne ýa özüni, ýa maslygyny şu ýere alyp geliň. düşündiňmi, Artyk?

Artyk. Düşündim, serdar.

Mämet. däde, maňa-da rugsat ber, menem Ýagşy agamyň ýüz atlysynyň biri ahyry!

Serdar. Sen heniz söweşe girip göreňok, oglum!

Mämet. Iru-giç menem söweşe girip göremeli ahyryn, däde! Özüň aýdýadyň. Rugsat ber, däde.

Serdar. (kynlyk bilen) bar, oglum ýöne... başyňy, gyljyňy, atyňy ýaga bermejek bolgun. bar... (jigitler gidýär)

Ýagşy Mämet. Ýigitleriň baryny aýaga galdyryp, güzeriň başyny tutmaly. burnuny sokduklary, petiksinden bermeli.

serdar. Pursaty elden bermeli däl. Goý, adamlar gaýyklara münsün, jigitler ata atlansyn. Hany, Ýagşymämet han, ýör bizm Güregeniň ýoluna göz aýlap gaýdaly. (gidýärler)

(oba" aý, adamlar — how, parslar gelýär, how! goş-golamyňyza eýelik edeweriň, how! Mämet şa uruş yglan edendir how!" diýen sesler eşidilýär)

Keýik. Ine, hudaýyň başymyzdan inderen gargyşy! Garry han-a orslara gol berýär, hudaýam bizi gargaýar.

(haly, keçelerini dolap, düwünçeklerini düwüp ugraýar)

Ýagşymämet (gelýär) Eje, tiz boluň! Hatyja jan, gyssan! gelýärler! Etrek ýolundan gelýärler!

Keýik. Ýa hudaý! ýa alla!

(Gaçýarlar, hyzmatkärleri kömek edýär. Deňziň üstünden atylýan toplaryň gümmürdisi ýaňlanýar. Atlar kiňşeýär. Gylyçlar çakşýar. Endişe... nala. söweş gidýär)

2-NJI BÖLÜM

Tozgunçylyk. Bar zat ýakylyp, kül bolupdyr. Çala başy çatylan öýleriň uwklary somalyşyp dur. Ýagşymämet we Serdar gelýär. Olaryň ýanynda birnäçe ýigit bar.

Ýagşymämet. Gajarlardan ar alar ýaly adamlary indi nädip aýaga galdyryp bolarka?

Serdar. Barsy garený gandan doýan mahaly, gapdalyna gyşargyç bolýandyr. Howa, gajarlaram häzir edil şoň ýaly. Bizem pursatdan peýdalanmaly, aman galan maşgalalary abad galan

öylere ýerleşdirmeli. Onsoňam, aç ölmez ýaly, biz olaryň garnyny doýurmaly. Söweşe çykmaly bolsa, soňra görübereris.

Ýagşymämet. Dogry aýdýaň, gajarlardan-a biz başymyzy gutardyk. Inşalla açlygyňam bir alajy bolar. Talaňçylyk bizi halys tozdurdy... maşgalalarymyz bolsa, eýýam göçüp gelip başladylar. (gaharlanýar). Wah, peläketler, bu uruş, tozgunçylyk haçan gutararka? (Kyýat han görünýär)

Kyýat han. kim bar o taýda? Ýagşymämet, bu senemi? Näme, gijaň içinde adamlary örüzip ýörsiň?

Ýagşymämet (içi_ýangynly). Däde, sen näme indi ol öňki ýeňilmez goşunyň ýoguna köýüleninden habaryň ýokmy?

Kyýat. Oglum, men bar zatdan habarly... gygyrma.

Ýagşymämet. Näme, indi biziň ölümiň gyrasynda duranymyzy görenokmy?

Kyýat han (ýokuş görüp). Oglum, sen bir meň ýüregimiň ýarasyna duwz sepjek bolma.

Ýagşymämet. Däde, biz gyzyl ýaly ýigitlerimiziň ýarysyndanam köpüsini ýitirdik, çagalar, aýallar barada aýdyp oturasam iş ýok. Bütün Etrek ýanyp kül boldy, müňlerç adamy gul edip äkitdiler. Ölmän galanlaram aýyndan öljek bolup otyrlar. Ýaralylaram bar. Olaryň hemmesini şu taýyk getirmeli.

Kadyr. Getirdiňem-de, sen olaryň nädip garnyny doýurjak?

Ýagşymämet. Sen kömek edersiň... soňam başa gelenini görübereris-dä, bu günlügin tapan, ertirligini gaýgy etmez diýipdirler. Seň öňüňde bergili bolup galmajagym-a çyn.

Kadyr. Wah, dogan, şeýdip maňa ozalam köp adam áydypdy. Şeýdip köp adam menden kän karzam alypdy, ahyrsoňam alan zatlaryny üzüp bilmän, o

Ýagşymämet. Men olary aç öldürip bilmen, sen welin, bar gallaňy bermeli bolarsyň.

Kyýat han. Ýagşymämet, saklan.

Ýagşymämet. Ýok, däde, sen açlygyndan surnugyp ölýän adamlary her gün öz gözüň bilen görüp dursaňam bilmedik bolýaň, men bu adamlar aýjyndan ölenine dözüp bilmerin.

Kadyr. Wah, muňa seretsene, gowusy, sen özüň hakda oýlan, birki günden seň özüňe-de iýmäge zat tapylmaz.

Kyýat han. Ýagşy sen uwn al, Tüwi al, gowsy sen adamlaram ýanyňa al-da, göni Etrege eň. Eger-de sen gajarlar gyljyndan ölseň, onda men seň ýasyny tutaryn, onda ýeke menem däl, ejeňem, ýene köp adamlar agyňy aglar. Emma **eger-de Etregi gajarlara gidiräýsek, onda berk ýadyňda sakla, onda... onda bütin ilat eňrär.**

Ýagşymämet. Däde, öňki etmişlem üçin maňa käýeme. Wagt geler, men olaň öwezini dolaryn. Häzir bolsa, gel, hiç hili öýke-kine etmän, ýene-de bir meseläni anyklaýly.

Kyýat han. Aýt.

Ýagşymämet. Goý, Çelekeniň her bir hany öýsüz-öwzarsyz garyp-gasarlara güýjüniň ýetdiginden birnäçe öý dikip bersin.

Kyýat han. Kadyr, aýdylan zatlaň hemmsini eşitdiňmi? eşiden bolsaň gaýtalap durjak däl. Men bu meseläni hut süýtdeş doganlaň özleriniň çözüşi ýaly, akyly-başly çözdüm hasap edýän. Bar, onda Kadyr aýdylan zatlaň baryny ýerne ýetir. (Hatýja bilen ejesiniň gelýänini görüp) bar, gowusy, ejeň dagyny garşyla. (gidýär, sahnada Keyik bilen Hatýja peýda bolýar. Serdar we beýleki ýigitler olaryň Ýagşymämet bilen duşuşygyna päsgel bermjek bolup, çykyp gidýärler).

Keyik. Ýagşy jan, gözümiň guwanjy, balam, dirimiň? (ol ogluny gujaklaýar).

Hatýja. Men aýtdym-a, ol amandyr diýip. (Serdar gelýär)

Serdar. Ýagşymämet, ýigitler Güregeniň dönük hanlaryny tutup geldiler.

Ýagşymämet. her zadam bolsa, bu mesele-de ýeňşimiz şowuna düşüpdür.

(ýigitler bilen Artyk gelýär.)

Artyk. Serdar, gurban bolan adam-a kän boldy welin, näme-de bolsa, seň ýumşuň-a bitirdik. Hanlary getirýärler.

Serdar. Dur, oglum, Mämet siziň ýanyňyzdamy?

Artyk. Serdar, ol biziň ýanymyzda ýok. Biz obalara kürsäp giren wagtymyz, ony gözümizden sypdyrypdyrys.

Serdar. (zordan özüni saklap). Düşnükli...) dyzyna çöküp eý alla, sen ony ýaman ir elimden aldyň-da...

Ýagşymämet. Serdar, gadyrdan dostum, agyrdyr... emma nätjek... mert bol... (ele salnan hanlary getirýärler. Olaryň arasynda eli arkasyna daňylgy Güregen han hem bar).

Güregen han. (dyza çöküp). Günämi ötüň, rehim ediň! men näme, öz erkime han premanyna gol çekdimmi?

Ýagşymämet. Sen dünýä ineniňde-de öz erkiňe inemändiň. Onsoň sen watanyňy, il-günüňý satmalymy?! Sen Türkmenem dälsiň. Güregen han.

Güregen han. Sen meni näme sebäp bilen beýle masgaralaýaň?

Serdar. sebäbimi? sebäbi, on müň türkmen öylüsini sürüp, Eýran şasyna eltip bereniň üçin. Ýigerimi müň düýäni bizden talap äkideniň üçin. On müň goýnumyzyň olaryň doýmaz-dolmaz, bokurdaklaryna ýal bolany üçin! Hawa, şol doýmaz-dolmazlaryň birem hut sendiň. Güm ediň, goý, oň maslygy şagallara şam bolsun. (ýigitler onuň goltugyndan göterip, süýräp alyp gidýärler). Beýlekilerem ýeke-ýekeden getiriberiň! (ýene bir hany alyp gelýärler). A, bu asyl senemi, Pircaly? Görbak biz nirlerde duşuşmaly bolduk! Bir ýyl mundan oň sen: eger men ony öli halda tapaýmasam, gözünü köwlärin diýip, habar ýaýradanyň ýadyňa düşýärimi? It ogly, häzir men seni şol maksadyňa ýetirin! Äkidiň ony (ýigitler Pircaly hany süýräp äkidýärler. ol uly-il bilen gygyrýar. sahnanyň aňyrsyndan:" ha-

ha-hu, aý adamlar!" diýen ses eşidilýär. Sahna Mämet girýär, olar bir hanyň boýnuna syrtnak salyp, südenkledip, süýräp getirýär).

Mämet. Ýöri melgun, basymrak diýýän men saňa, dönük.

Serdar. Mämet? (öz gözüne ynanman, geň galyp).

Mämet. Däde, saňa näme boldy? Näme meni tanamadyňmy?

Serdar. Balam, oglum. (gujuklaşýar). Sen nirlere ýitirim bolduň?

Mämet. (buýsanç bilen). Däde, men oba gözüm ýok ýaly kürsöp girdim-de, öýleriň gapdalyndan atymy ýüzüne salyp geçdim, şonda han eşigindäki birnäçe atly gözüme ildi, onsoň derrew öz ýanymdan:" Mämet, sen serdaryň oglusyň, oň ad-abraýyny arşa götremelisiň, bir ýerde gaýratyň bolsa görekez-de, olaň zzyndan ýet!" diýdim. Onsoň men edil atylan ok ýaly bolup, olaň zzyndan ýetdim-de, sag tarapdan atymy gapdalladyp ýüzün salyp barşyma, biriniň boýnundan syrtnak saldym. Ol şo bada gürpülläp, atdan agdy, men oňa özüni dürsemäge-de maý beremän, derrew ellerini gaňryp, arkasyna daňdym, sesi çykmaz ýaly edibem, agzyna ýaglyk dykdym, onsoň: "betbagt, ele düşäydiň gerek? Indi ýör, serdaryň ýanyna!" diýip, alyp gaýtdym. Uzak wagtlap muşakgatly ýol ýöremeli boldum, näme üçin beýle bolanlygyny özünem bilýän bolsaň gerek. Her zadam bolsa, men muny alyp geldim. Hana ýüzlenip: Hany, ýüzüňý galdyr, melgun. (sirtmak bilen onuň eňegini ýokary galdyrýar).

Ýagşymämet. Ohow, Nazar Meregen? (Hatyjanyň çirekin sesi eşidilýär)

Meregen. Han, dogrudanam, öldüräýjekmi? (Ýagşymämet aljyrap serdaryň ýüzüne ser edýär).

Serdar. Men muňa jeza berip biljek däl. Ýagşymämet, bu seň garyndaşyň, jezanam ozuň ber.

Hatyja (ylgap öýden çykyp). Däde! däde jan! Eý, alla, bu näme boldugy! Serdar, ol günäkär däl! Ýagşymämet, meniň çynarym, meniň dädem günäli däl! Gyzylbaşlaň çozjakdygyny bize öňünden duýduranlygyny özüňem bilýäň ahyryn! Eger ol bolmadyk bolsa, onda bu wagta çenli biziň barymyz gyrlardyk!

Ýagşymämet. Ýadyma düşýär... bilýän... unudamok... dogry, ol öňünden duýdurmasyn-a duýdurdy, ýöne özi welin, patyşaň ýanyndan aýrylmady. Üstesine-de, iň soňky gününe çenli oňa jany-teni bilen tüýs ýürekden gulluk etdi, talanyp alnan zatlara eýelik edip, paýlaşdyranam hut şuň özi!

Keyik (ogluna golaý gelip). Balam, gahar-kapyr diýipdirler, köşeş. Meregen hanyň öz gaýynyňdygyny unutma. Eger sen ony öldürseň, öz gelniňem öldürdiren bolarsyň, o görgüljigiňem göwni galar... ol häzir göwreli, bu jeza häzir oňa gaty agyr deger, onsoň sen ýagty jahana injek bolup duran öz balaňam ganyna galdygyň, bolar... gowusy, rehim et...

Hatyja. Dädemi halas at, gara gözümiň ýeke-täk guwanjy! Ony öldüreme!

Ýagşymämet. Meregen han, seň aýtjak zadyň barmy?

Meregen. Men indi han däl, men indi diňe gezip ýören awçy, Meregen. Meni balkana goýber. Men daglarda ýaşamakçy...

Ýagşymämet. Bolýa, bar, seň diýeniň bolsun. oň elini çözüň. (ýigitler onuň elini çözüp, öz ýanlary bilen alyp gidýärler).

Serdar. Patyşa premanyna gol çeknleriň hemmesinem ýok etmeli! Goý, olar biziň il-günümize indiden beýläk bir nälet getirmesinler.

Ýagşymämet. Serdar, adam gany ozalam kän döküldi, ogluň sag-aman diri gaýdyp gelen günü bir rehimeli bol. Galanlaryny dädem Kyýat hanyň ýanyna, guýa ýollaly. Kadyry bäräk çagyryň! (hyzmatekarlar:" Kadyr han! Kadyr, seni gözleýärler, nirdesiň?!"diýen sesleri eşidileýär).

Kadyr (golaý gelip). Ine men... näme işiňiz bar?

Ýagşymämet. Güregen hanlarynyň birenäçesini ölüm jezasyna buýurdyk, biriniň bolsa günäsini geçdik, galanlaryny bolsa sen Çelekne alyp git, goý, olar guýudan nebit çykarsynlar!

Kadyr. (gorkup). Ýok, men olary alyp gitmen... her zat etseňizem, alyp gitmen! men rus patyşasynyň öňünde jogap berip bilmen. Güregen hanlarynyň esirlikdedigini bilen badyna, ak patyşa biziň barymyzyň kellämizi alar!

Serdar. Wah, gorkak züwetdine bak. Keýik ejem beýle gorkak guş ýüregi nädip dogrup bildikä? (gülýär), (atylýan top sesi eşidilýär).

Abdylla (ylgap gelyär(ine orslar gelyär! iki gämi. biri harby gämi, beýlekisi söwda gämisi. (ýene-de ylgap gidýär). Derrew Kyýat hany tapyp geliň.

Serdar. harby gämiden ýagşylyga garaşma. Ine, bu şol biziň Etrege goýbermjek bolýan "Kriser" gämisi bolmaly.

Ýagşymämet. Söwda gämisi bolsa bize zerur gerek, üstesine-de, doganlar Mihaýyl Gerasimowlaryňky dagy bolaýsa, bar onsoň, hasam gowy bolardy.

Serdar. Näme üçin?

Ýagşymämet. Öten ýyl Mihaýyl Grasimow bizden balyk, ýelim/işbil, uwn hem-de başga-da birnäçe zat karzyna satyn alypdy. Jemi on müň manatlyk bolmaly. Ana şonça manada-da dürli-dümen zat getirip beremäge söz beripdi. Ol öz hakyna örän jür adamdy, iliň hakynam hiç haçan eýjek gümany ýok. Emma basym ol görgüli aradan çykdy, beregisini üzmäge-de yetişmedi. eger gelen bolsa, goý, indi dogany üzsün-dä.

Serdar. Dogry aýdýaň, sen muny oňat ýadyňa saldyň, görýän welin seniňem söwdagär gatanjyň bar oýdýän, hawa, bize o pul şu wagt diýseň zerur. Ýör, biz olary garşy alaly.

(Basym gidýärler. Olaryň baryşyny görüp, Kadyr ylgap gelyär).

Kadyr. Gaçýarlarmy? Gorkaýdylar oýdýan şagallar? Gaýtam maňa gorkak diýen bolýarlar. Emma iň gorkuly zat öň-de **Eýran hanlarynyň biränçesini jezalandyranymyz üçin, birnäçesini**

bolsa gul edip äkidenimiz üçin, ak patyşa biziň depämizden jeza baryny eňterse gerek. Bu betbagtçylygyň nädip öňüni alyp bolarka? (parahodyň gudogy eşidilýär(bildim. gowusy, men häzir gidiýen-de rus kapitanyny garşy alaýyn.

(Ylgap gidýär. Sahnada Kyýat han, söwdegär Sanika Grasimow, Ýagşymämet, serdar hem-de Abdylla peýda bolýar).

Kyýat han. Hoş geldiň, Grasimow. Ataňam dagy gurgunmydyr?

Sanika. Oňat han aga, sag-gurgun gezip ýörendir, siziňem sag-gurgun gezip ýörmgiňizi diläp ýörün. Siz bilen söwda etmäge rugsat berendiklerine men şat.

Kyýat han. Zat satyn almaga geldiňizmi?

Sanika. Hawa, Kyýat han, balyk, işbil, balyk ýelimini, bagana, guw ýelegini satyn almakçy. şu zatlar tapylarmy?

Kyýat han. Bu zatlaň hemmsem tapylar, göwnüň islän zadyňy alyber, aýdan zatlaň hemmsem bardyr.

Serdar. han aga, hormatly myhmanyň ilki bilen, biziň öýümize barmagyny isleýäs.

Kyýat han (öýkeli). Beýle diýme, serdar. Ol söwda atmäge geldi. Çopana meýlis haram diýipdirler.

Ýagşymämet. Däde, söwdagär bilen siziňem işiňiziň bardygyny biz bilýäris, yöne olar bilen biziňem işimiz bar. Ol bize-de gerek adam, oň bize on müň manat bergisi bar.

Sanika. (geň galyp). Hudaý saklasyn. Hudaýdan utan! Men senden haçan pul alypdym. Ýagşy? Sen näme dälirediňmi? O nähili pul bolmaly?

Ýagşymämet. Seň doganyň Mihaýyl, o pahyryň ýatan ýeri ýagty bolsun, ol bizden götrimine/karz on müň manatlyk haryt alypdy, puluny bolsa tölemäge ýetişmändi, pahyr aradan çykaýdy. şonuň üçinem sen şon beregisini üzaýançaň, biz seni goýberip biljek däl.

Sanika. Ýagşy han... belki, doganym senden pul alsa-da alandyr, emma hany onda onuň dil haty.

Ýagşymämet. Wah, melgun, ol pul almady, ol balyk, işbil, guw ýelegini hem-de göterimine haly satyn alypdy, jemi on müň manatlyk. indiki gelemde:" peýdajygy bilen bile tölarin"diýipdi. Menem oňa ynandym. söwdagär Grasimowlaryňam örän arassa adamlardygyny bilemsoň, sözünden dänemez öýtdüm.

Serdar. Sen näme muňa gep düşündirjek bolup dursuň-a, ol düşünişip aňry ýanynda-da geçýändir. (ol pyçagyny çykarýar-da, sinlap durýar, ony arassalaýar. Abdylla gaçyp gidýär).

Sanika. Han aga, bu nä boluş! Aklyňyz ýerindemi? Seň puluňy bererin, hemmesini tölärin, emma öldürme, rehim et, han aga.

Kyýat han. Serdar, sen näme, dälirediňmi?

Serdar. Han aga, söwdigäre degemeris, oň üçin gorkma, arkaýyn boluň. Emma bergisini tutuş hasaplaşaýança, biziň ony

goýberemejegimizem çyn. Biziň hasabymyza oňa näçe atlyn pul gazananyny bileňokmy?

Ýagşymämet. Biz bar zady görüp durus, däde. Hut şonuň üçinem biz belli-külli karara geldik: şu gün almaly ýa ölmeli. Eger-de biz şu gün il-halkyň garnyny doýurmasak, bütin ilatymyzy göreşe aýaga galdyryp, üstesine-de **Gara-suw arnasynyň uzboýunda serhedimizi bellemeseň, onda geljekki neslimiz bizi ýedi arka çenli näletlär.**

Serdar. Han aga, gowusy, siz gidiň... bilip bolmaz, eger-de biz birden utulaýsak, onda sizem biz bilen bilelikde jogap beremeli bolarsyňyz.

Kyýat han. Siz aklyňyzdan azaşypsyňyz.

Ýagşymämet. Däde, sen ýadapsyň. Birazajyk ýatyp, dynjyňy al... Sen bolsaň, söwdegär! bol, on müň manady çykar, buýtar-suýtar etseň soňy erbet bolar.

Sanika. Ýagşy han, men saňa nädip beriýn, meň ýanymda häzir gara şaýam ýok ahyryn. Eger meň doganym alan bolsa, men gürrüňsiz tölärin, oň üçin meni gorkuzjak bolubam oturmaň. Gowusy, häzir ýene dolandyryjylarymyň birini gämä tarap ýollaýyn. Men öz jaýymdakylaryň birine hat ýollaýyn, olam haty alan badyna, on müň manady kümüş puldan duran ýrinden sanapjyk berer.

Ýagşymämet. Häliden şeýitmel-ä. ýaz. (Sanika ýazýar).

Serdar. Gördüňizmi han aga, bar iş birden gül ala-güllük düzeldi duru-berdi, hiç hili zorlugam gerek bolmady. A, sen bolsaň bize aklyndan azaşan diýip käýindiň.

Sanika. Ine, şu haty al-da, puluň zzyndan adam ýolla.

(Ýagşymämet haty okap, bir ýigide berýär, ol ylgap kenara gidýär.

(At aýaklarynyň güpürdi sesleri eşidileýär. Aňyrdan Kadyr, ýanynda birnäçe rus kazak. Kadyr ylgap gelýär).

Kyýat han. Näme habar getirdiň, kadyr?

Kadyr. Men **kapitan Putiatin**⁴⁵ iň talabyny size ýetiremeli!

Ruslar Şu zatlary talap edýär: Patyşanyň ygtyýaryndaky adamlary — Güregen hanlaryny haýal etmän, gaýtaryp bermeli! Bendilikde oturan pursiýanlaryň hemmsinem gaýtaryp beremeli! Söwdigär Grasimowam haýal etmän, yzyna gaýtaryp beremeli! Üstsine-de, rus söwdigärlerine güýç ulanmejeğiňize hem azar beremjekdigiňiz barada, Eýran kenarlaryna bolsa hiç haçan çozuş etmjeğiňize kasam edip, ýa hat üsti bilen ýazmaça söz beriň! diýp, kapitan duýdurdy...

Ofisser. Kyýat aga, rus häkimiýetine garşylyk görekezeni üçin hem-de döwlet adamsyna zor salyp, janyna kast etjek bolanlygy üçin, jenap kapitan Putiatin sizden — topalaňyň sebäpkäri bolan

⁴⁵ Putiatin 1842-nji ýylda diplomatik maksat bilen Eýrana sapar etdip, Aşyr-adadaky rus harby bazasynda ýerleşdi. Onuň esasy missiýasy Hazar ýaka türkmen balykçylaryna we otrumly ilatyna kontrollyk etmek we Orsýet-Eýran söwdasyna bolýan böwetleri aradan aýyrmakdan ybarat bolupdyr.

Ýagşymämedi haýal etmän rus häkimiýetine tabşyrmagyňyzy talap edýär.

Kyýat han — Bu meň ygtyýarymdaky zat däl jenap ofisser. (kazaklar Ýagşymämedi gabaýarlar, ol sapançasyna ýapyşýar. Ýagşymämet garşylyk görkezip başlaýar. Kazaklar onuň ýaragyny elinden alýarlar. Kazaklar Ýagşymämedi güpbasdy edip, onuň elini arkasyna daňýarlar).

Hatyja. Adamlar, bu näm boldugy! Olar oňa näme etmekçi bolýarlar! Han aga, kömek ediň, ýetişiň! enesi, bu siziň ogluňyz ahyryn!

Ofisser. Gämä tarap ýöre, Ýagşymämet, indi bir garşylyk görkezjek bolaýmagyn. Indi siz tussag!

Ýagşymämet (gazap bilen). Däde, sen näme? Hany, seň hökümiň? hany, seň güýjüň?

Kyýat han. höküمیمem bardyr, güýjümем balam! Menem seň bilen bile giderin. Men seni ýeke goýup bilmen!

Ofisser. Aklyňyza aýlanyň, Kyýat han. Zyzyňyza gaýdyň...

Kyýat han. Eliňizi çekiň. Menem oglum bilen bile gidýärim!..

(perde ýapylýar).

6-njy görnüş

(Tebilisedäki "Meteskel" galasy. Depesi demir gözenekli, içi alagaraňky zyndan. Kyýat handyr Ýagşymämet ýalaňaç ýerde otyrlar. Olaryň önlerinde demir çäýnek bilen demir kürüşge/käse bar. Ýagşymämet suw ourtlap, bir zatlar çeynäp otyr).

Ýagşymämet. Iý, дәde, isene. Ölmez-ödi bir zatlar garbanemasaň bolmaz-a. "Görek agyzdan" diýipdirler, imeseň güýç-kuwwatam galmaz adamda.

Kyýat han. Oglum, meň hiç işdäm ýok. Böwrüm agyrýar, içim ot alyp gelyär, endam-janym gurşup dur, elim-aýagym gurap barýar, aşagymyza düşär ýaly, iň bolmanda, bir köne keçe bir beriň, diýip biz näçe gezek soradyk, emma biziň sözümüzü diňlänoklaram, aýtdyň-aýtmadyň, bary bir. Oglum, bu biziň arzamyzy olar, Kawkaz dikmsine gowşurmadylarmyka?

Ýagşymämet. Hatymyzy baranda-da, Kawkaz başlygy biziň üçin, barmagynam gymyllatmaz. Indi häkimiýt başynda Ýrmolowlaram, Murawýowlaram ýok. Orsýety žandarmalar dolandyryar.

Kyýat han. Aý, olaň baryna nälet siňsin! Olaryň baram iki ýüzli şyr päki-de! ilk-ä medal hem beren bolýarlar, soň bolsa köne keçänem rowa görenoklar... Oglum, bu gün näme, wagty bilen gün dogup, jahan ýagtylmady-da?

Ýagşymämet. Däde, o nähili gün? Günüň nury hälden bäri penjirä düşüp dur ahyryn, näme görňokmy? Hanha, o tarapa ser etsene.

Kyýat han (göge garap). Ýok, men hiç zat göremok... bütinli tüm garaňky...

Ýagşymämet. B -ä, aý, ýok, beýle däl-dir-de?! Meni bir görýäňmi? Ine, men, edil öň ýanyňda!

Kyýat han. Ýok, göremok. men-ä häzir gijemikä diýipdim...

Ýagşymämet. Jahanyň ýagtylanyna kän wagt boldy... häzir gündiz-ä! Däde, sen gözüň gapylypdyr! eý, garawul!

Kyýat han. azraýyl janymy almaga gelaýdi öýdian, oglum.

Ýagşymämet. Garawul! (gapyny ol ilki eli bilen ýumruklaýar, soň demir çäýnek bilen).

Gözegçi (gapyň aňrsyndan). Saňa näme gerek, musurman?

Ýagşymämet. Eý, garawul, basymrak dogtory çagyry! dädemiň gözi gapylypdyr!

Gözegçi. Bolýa, haçan ýerimi çalşamda, nobatça aýdaryn.

Ýagşymämet. Häzir aýt, garaşmak nämä gerek?

Gözegçi. Gygyr, gygyrma, meň üçin bary bir... gaty gitseňem, karsser/ bir adamlyk sellule/kamera dykaryn.

Ýagşymämet. Henizem hiç zat görňokmy?

Kyýat han. Hiç zat göremok, oglum. Ezraýyl men agşam ukuda ýatyrekam gelip gidäýipdir öýdýän. Basym ol meniň janymy almaga gelermikä diýän.

Ýagşymämet. Eý, guderaty güýçli alla, bu dünýäde, hi, hakykatyňam bar ýeri barmyka! Olar bizi indi üç aýdan bäri saklaýarlar, haçan tussaglykdan boşatjaklary barada bolsa, hiç kim hiç zat aýdanok. Asyl indi bizi azat etjek harby ýolbaşça hatam ýazdyg-a ýogsam, emma adam bir tapylarmyka?! Biz ötüňç sorap olam edil biziň nalyşymyzy eşitmdik ýaly, hiç hili habar-hatyr ýok. Ýok, men bu nälet siňen gapyny çym-pytrak ederin welin, her näme-de bolsa, arzymyz-a diňlelerin! (çäýnegi alyp gapa zyňýar. Kridordan güpürdi aýak sesleri eşidilýär, gapydaky gup şakyrdaýar. gözegçi kürsäp girýär-de, ýagşymämediň döşünden itýär).

Gözegçi. Häzir, nejis... men seni şeýle bir akyla getireýin welin, hoşuňa gelsin!

Ýagşymämet. Dädemi hospitala äkidiň!

Gözegçi. Akmak, bu taýda hospital nirden bolsun? Onsoňam, siz bu taýda kime gerek? Üstesine-de jenaýatkär, öljek bolup duran bu çalajan garry gojany kim başyna ýapsyn! päheý-dä weli...

Kyýat han. Jenap naçalnik/başlyk, meň baramda başlyga habar beriň.

Ýagşymämet. Hawa geler, biz şeýle güne baý kän garaşypdyk...

Gözegçi. Sen-ä entegem garaşmaly bolsaň gerek... seň dādeňý boşatmaly diýen buýruk bar, seni bolsa Waroneže ugratmaly diýlipdir. Şoň üçinem sen entek şaýyňy tutjak bolup oturma. Saňa o barada soň ýörite aýdarlar...

Ýagşymämet. Bu nähili beýle bolýar? Siz näme meň üstümden güljek bolýaňyzmy!

Kyýat han. (Elleri bilen seremeläp). Oglum, sen nirde? Gel, seni bir gujaklaýyn... Göwnüme bolmasa, seň bilen soň görüşmjek ýaly bolup durun... meň halym sal/gämijik/üstünde... ezraýyl meň ýüregimi mynçgalap, hiç goýberenok... (ogluny gujaklap, hamsygyýar). Emma sen ruhdan düşme. Eger ýene iki günjik dagy ýaşasam bolar, her zat ederin welin, seni azat ederin...

Gözegçi. Basymerak boluň, han... wagt garaşanok. (gojanyň goltugyndan tutup, ony kameradan alyp çykýar).

Ýagşymämet. Garawul, sen meň doganym Kadyra aýt, goý, ol meň ýanyma gelsin, oň bilen gepleşesim gelýär.

Gözegçi. Doganyň seň bilen gürleşmäge mümkinçilig-ä bardy, ýöne ol seň bilen duşuşykdan ýüz öwürdi.

(agyr gapy ýene-de şakyrdap açylýär. Ýagşymämet başyny galdyrýa! Hatyja girýär. Onuň elinde gündagly çaga bar).

Hatyja (şadlanyp). Başymyň soltany! Jiger_bagrymyň atasy... bu seň balaň... seň ogluň... kiçijik **musa han**... men seni görenime nähili şatdygymy, sen bir bilsediň... meň göregüli Ýagşymämedim... meniň nury didäm... mertleriň merdi mäheriban adamym... (ol äriň boýnundan gujaklap ýüz-gözünden ogşaýar, Ýagşymämet bolsa elinde ogluny saklap ony köşekleýär).

Ýagşymämet. Hatyjam, meniň ezinim... men-de gaty begndim...indi meň yzymy tutjagym bar... arman, ýöne, şu elimdäki zynjyrdan başga men oňa hiç hili miras galdyryp bilmedim-de... aýtmaklaryna göre, meni Waroneže geçirjekmişler.

Hatyja. Wiý, şeýle mi... menem seň bilen bile gidesim gelýär. Biz o taýda bileje ýaşarys. Men indi Esengulyda ýeke galjak däl...

Ýagşymämet. (ol ogluny hatyja berip, olary emañ bilen gujaklaýar). Ezizim, saňa o taýyk gitmek bolmaz. Derdimi deň paýlaşýanyňam saňa ýeterlik. Eliňde suw ýaly çaga bar, bu meň balam, eziz balam, ol maňa heme zatdan gymmatly, sen ony aýa, ol entek meň derdimi paýlaşardan ýaş... Hatyja, sen galmaly bolarsyň, men gaýdyp gelýänçäm, garaşmaly bolarsyň. Olar meni Waronežde ömürboýy saklap duraslary ýok... bireki ýyldan artyk aýrallykda ýaşamaly bolmarys... mert bol, özüňi aýa, ezizim, horlanyp ýörme. ine, hä diýmän men sag-aman gaýdyp gelerin, onsoň biz ýene-de bile bolarys... (gaharlanyp). Men watanyma gaýdyp barmalydyryn, Hatyja... men duşmanlam bilen hökman hasaplaşmalydyryn...

Hatyja. Ýagşymämet, hanym-soltanym meniň, beý_diyemeweri... seň duşmanyň kän. ýekeje özüň olary ýeňjek gumanyň ýok.

Ýagşymämet. Men öz halkymy yzyna düşürüp **öz döwletimi — azat Türkmen döwletini dörderin...**

Hatyja. Meniň hanym-soltanym, sen düşün ahyryn, sen ýalňyz, ýeke galdyň. Dostuň Serdar tekelere goşuldy, Kadyr hem ruslara. Ony obadan gaçyp gitmäge mjebur etdiler. Menden, garry eneňden, ogluňdan başga indi seň hiç kimiň ýok...

Ýagşymämet. Wah, Hatyjam, meň gara bagtymyň ýeke-täk diregi... sen bolmadyk bolsaň, oglum bolmadyk bolsa, men nädip ýaşardym?

Gözegçi. Ýagşy han duşuşyk möhleti gutardy.

Ýagşymämet. Hatyja, geleniň üçin sagbul... şeýle gözəl ýan-ýoldaşy maňlaýyma ýazany üçin, alladan razy... Hatyja, sen бүтін dünýädäki gözelligiň hemmesindenem gowusyň... oglumyz bolsa nähili gowja, eýjejik zat!

Gözegçi (girip). Boldy, Ýagşy han, hanym, besdir, size indi bu taýda mundan artyk durmak bolanok.

Ýagşymämet (Hatyjany hem ogluny ogşap). Hoş meniň mäheribanym, Hatyjam. sag bol, onda senem, eziz mirasdarym, musajan!

Hatyja. (aglap çykýar). Hany- sultanym, başymyň täji, sen bizi gaýgy etme. Biz saňa garaşarys. Sag-aman, basymrak dolan... (garawul ony itip diýen ýaly çykarýar-da, kameraň gapysyny ýapiar.)

Ýagşymämet. Ellerini döşüne gowşuryp durýar). Indi ýekelik hem gaýgy-haserat... gaýgy-hasrat hem ýekelik... hany, indi meniň öz eden arzularym, umytlarym nirde? hany, indi ol

öňküje: “Sen dur, men öleýin!” diýip durýan, gorky ürkiniň nämedigini bilmeýän, merdana dostlarym nirde? Indi olaryň barynyň ölüp-ýitip gitdigi bolarmyka? Bar eden arzu-umydymyzyň köýüp gitdigimikä? Indi biz şeýdip, ömürboýy egnimizi ýygryp, ganatymyzy ýazyp bilmän ýitip gitmeli bolarmukak? Ýok, biziň arzularymyz hökman hasyl bolmalydyr! Emma haçan?

Gözegçi (gapyny açyp, içi çorbaly okara hem kagyz-galam alyp gelýär). me, al, iý, bu bolsa kagyz-galam, naçalnik rugsat etdi.

Goý, niräk ýazasy gelse, ýazsyn, çäýnek zyňmasa bolýar diýdi.

Ýagşymämet. (ýerde oturyup hat ýazyp başlaýar. kamerany hem bendilikde oturany gijäniň garaňkylygy gaplap alýär. Daň atýar).

Ýagşymämet (ýazanyny okaýar):

Bilmedim men, neýleý indi, bagrym girýan eýledi,

Ýalbarar men, eý biribar, jigerde jan eýledi.

Ah çeker men gije-gündiz, ýüregim gan eýledi.

Ýalkasaňam, gargasaňam, Kadyr alla, öz eliňde,

Mydam saňa sygyn diýip, göwnüm preman eýledi.

(Ýene-de oýlanýar. Ýerinden turýar, kameranyň içinde iki ýana gezmeleýär, ýene oturýar, ýazýar, soňra okap başlaýar):

Seň öňünde men ýalbaryp, gör, etagat kylaram,

Giýň dünýämi dar eýleýip, mesgnimi zyndan eýledi.

Gözegçi (gygyryp). Eý, Ýagşymämet! Näme şatlanýañ? Näme, gygyryp sesiňe bat berýäň! Aglamaly halyňa, sen bolsaň şatlanyp gaýtam uly il bilen gygyryp dursuň. Agşam dädeň, Kyýat han watana ýetmän şu ýerde öldi. Ir bilenem jaýladylar. (gidýär).
Ýagşymämet. Dädeň? öldi? (kameranyň içini garaňkylyk gaplap alýär).

7-nji görnüş

ÇELEKEN

Abdylly. Kadyr han, biçäre Hatyja gelne kömek etseň bolmaýamy, garyp ýaşaýar, güzerany agyr, elinde-de ýaş çagasy bar, ol seniň ýeňňeň ahyryn.

Kadyr. Abdylly, näme beýle dözümsiz bolupsyň. Doganym bendilikde oturansoň, sen onuň göwnüni görjek bolup hyýal edýän bolaýma birden?

Abdylly. Hudaý saklasyn, Kadyr han. Bu ile sygjak zatmydyr? Toba, to-ba...

Kadyr. Howa, menem oňa nebsim agyrman duranok, rehmimem gelýär. Özem bu bir-eýýämnden bäri şeýle. Ýaş wagtymda oňa öýlenjek bolup, gudaçylyga sawçam ýollajak bolupdym, arman, şonda dädem göwnemdi. Indem oňa käte-käte ksesinden syn

edýän-de, häzir-ä maña päsgel berjek adamam ýok diýip oýlanýan... Ýagsymämet hat ýazanok, dirimikä bir? Belki, birwagt ölüp gidendir. Şunça garaşypdyryn, sabyr rahemandan diýipdirler, soň ony öz öýüme geçiräýjek.

Abdylly. elbetde, sidaýsen-a gowy bolardy. onuň özüne-de ogluna-da garaşyk etdigiň bolardy, ikisem öz öýüňizden girip-çykardy.

Kadyr. Abdylly, sen beýdip biderek wagtyň geçirip oturma. Hatyja höre-köşe et, düşündirjek bol, töwella et. hana, oň özem gelýär.

Abdylly. Gelin...

Hatyja. Abdylly? Näme... Ýagsymämetden... habar barmy? Aýtsana!

Abdylly. Ýok, gelin, ýagşy handan-a.... hiç hili... habar ýok welin... bolmazmyka diýýän... gelin, men size... ömrüňý kül edip ýörme... ýatladaýaýyn diýdim... şeýdip indi öz bagtyňy özüň ýatyryp ýörjekmi? Sen entek örän ýaş... geljegiň hakynda oýlanmaly...

Hatyja. Nejis, seň nädip beý_diýmäge diliň barýar? Ýok bol, gümüňi çek meň gapymdan!

Abdylly. Hatyja hanym, beý_diýmekç-ä däldim... men-ä saňa ýagşylyk etmekçi...

Hatyja. Güm bol, petgara! Gözüme görünme! Ýagşy han bir gelsin entek, men oňa baryny aýdaryn, entek dur bakaly. Sakgalyňdan

utan! (Abdylla ýüregý ýarylan ýaly sekiň üstüne gaýdyp gelýär.
Oň ýanyna Kadyr gelýär).

Kadyr. Nähili boldy?

Abdylla. Oň tas ýüregi ýarylypdy, diňlemegem islänok.

Kadyr. Diňlar, Abdylla, baý diňlar-a. Indi men nähili islesem, hut
şo hilem bolar. Bar. (Abdylla gidýär). Eý, alla, meň arzularymyň
barynam hasyl et-de, ömrüm öýtänçä, saňa sygnyp gezerin.

Keýik (girip). Náme, doga okaýarmyň? nämä, indiden soň, toba
gelip, sopy boljak bolýarmyň?

Kadyr. Rus hökümdary agamy Waroneže ömürlük süregün etdi.
ol indi gaýdyp bu ýrlere gelmez.

Keýik. bagtym ýatypdyr, eý alla, Ýagşymämet jandan aýra
saldyň...

(parahodyň gudogynyň sesi eşidilýär.)

Abdylla. (ylgap gelip). Kadyr han, ruslaryň gämisi geldi.
(gidýärler).

Keýik. Men indi oglumy görüp bilmän ölüp gitmeli bolarmukam?

Hatyja. Enşalla, görrsiňiz, enesi, aglamaň. ol bireki ýyldan
gaýdyp bararyn diýipdi. Men oň geljegini bilýän, ol hä diýmän
birden bir ýerden çykaýjak ýaly, göwnüme

Keýik. Agzyňdan hudaý eşitsin-da hernä, alla jan, özüň meni şol
günlere ýetir-dä. (olar gözden ýitip gidýär, Kadyr, Grasimow hem
Abdylla gelýär).

Grasimow. Aýdyp oturyň, näme täzelik bar? Ind-ä parslar azar berýän-ä däl bolsalar gerek? Aý, indi olar nädip azar bersinler? patyşanyň deňiz eskaderany/parahody serhedi indi oňat saklaýar ahyryn. (ol el goşundan bukja çykaryp, Kadyra gouşurýar). –Me al, bu saňa, deňziň eskaderanynyň başlygy, muny saňa gouşurmagy haýyş etdi. Ýagşymämet hakda bir zatlar ýazylan bolmaly...

Kadyr. bäh-how, özem möhürli-zatly hat ekeni! hany, Abdylla, oka!

Abdylla. (haty alyp okaýar). hökümet taralyndan tussag edilen hem-de Waronež welaýatyna sürgün edilen Ýagşymämediň ölendigi barada Kadyr hana hem-de aradan çykanyň beýleki garyndaşlaryna bu aýy habary gynansagam aýtmaga mjebur bolýaryn, ine, hut şu barada hem tassyklap...

Kadyr. Waý, dogan-aý! (ýalandan aglan bolup, gynanan bolýar).

Hatyja. (agy sesini eşidip, ylgap gelyär). hany, Ýagşymämet? oňa näme bolupdyr? aýtsaňyzdaň?

Kadyr. jan agam ölüpdür...

Hatyja. Getir bäräk! (haty onuň elinden kakyp alyp, öz öýüne ylgap gidýär-de, özüni ýere oklap aglaýar). waý, Ýagşymämet! bagtym ýatdy! gözümiň guwanjy, öýümiň daýanjy, saňa näme boldy? ýat illerde ölüp gitdiň— sen bizi kime goýduň? wah, bagtym ýatdy!

Keýik. (gelip öýe girýär). Ýagşymämet nirde?

Kadyr. ol ölüpdür...

Keýik. Ol ilki doňan ýaly bolup durýar-da, soňra Kadyryň üstüne süýşüp ugraýar). Ýagsymämet jan! (Hatyja onuň ýanyna barýar. Ol garry enäni gujaklap, köşeşdirjek bolýar).

Hatyja. Besdir, enesi. Özüni horlama, köşeş. ýör bize baraly... bu hasraty bile çekişmesek agyr düşer... (gidýärler).

8-nji görnüş

Sürgündäki zyndan jaýy.

Goja garawul kömekçisi bilen dem-düýtsüz şalkyldap duran, eli-aýagy zynjyrlanan Ýagsymämedi süýräp getirýär-de üýşmek samanyň üstüne oklaýar.

1.nji gözegçi. (goja). Hany, gowuja synla, dirimi, dälmi?

2.nji gözegçi. (ýaş). kim bilýä, ölen bolmagam ahmal.

1.nji gözegçi. Hany onda, ogul, doktoryň zyndan git, olam sürgün edilenlen biridir, edil şu gapdaljykda ýaşaýandyr. (ýaş garawul ylgap gidýär). Eý hudaý, indi adamlaram üýtgäpdir, bulara düşüner ýaly bolmandyr. Seni bu taýyk, sürgüne iberdileremi, ýaşaber-da, ýok, oňa bu ýer darlyk edýän ýaly, gaçan bolupdyr. Seni gözläp-gözläp, sütünimiz süýndi, ine, diňe

Hazryň bir böwründe zordan tapdyk, şol ýerdenem munuň bilen süýrenişip yzmyza gaýtdyk, gandalyňam gizlän bolupdyr. Eý, ind-ä asyl gaçaýmasaň gerek, indi oňa gaýratyňam çatmaz, güýçjagazyňam ýetmez, Zol-zol uruşjak bolup dyzanyňam bolýar, zol-zol gaçjak bolan bolýar, gaýtam bizem heläk etdi, özüňem üstesine, aý ind-ä özüňe-de geler ýaly bolmadyk bolsa gerek... b-ä, henizem... dem-ä bar ýaly, özüňi dürsäp başlady.

Ýagşymämet (zordan özüňe gelip). suw, suw...

1.nji gözegçi. Häzir, taňrygargan diýsäni... me, iç. (Ýagşymämet nebsewürlik bilen zordan suw içýär, ýaş gözegçi bilen doktor gelýär).

Doktor (nä_razylyk bilen gaharly). Gandallymy? Muny kim beýtdi?

2.nji gözegçi. Buýruk şeýle.

Doktor. Aýryň, men sizden haýyş edýän, eli-aýagy gurşup, gany doňar ahyryn.

1.nji gözegçi. hakym ýok, doktor, sürgünden ýene-de gaçmaz ýaly, polkownik zynjyryny aýraýmaň diýip, berek tabşyrdy.

Doktor. Maňa atagzy beriň, meň özüm aýraýaryn.

1.nji, gözegçi. Beýitmäň doktor, eger oň zynjyryny aýrsaňyz, onda polkownik ony hut özüňize gidir, sizem, hut şoň ýaly sürgündäki adam ahyryn, görýän welin, ol indi bu ýagty jahanda ýaşamasa-da ýaşamaz, emma siz entek ýaşamaly, patyşanyň garşysyna baş götreniňiz üçin, size oturmaly möhletniňizi oturyp

soň öýüňize gaýtmak gerek, size aýalyňyzam, çagalaryňyzam garaşýan bolmagam mümkin.

Doktor. Dogry aýdýaňyz, dogrudanam, meň wagtynda çykaryn diýen umydym-a bar, men özümiň ýakyn görýan adamyma, general Murawýowe hatam ýazdym.

Ýagşymämet. ... (zordan çykýan ses bilen) Nikolaý Nikolaýewiçmi?

Doktor. Hawa, a... goja garawul bar, sen gidäý, muň ýanynda özüm otyryn, arkaýyn bolaýyň, ýüňsakgal etmjegime sözem berýän.

1.nji gözegçi. Bolýa-da, gepleşiň, balykçy balykçyny uzakdan görýändir. (gidýär).

Doktor. Siz näme, Nikolaý Nikolaýewiçi tanaýaňyzmy?

Ýagşymämet. ol meniň uly dostum, mugallymym. (onda birden umyt uçguny köräp, birden gaýrata galýär-da gobsunýar). Gadyrdan, oňa men hakda-da ýazsaňyz-daň, bolşy ýaly edip, nirde ýatanlygymy, azatlyk üçin, hakykat üçin, janymy gaýgyrman göreşjekdigim barada oňa söz berenligimi, şol wadamda-da tapyljak bolup, göreş edenligimi hut şol sebäplem, şu ýere iberilenligimi, hawa bary hakda ýazyň. Size ýalbarýan, ýazyň.

Doktor. Ýazaryn, hökman ýazaryn, diňe diliňize berek boluň, bu hakda hiç kime hiç zat aýtmaň.

Ýagşymämet. Doktor, siz näme üçin sürgün edildiňiz?

Doktor. Meniňem hut siziňki ýaly, has dogrusy, gulçulykdan dynjak bolup, baş göteren garyp halkyň nahak ganynyň dökülmzligi üçin patyşalyk düzgüne garşy, Dekabr gozgalaňyna goşulanlygym sebäpli.

Ýagşymämet. Doktor, saýlap alan ýoluňzyň hökman ganly çaknyşma eltjekdigini siz näme öňünden bilmediňizmi?

Doktor. Bu biziň günqmiz däl, emma gelejekde azatlygy, diňe gan döküşikli göreşden soň, gazanyp biljegimize biz indi düşündik.

(gazaply gaýnap duran ses eşidilýär).

Abdylla. Hany, ol? Basymrak görekiň, hany ol nirde? (gapdaly gözegçili Abdylla ylgap gelýär.)

Abdylla. Ýagşymämet. Sen.... dirimi?! Dirimi asyl?! Hudaýa şükür. (ol şadlykdan gözüne ýaş aýlap, gujaklajak bolup, Ýagşymämede topulýar. Ýagşymämet yranýar).

Ýagşymämet. aý, m m... Abdylla, meniň gadyrdanym. Sen meni nädip tapdyň? Sen bu taýyk nädip düşdüň?

Abdylla. Beý, nähili bagt. Asyl gözüme-de ynanmjak bolýan, men seni görerin öýtmeýärdim. (hem hamsygýar hem gülýär).

Ýagşymämet. Hany geplesene, bir zat diý ahyryn gadyrdanym, Abdylla.

Abdylla. Hökman aýdaryn, arka dagym. Dursana, özümi bir dürsäýin, onsoň hemmsini ýeke-ýekeden aýdaryn. Kadyr han öz ogluny Teblise okuwa iberdi, harby kamandiriň ýanyna, hol seň

okap gaýdan ýeriňe, "ony ugrat" diýip, menem gapdalyna goşup goýberdi. Soňam seniň ejeň haýyşy boýunça, nirde jaýlananlygyňy bilmek üçin, mazaryň başynda gözýaş dökmek üçin men polis başlygynyň ýanyna gitdim, ony tapdym, oňa öldi hatyňy görekip seň nirde jaýlananlygyňy soradym. Ol bu kagyzyň ýüzüne uzak wagtlap ser edip durdy-da, elinde eýläk-beýläk öwürdi-de, birdenem stoly/mizi ýumruklap goýberdi welin, men-ä Tepbedim okalandyr öýtdüm, ol bolsa uly il bilen gygyryp: "wah, deýýus, men beýle aldawy, beýle melgunlygy ömrümde-de görmäpdim" diýdi. Men bolsam dzzyma çöküp: "Alladan ant içdim, men ýalan sözlämok» diýip gygyrdym. ol bolsa maňa: "gürrüň sen hakda däl, bu işiň özi bulaşyk" diýip, maňa sorag berdi. Ol: "Ýagşymämediň ölümüne hemmeden beter kim köp gyzyklanýar?" diýdi. Menem oňa birden samsyklyk edip aýdaýsam nätjek: "Patyşa gyzyklanýar" diýip, ol bolsa üstüme gygyrdy: "samsyk sen nämeler ýañraýaň, men senden Ýagşymämediň golaý garyndaşlaryndan onuň ölümüne hemmeden beter kim gyzyklanýardy diýýän" diýdi. Men oňa: "dogany Kadyr" diýdim. Gepiň tümmek ýeri, men oňa Türkmen halysyny sowgat berdim welin, ol maňa seň ýeriňi aýtdy, soňam Kadyr, söwdigär Grasimowyň üsti bilen başlygyň kömekçisine köp para-peşgeş berenligini onuňam oňa şu öldi haty iberenligini aýtdy.

Ýagşymämet. Kadyremämet? Bu hat onuň nämsine gerek bolduka?

Abdylła. Aýdyp biljek däl. (aglaýar). Eý, alla, näme üçin biziň barymyza beýle jeza berdiň?!

Ýagşymämet. Sen näme aglaýaň? Aýtsana, o taýda näme betbagtçylyk boldy?

Abdylła. Men... aýtmaga gorkýan... dilim baranok... halyň teňmi?

Ýagşymämet. Aýtsana... näme-de bolsa, meň ýagdaýym mundan erbed-ä bolmaz.

Abdylła. Kadyremämet... näme... isledi...

Ýagşymämet. bolsana, aýtsana.

Abdylła. ol... ony...özüne aýal edinjek boldy.

Ýagşymämet. Kadyr?! o, ol?! näme dymýaň? Hatyja nirde?

Abdylła. Ol özüni otlady... ol indi aramyzda ýok... eý, alla! (aglaýar).

Ýagşymämet. Özüni otlady? ol indi ýok? Wah... (ýüregini tutýar).

Abdylła. Saňa näme boldy, han?

Ýagşymämet. (zordan özüni saklap). a.... oglum? musa jan?

Abdylła. Diri, Ýagşy han, ol diri, ol meň ýanymda ýaşaýar.

Ýagşymämet. Eer et, ser et ezraýyl meň başujymda pel-pelleýär, Abdylła gulak as, öljek bolup duran adamyň sözi mukaddesdir, ogluma dädesiniň nähili adam bolanlygyny gürrüň ber ulalaram welin, ony Teblise general Murawýowiň ýanyna elt, goý musa-da göreşi onuň bilen täzeden başlasyn, **men olaryň hak işiniň injegine-de öz ýurdumyzyň azat boljagyna-da ynanýan, hökman şeýle-de bolmalydyr, bolaram...**

(jan berip ýykyleýär. Doktor oň üstüne egileýär)

Doktor. Mert ýigit eken, arman, öz il-güni üçin, gören
görgülerine, çeken jebri-jepalaryna ýüregi çydamady...

(perde ýapylýär)

Piessani ýazan: *VALEITIN.F. RIBIN*

(Türkmenistan SSR-iniň Magyymguly ad. döwlet baýragynyň eýesi)

Çeşme: Sowet Edebiýaty žurnaly 1/1983

Rus hatyndan latynça geçiren: A.Goli

WAKALARYŇ HRONIKA GÖRKEZMESI

1750— Kyýat han Kümüşdepede dogluýar.

1813— Eýran-Orsýet arasynda «Gülüstan» şertnamasy baglanýar.

1819—Rus diplomati N.Murawýew Çelekene we Hywa syýahat edýär.

1821 (3.Noýabr)— Kyýat han, rus kapitany Baranowy ölümden halas edýär.

1821— Kyýat han, ogly Ýagşymämedi Tebilise okuw iberýär.

1826—Kyýat hanyň ýolbaşçylygynda türkmenler Tahrana çenli hüjüm edýärler.

1836— Rus resmisi Karelin Çelekene gelýär.

1837—Mazenderanyň häkimi Erdeşir mirza Kümüşdepä ýoriş edýär.

1837—Türkmenleriň Orsýete raýat bolmak hakdaky haty Kareline gowşurylýar.

1837— Tzar Nikolaý I. Teblisde Muhmmet şa gajar bilen dostlukly duşuşýar.

1842. (12.dek)— Kawkazyň harby häkimi Golowiniň buýrugy bilen Ýagşymämet tussag edilip Bakuwa, soňra Tebilise iberilýär.

1842—Kyýat hanyň ogly Annamuhmet tussag edilip «Kaments-Podowsk» şäherine alnyp gidilýär.

1842—Kyýat han mekir hile bilen Tebilise çagyryp zamun alynýar.

1843 (mart aýynyň ortasynda)- Kyýat han 89 ýaşynda Tebilis zyndanynda aradan çykýar.

1844— Kyýat hanyň ogly Kadyrmuhmet Tebilise barýar.

1845. Bahar— Ýagşymämediň 3 sany ogly Peterburga okuwa iberilýär.

1847 (9. April)— Ýagşymämediň ogly Esenmämet Peterbugda aradan çykýar.

1849 (16 iýun/june)— Ýedi ýyl zyndanda oturan Ýagşymämet gümürtik ýagdaýda Woronež zyndanynda 43 ýaşynda aradan çykýar.

1951 (21 april)— Türkmenler Aşyr adada rus harby bazasyna zarba urýarlar.

1856— Ýagşymämediň ogly Nazarmuhammet 19 ýaşynda Blogorod şäherinde aradan çykýar.

1968— Kyýat hanyň ogly Kadyrmuhammet 61 ýaşynda aradan çykýar.

1968. (20 awgust)— Han Ýomut/Nikolaý Ýomudskiy (Ýagşymämediň ogly) Orsýetiň Podolsk şäherinde dogulýar. Ölümi. 1928, awgust Aşgabat.

1924— Ýagşymämediň zyndanda ýazan goşgulary Türkmenistanyň golýazmalar fonduna gowşurylýar. Goşgular 1977-nji ýylda çap edilýär.

PEÝDALANYLAN ÇEŞMELER

1. Muraviev's Journey to Khiva Through the Turcoman Country, 1819-20. OGİZ PRESS LONDON.
2. Halym Agaýew. Vazymoothosheniya Prikaspiskih Turkmen C Rossiya V 19 veka. Ashgabat. ANT.
3. ВОССТАНИЕ 1916ГОДА В ТУРКМЕНИИ.1938
4. N.Rahymow. Siz Türkmenistan barasynda näme bilýärsiňiz. Magaryf. 1991
5. A.Gylyjow. Kyýat han. Ylym. 1991
6. M. Annanepesow. Bendilikde ýazyylan şygyrlar. Ylym. 1977
7. Lady Sheil. Glimpses of Life and manners in Persia. London 1856
8. Syrly toslamalaryň pydalary. "Türkmenistan". 1995
9. Aga Garryýew. Türkmenleriň Eýran şalarynyň agressiýasyna garşy göreşi. «Sowet edebiýaty», 1949, № 2, 3, 10, 11
10. Sovet Edebiýaty žurnaly 21 iýul 1989.ý
11. Sowet Edebiýaty žurnaly 1/1983

۱۲- روزنامه ایران. عهد احمدشاه قاجار. ۲۱ اسد ۱۲۹۹

۱۳- مخابرات استرآباد. مقصودلو. جلد ۲. وقایع ۱۹۲۴

۱۴- لسان الملك سپهر: تاریخ ایران.

۱۵- اسماعیل مهجوری: تاریخ مازندران. ساری ۱۳۴۵

۱۶- سفرنامه مازندران و استرآباد. رابینو. ترجمه وحید مازندرانی. بنگاه نشر کتاب ۱۳۳۶

۱۷- ج. ف. مکنزی: سفرنامه شمال. ترجمه منصوره اتحادیه. نشر گستره. تهران ۱۳۵۹

۱۸- آشوراده و هرات دو کمینگاه استعمار. دکتر وثوق زمانی. تهران ۱۳۶۳

۱۹- سفرنامه ملکونوف به نواحی شمال و دریای خزر. ترجمه محمد گلین. تهران ۱۳۶۳

۲۰- تاریخ ایران. سرپرسی سایکس. ترجمه فخرداعی گیلانی. تهران ۱۳۳۰

۲۱- گرگان نامه. ذبیح الله مسیحی. نشر بابک. تهران ۱۳۶۳

۲۲- امیرکبیر و ایران. فریدون آدمیت. نشر خوارزمی. ۱۳۵۸

۲۳- فهرست بایگانی راکد وزارت امور خارجه ایران(اسناد، عهدنامه ها و سفرنامه ها) ۱۳۵۹